

**RUS ORYANTALİZMİ: 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAKİ
RUS SEYAHATNAMELERİNDE TÜRKİYE VE TÜRKLER**

Doktora Tezi

Yetkin YILDIZ

Eskişehir 2023

**RUS ORYANTALİZMİ: 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAKİ
RUS SEYAHATNAMELERİNDE TÜRKİYE VE TÜRKLER**

Yetkin YILDIZ

DOKTORA TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ayla Efe

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ocak 2023

JÜRİ VE ENSTİTÜTÜ ONAYI

Yetkin Yıldız’ın “Rus Oryantalizmi: 19. Yüzyıl’ın İkinci Yarısındaki Rus Seyahatnamelerinde Türkiye ve Türkler” başlıklı tezi **27. 01. 2023** tarihinde aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek “Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim- Öğretim ve Sınav Yönetmeliği”nin ilgili maddeleri uyarınca, **Tarih** Anabilim Dalında, Doktora tezi olarak kabul edilerek onaylanmıştır.

İmza

Üye (Tez Danışmanı)	: Prof. Dr. Ayla Efe	
Üye	: Prof. Dr. Muzaffer Doğan	
Üye	: Prof. Dr. Çiğdem Kara	
Üye	: Prof. Dr. Zeynep Bağlan Özer	
Üye	: Prof. Dr. İlhami Yurdakul	

ÖZET

RUS ORYANTALİZMİ: 19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAKİ RUS SEYAHATNAMELERİNDE TÜRKİYE VE TÜRKLER

Yetkin YILDIZ

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak, 2013

Danışman: Prof. Dr. Ayla Efe

Bu tez, 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye hakkında yazılan Rus seyahatnamelerini oryantalizm bağlamında incelemektedir. Bu bağlamda, dönemin Rusya'sında tarih, edebiyat ve eğitim alanında faaliyet gösteren bazıları akademik ünvanlı ve halen akademiyle ilişkisi olan yazarlarla birlikte, iki kadın seyahatname yazarının yazmış olduğu eserler ele alınmıştır. Bu yazarların klasik seyahatnameleriyle birlikte, bilimsel seyahatleri sonucunda yazmış oldukları seyahatname formundaki makaleler ve anı yazıları da bu çalışma kapsamına dahil edilmiştir.

19. yy boyunca Rusya'da devam eden kimlik tartışmaları, seyahatname yazarlarının, Türkiye ve Türklere karşı yaklaşımlarında önemli bir rol oynamıştır. Rus kimliğini ön plana çıkaran muhafazakârlar ve Rusların Avrupalı kimliğine vurgu yapan liberal batıcı yazarlar, kendi ideolojik düşünce yapıları doğrultusunda seyahatnamelerinde, Türkiye ve Türklere karşı bir oryantalist söylem geliştirmişlerdir.

Bununla birlikte, 19. yy.da kurulan Doğu Dilleri okulları, Rusya'daki akademik oryantalist geleneğin oluşmasına önemli katkı yapmasının yanında, bu okullarda akademik faaliyet gösteren ve yazdıkları seyahatnamelerde “ötekine” karşı olumsuz bir algının oluşmasında rol oynayan akademisyen seyahatname yazarlarına ev sahipliği yapmıştır.

19. yy.ın ikinci yarısında, Rusya'daki politik ve ideolojik ortamda yayın yapan ve bu çalışmada Rus oryantalizminin aracı olarak görülen süreli dergiler, propaganda amaçlı

ve kamuoyu oluşturmak için yayılmacı Rus dış politikasının hedefindeki Türkiye hakkında yazılan seyahatnamelere sayfalarında yer vermişlerdir.

Bu arka planla birlikte ele alınan seyahatnamelerde, Türkiye ve Türklere karşı genel bir oryantalist yaklaşım sergilenmekle birlikte, bazı konularda ideolojik nedenlerden dolayı Avrupa seyahatnamelerinden farklı bir oryantalist bir dil kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Rus Oryantalizmi, Seyahatname, Türkiye, Türkler

ABSTRACT

RUSSIAN ORIENTALISM: TURKEY AND TURKS IN THE RUSSIAN TRAVELOGUES IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Yetkin YILDIZ

Department of History

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, January, 2023

Supervisor: Prof. Dr. Ayla Efe

This thesis explores selected Russian travelogues about Turkey published in the second half of the 19th century. It examines the ways in which Turks and Turkey were described in Russian travelogues within the context of orientalism. In this context, travelogues that were written by the authors, some of whom had academic titles and/or were still working in the field of history, literature, and education in Russia during this period were examined. In addition, two travelogues written by women travel writers were also examined.

Along with the traditional travelogues of these authors, the articles, and memoirs in the form of travel books written following their scientific travels are also included in the scope of this thesis. Continuing identity debates in Russia throughout the 19th century played an important role in shaping approaches of the author of travelogues towards Turkey and Turks. Conservatives emphasizing the Russian identity and liberal westernist writers emphasizing the European identity of the Russians, along with their own ideological thinking, developed an orientalist discourse against Turkey and Turks in their travelogues.

In addition to making an important contribution to the formation of the academic orientalist tradition in Russia, the Eastern languages schools established in the 19th century also hosted academic writers who were active in these schools and played a role in the formation of a negative perception towards the “other” in their travel books.

Periodicals published in the political and ideological environment of the second half of the 19th century Russia were also examined as they could be considered as a tool of Russian orientalism, due to the publication of several travelogues in line with the expansionist Russian foreign policy, for propaganda purposes and to create public opinion. While there is a general orientalist approach towards Turkey and Turks in the travelogues handled with this background, a different orientalist language than the European travelogues has been used on some issues due to ideological reasons.

Keywords: Orientalism, Russian Orientalism, Travelogue, Turkey, Turks

ÖNSÖZ

Rusya’da, 19. yy.nin ikinci yarısında Türkiye çalışmaları yapan akademik ünvanlı, akademide aktif çalışan veya Eğitim, Tarih ve Edebiyat alanında çalışmalar yürüten Rus bilim insanlarının ve Rus aristokrat ailelerinden gelen iki kadın seyyahın yazdığı Türkiye seyahatnamelerini oryantalizm bağlamında incelediğimiz bu tez çalışmasını gerçekleştirdiğim sırada birçok insanın desteğini ve yardımını gördüm. Sabırla ve destekleyici bir akademik yaklaşımla bilimsel danışmanlığımı yapmasının yanında, ders aşamasından itibaren cesaret verici konuşmalarıyla bu akademik yolculuktaki engelleri aşmama yardımcı olan, değerli hocam Prof. Dr. Ayla Efe’ye ne kadar teşekkür etsem azdır.

Tez izleme toplantıları sırasında, vermiş oldukları bilimsel tavsiyeleri ve destekleyici tutumlarıyla yol gösterici olan değerli hocalarım Prof. Dr. Muzaffer Doğan ve Prof. Dr. Çiğdem Kara’ya minnet ve şükranlarımı sunarım. Tez jürimde bulunmayı kabul eden ve değerli vakitlerini ayıran değerli hocam Prof. Dr. Zeynep Bağlan Özer’e ve Prof. Dr. İlhami Yurdakul’a çok teşekkür ederim.

Bu tez konusunu seçtiğimde beni cesaretlendiren, değerli vaktini ayırıp tezimi okuyan ve tavsiyelerini esirgemeyen A.B.D Kenyon College öğretim üyesi değerli ablamız Prof. Dr. Nurten Kılıç Schubel’a verdiği desteklerden dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca kayın biraderim Trakya Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Şahin Kılıç’a teşekkür ederim.

Bu tez çalışmasını gerçekleştirmemde önemli aşamalardan biri olan Rus Dili ve Edebiyatı eğitimim sırasında emeği geçen Gazi Üniversitesi Rus Dili ve Edebiyatı Bölümünden değerli hocalarım Prof. Dr. Ayla Kaşoğlu, Prof. Dr. E. Zeynep Günal, Prof. Dr. Gamze Öksüz’e teşekkür ederim.

Doktoraya başladığımdan itibaren gerek ders aşamasında gerekse tez aşamasında desteğini esirgemeyen Ankara Eğitim ve Araştırma Hastanesindeki Perfüzyonist arkadaşlarım başta Murat Aköz ve Gülnur Çalış olmak üzere, Hazal Arslan, Seray Çalışkan ve Vural Ayanoğlu’na çok teşekkür ederim.

Göstermiş oldukları özveriyle benim bu noktalara gelmemi sağlayan ve şu anda ebedi istirahatgahlarında bulunan sevgili annemi ve babamı minnet ve saygıyla anıyorum. Ruhları şad olsun. Yine sevgi ve destekleriyle hep yanımda olan değerli geniş aileme

teşekkürlerimi sunuyorum. Doktora eğitimim sürecinde desteklerini esirgemeyen eşimin değerli ailesine çok teşekkür ediyorum.

Doktora ile yüksek öğrenimimin büyük bir bölümünde yanımda olan, attığım her adımda beni cesaretlendiren, sabrı, sevgisi ve vermiş olduğu sonsuz destekle zorlukları aşmama yardımcı olmasının yanında, tez çalışmamı okuyan, vermiş olduğu akademik tavsiyelerle yoluma ışık tutan, sanat ve mimarlık tarihçisi sevgili eşim Dr. Şule Kılıç Yıldız'a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Doktora eğitimim sırasında dünyaya gelen ve varlığı ve sevgisiyle mutluluk ve güç veren sevgili kızım Ezgi Doğa Yıldız'a teşekkürlerin en büyüğünü göndermek istiyorum. İyi ki varsın canım kızım.

27/01/2023

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalardan bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilemeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “Bilimsel İntihal Tespit Programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Yetkin Yıldız

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vii
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	ix
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1
1. RUS ORYANTALİZMİNİN ARKA PLANI	25
1. 1. Oryantalist Dil Okulları	25
1. 1. 1. Kazan üniversitesi doğu dilleri bölümü	25
1. 1. 2. St. Petersburg üniversitesi doğu dilleri fakültesi	34
1. 2. Kimlik Tartışmaları	38
1.2.1. İmparatorluk kimliği	38
1. 2. 2. 19. Yy. da Rus kimliğine dair entelektüel tartışmalar	47
1. 2. 2. 1. Dekabrist (Aralık) hareket	47
1. 2. 2. 2. <i>Slavyanofiller (slavcılar) ve zapadnikler (batıcılar)</i>	49
1. 2. 2. 3. <i>Liberaller ve muhafazakârlar</i>	54
1. 3. Rus Oryantalizminin Aracı Olarak Süreli Yayınlar	57
1. 3. 1. Vestnik yevropı (Avrupa bülteni)	58
1. 3. 2. Russkiy vestnik (Rus bülteni)	66
2. SEYAHATNAME KAVRAMI, ORYANTALİZMLE İLİŞKİSİ VE RUS SEYAHATNAMELERİNİN ÖZELLİKLERİ	72
2. 1. Seyahatname Kavramı	72
2. 2. Seyahatnamelerin Oryantalizmde Oynadığı Rol	74
2. 3. Rusya’da Seyahatname Geleneğinin Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Rus Oryantalist Seyahatname Yazarları	78
2. 3. 1. Başlangıçtan 19. Yy’a kadar Rusya’da seyahatname geleneği	78
2. 3. 2. 19. Yy. Rus Seyahatnamelerinin özellikleri ve seyahatname yazarları	84
2. 3. 3. Rus seyahatname yazarları	94
2. 3. 3. 1. <i>İlya Nikolayeviç Berezin</i>	94

2. 3. 3. 2. <i>Vasiliy Dimitrieviç Smirnov</i>	99
2. 3. 3. 3. <i>Yevgeniy Markov</i>	103
2. 3. 3. 4. <i>Aleksandr Petroviç Milukov</i>	105
2. 3. 3. 5. <i>Dmitri Antonoviç Skalon</i>	107
2. 3. 3. 6. <i>Vladimir Aleksandroviç Teplov</i>	108
2. 3. 3. 7. <i>F. M. Basetiç</i>	110
2. 3. 3. 8. <i>Nikolay Sergeyeviç Vsevolojkiy</i>	111
2. 3. 3. 9. <i>Kadın seyyahlar M. Karlova ve E. A. Ragozina</i>	111
3. RUS SEYAHATNAMELERİNDE TÜRKİYE VE TÜRKLER	113
3. 1. Rus Oryantalizminin Simgeleri	113
3. 1. 1. İstanbul.....	113
3. 1. 2. Aya Sofya.....	124
3. 1. 3. Büyükdere ve Hünkâr İskeleyi	129
3. 2. Rusların Osmanlı Devleti Hakkındaki Görüşleri	132
3. 2. 1. Sultan betimlemeleri	135
3. 2. 2. Osmanlı yöneticileri.....	137
3. 2. 3. Türk ordusu ve mensupları.....	141
3. 3. Rus seyyahların Türk İslam'ına bakışı	144
3. 3. 1. Tekkeler ve derviş anlatıları	146
3. 3. 2. Mezarlıklar ve türbeler.....	149
3. 4. Osmanlı Mimarisi	152
3. 5. Türk İnsanı.....	158
3. 5. 1. Türk insanının dış görünüşü ve karakteri.....	158
3. 5. 2. Türk “cehaleti”, “barbarlığı” ve “fanatizmi”.....	162
3. 5. 3. Türklerin yaşam tarzları	169
3. 5. 4. Türk kadını	177
3. 6. Türk Kültürü.....	187
3. 6. 1. Türklerin eğitim anlayışı.....	187
3. 6. 1. 1. <i>Darülfünun</i>	188
3. 6. 1. 2. <i>Medrese</i>	190
3. 6. 1. 3. <i>Mektep-i Sultani</i>	191
3. 6. 1. 4. <i>Kütüphaneler</i>	192

3. 6. 1. 5. <i>Kitapçılar ve edebi eserler</i>	194
3. 6. Müzeler	198
3. 7. Türk Müziği.....	199
4. SONUÇ.....	203
KAYNAKÇA.....	209
ÖZGEÇMİŞ	

KISALTMALAR DİZİNİ

a. g. k.	: Adı Geçen Kaynak
bkz	: Bakınız
Çev	: Çeviren
Ed	: Editör
İMLİ RAH	: İnstitut Mirovoy Literaturı İmeni A. M. Gorkova Rossiyskoy Akademii Nauk (Rus Bilimler Akademisi A. M. Gorkov Dünya Literatürü Enstitüsü)
LOLGU	: Leningradskiy Ordena Lenina Gocudarstvenniy Universitet (Leningrad Devlet Üniversitesi Lenin Nişanı)
MGOU	: Moskovskiy Gacudarstvenniy Oblastnoy Universitet (Moskova Devlet Bölgesel Üniversitesi)
TTK	: Türk Tarih Kurumu
U. K	: United Kingdom (Birleşik Krallık)
U. S. A	: United States of Amerika (Amerika Birleşik Devletleri)

GİRİŞ

Bu tez, Rusların, 19. yüzyılın ikinci yarısında yazmış oldukları Türkiye seyahatnamelerindeki Türkiye¹ ve Türklere bakış açılarını oryantalizm bağlamında değerlendirir. Bu bağlamda araştırma, 19. yy.ın ikinci yarısında farklı amaçlarla Türkiye'ye seyahat eden ve akademik hayatına profesyonel olarak devam eden akademik ünvanlı yazarlarla birlikte, akademiyle bağlantısı kopmasına rağmen Edebiyat, Tarih, Askeri Tarih alanlarında eserler üreten akademik ünvanlı araştırmacıların seyahatname eserleri üzerine temellendirilmiştir. Aynı zamanda, yine belirtilen bilimsel alanlarda çalışmalar yapan araştırmacı entelektüellerin üretmiş oldukları seyahatname eserleri de değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bununla birlikte, ayrıntılı biyografilerine ulaşamayan ancak seyahatname eserlerinden anlaşıldığı üzere, Rus aristokrat ailelerden gelen iki kadın yazarın seyahatnameleri de araştırmaya dahil edilmiştir.

Bu çalışmanın ana argümanı, incelenen dönemde ve genel olarak 19. yüzyıl boyunca Rusya'da yazılmış olan seyahatname eserlerinde Türkiye'nin bir "doğu devleti", Türklerin ise "doğulu bir halk" olarak oryantalist bir bakış açısıyla ötekileştirildiği yönündedir.

18.yy.ın başından itibaren savaşlarla birlikte, diplomatik ve ticari ilişkilerin yoğunlaştığı, politik çıkarların çatıştığı bir dönemde, Rus seyyahların göstermiş oldukları oryantalist yaklaşımın nedenlerinden bir tanesi, o günün Rusya'sında güncel olan ve 1480 yılında III. İvan'ın Altın Orda hakimiyetini reddetmesiyle yükselişe geçen Moskova Rusya'sında Bizans mirasının sahiplenilmesine kadar dayanan tarihsel kimlik tartışmalarıdır. Bunlardan ilki, Pskov piskoposu Filofey'in, Knyaz Vasili Vasiliyeviç'e (1425-1462) yılında yazmış olduğu mektupta ortaya atmış olduğu "Moskova III. Roma" teorisidir. Buna göre, "iki Roma (Roma-Konstantinapol) yıkıldı, III. Roma ayakta ve ayakta kalacaktır. IV. Roma ise asla olmayacaktır"² Bu düşünce, bundan sonraki dönemlerde Rus kimlik tartışmalarının temel dayanak noktalarından biri olacaktır. Bu

¹Seyahatname yazarları, Anadolu topraklarına Küçük Asya (Malaya Aziya), Balkan topraklarına Avrupa Türkiye'si (Yevropeyskaya Turtsiya) adlandırmasıyla birlikte genel olarak Osmanlıdan ziyade Türkiye adlandırmasını kullanırlar. Bu nedenle bu çalışmada da Türkiye adlandırması kullanılmıştır.

²K. A. Belova (2004). Konstantinapol i tretiy Rim v dnevnika picatelya M. F. Dostoyevskogo 1876-1877. *Vostok v Russkoy Literature XVIII Naçalo XIX Veka* (Ed: L. D. Gramova-Apulskeya, N. İ Nikulin, B. I. Riftin.), Moskva: İMLİ RAN, 197.

dönemde, III. İvan ise, bir taraftan son Bizans İmparatorunun yeğeni prenses Sofya ile evlendikten sonra, Bizans mirasını Moskova'ya taşımaya çalışırken, diğer taraftan çalışmaları için İtalyan mimarları Rusya'ya davet eder. Evlenmiş olduğu Bizans prensesi Sofya Palaeologa birçok İtalyan'ı mahiyetinde getirerek yönetim kademelerinde yer almasını sağlamıştır.³ Bu, hem Rusya'nın Ortodoks inancını ve değerlerini kabul ettiği Bizans'ın mirasçısı olma iddiasını oryaya koyan hem de Rusya'da batı etkisinin başlamasına neden olan bir dönüm noktasıydı.

Rusya'da kimlik tartışmalarına temel oluşturan dönüm noktalarından biri de teritoryal bir imparatorluk olma yolunda en önemli adımlardan biri olan, Ruslar için başka bir kültürün ve inanç sisteminin hâkim olduğu Kazan'ın 1552 yılında, Astrahan'ın 1556 yılında IV. İvan tarafından ele geçirilmesi olmuştur. Böylelikle, Ruslar, “Volga su yollarını kontrol altına alıyor, Hazar Denizine ulaşarak İran'la ticari ilişki kurma fırsatı buluyor, Kuzey Kafkasya ve Sibirya'ya doğru genişleme politikasını gerçekleştirme fırsatı buluyorlardı.”⁴ Kazan'ın ele geçirilmesi aynı zamanda “simgesel olarak bir anlam taşıyordu. Çünkü, IV. İvan, Kazan'ı antik dönemden beri Rusların efsanevi kurucusu Rurik'in hanedanlığından kalma bir miras olarak görüyordu.”⁵

17.yy.da Çar Aleksey Mihailoviç (1645-1676) zamanında III. Roma teorisinin başkalaşmış bir hali ileri sürülür. Cizvit, Yunan misyonerler ve rahiplerin baskılarıyla, III. Roma teorisine karşıt bir “Grek Projesi” oluşturulur. Buna göre “III. Roma'dan ziyade, Türkler İstanbul'dan sürülmeli ve Bizans İmparatorluğu yeniden kurulmalıydı. Büyük Petro ise atalarının mirasını sürdürmüş, gerçekleştirdiği reformlarla birlikte Osmanlı devletiyle girdiği her savaşta “Çargrad” tahtının hayalini her zaman kurmuştu.”⁶

Bütün bunlarla birlikte, Büyük Petro'nun reformları, 19. yy. da yaşanan ve genel olarak başka milletlere, özel olarak da Türkiye ve Türklere karşı ötekileştirici bakış açısına temel olacak kimlik tartışmalarına neden olmuştur. Büyük Petro'nun Avrupa modelini örnek alarak yapmış olduğu reformlar sonucunda Rusya, Avrupa İmparatorluğu olma iddiasını ortaya koymaya başlamıştı ancak gerçek emperyal Avrupa İmparatorluğu olması için atılması gereken adımlar vardı. Bunun için Avrupa devletlerinin kolonileriyle olan sınırlarının kesinliğine benzer bir şekilde, yayılmacı politikalarıyla elde ettiği

³G. Hosking (2001). *Russia, people and empire 1552-1917*. U.S.A: Harvard University Press, s. 5.

⁴S. Bogatyrev (2006). Ivan IV (1153-1584). *The Cambridge History of Russia From Early Rus to 1689*, (Ed: M. Perrie), Cambridge: Cambridge University Press, s. 255-256.

⁵Hosking, 2001, **a.g.k.**, 7.

⁶Belova, 2004, **a.g.k.**, 199.

topraklarla arasındaki coğrafi belirsizliği ortadan kaldırması gerekiyordu ve bunu, dönemin tarihçilerinden Vasili Tatişev'in yapay olarak çizmiş olduğu sınırlarla gerçekleştirmişti. Türkiye, Urallardan Kafkaslara ve Azak Denize uzanan bu sınırların dışında kalmıştı. Bundan böyle “Rus imparatorluk düşüncesine göre, bu sınır hattının doğusunda kalan halklar, Batıda kalan Avrupa Rusya'sının ötekisi hanine dönüşmüştü.”⁷

Diğer taraftan, Avrupalı bir imparatorluk yaratma çabasındaki Büyük Petro'nun, sosyal hayata dair Avrupa modelini örnek alarak yapmış olduğu değişiklikler, Rusya'yı köklerinden kopardığı eleştirisiyle tepkilere neden olmuştu. Bu eleştiriler, 18. yy.ın sonlarında başlayarak 19. yy. boyunca etkisini devam ettirecek başka bir düşünceyi ortaya çıkardı. Bu Rusya'nın Avrupalılığını ve Avrupa'nın medeniyet misyonunu reddeden milliyetçi Slavcı yaklaşımdı. Ancak, bu düşüncenin savunucuları, batıcıların Avrupa Rusya'sının dışında kalan “geri”, “barbar” halklara medeniyet taşıma misyonunu sahiplenmişlerdi.⁸ Bu tartışmaların yansıması, 19. yy boyunca gerçekleşecek olan entelektüel kimlik tartışmalarında görülmektedir.

19. yy.ın başında yenilen Napolyon ordusunu Paris'e kadar takip eden subaylar, Avrupa'daki toplumsal ve anayasal yönetim sistemlerine aşina olmuşlardı. Sonrasında yurda dönen bu subaylar, batıcı anayasal taleplerle ve batılı bir toplumsal düzen isteğiyle Dekabrist Hareketin oluşumuna katkı sağlamışlardı. İstekleri kabul görmeyen bu hareket, 1825 yılının Aralık ayında tahta yeni çıkmış olan I. Nikolay tarafından kanlı bir şekilde ortadan kaldırıldı ancak, kimlik tartışmaları Slavyanofiller (Slavcılar) ve Zapatnikler (Batıcılar) arasında devam etti.

Tartışmaların fitilini çeken kişi, batıcı liberal düşüncelere sahip, Dekabrist Hareketi üyesi P. Y. Çadayev idi. Çadayev'e göre “Rusya, Bizans'ın köhne düzenini topraklarına taşıyarak, Avrupa medeniyetinin aydınlanmasından kendini mahrum bırakmıştı. Yazar, bu düşünceleriyle birlikte, Rusya'yı köksüzlükle itham ediyordu.”⁹ Çadayev'in bu iddiasına cevap ise Slavyanofil yazarlar İ. V. Krievski, A. S. Hamikov ve K. S. Aksakov dan geldi. Bu yazarlar, Ortodoks inancının ve Rusluğun erdemlerine vurgu yapıp, köklerini geçmişte arayarak Rusların köksüzlüğü iddialarını reddettiler.

⁷M. Bassin (2006). Geographies of imperial identity. *The Cambridge History of Russia Imperial Russia 1689-1917*, (Ed: D. Lieven), Cambridge: Cambridge University Press, s. 46- 48.

⁸Bassin, 2006, **a.g.k.**, 51-53

⁹P. Y. Çadaev (1906). *Filosofiçestviye pisma*, Kazan: Tipografiya D. M. Gran, s.20-47.

Slavyanofiller ayrıca, Petro'nun reformlarını tepeden inme buldular ve toplumun üst sınıflarıyla alttakiler arasındaki bağı kopardığını ve Rus kimliğine darbe vurduğunu iddia ettiler.¹⁰ Bu tartışmalar, 19. yy.ın ikinci yarısında, Avrupa değerlerini benimseyen, birey özgürlüğüne önem veren Liberallerle, Ortodoksluk ve Bizans değerlerini savunan, Bizans'ı Rusya'nın himayesi altında birleşmiş olan Slavlarla birlikte diriltme düşüncesini savunan muhafazakar (Panslavist) yazarlar arasında devam edecekti. Bu düşüncelerle birbirinden ayrılan Liberal ve muhafazakâr yazarların ortak noktası ise, Rusya'nın Osmanlı topraklarını da kapsayan yayılcı politikalarını destekleyen tutumlarıydı.

Böylesine bir politik ve ideolojik ortamda, bazıları bu çevrelerle direkt ilişkili yazarlar tarafından yazılan seyahatnamelerde, ideolojik yanı da olan kimlik tartışmalarının yansımaları görmek mümkündür. Örneğin kadın seyyah Karlova'nın ve batıcı yazar Milukov'un seyahatnamelerinde “Avrupalılık” vurgusu; Markov, Berezin, Smirnov, Skalon gibi yazarların eserlerinde ise “Avrupalı Rus” ve “Rus” kimliği oryantalist söylemle birlikte bazen ayrı ayrı bazen de karma bir şekilde, sıklıkla kendini gösterir. Burada, Türkiye özelinde yazılan seyahatnamelerin, Rus oryantalizmindeki işlevinin, oryantalizm teorisiyle ne kadar bağdaştığı sorusu ortaya çıkar.

Edward Said, yayımlandıktan sonra çok ses getiren ve birçok tartışmaya yol açan kitabında oryantalizmin birbirine bağlantılı olduğunu düşündüğü birkaç tarifini yapar. İlk olarak Said'e göre oryantalizm, “en kabul gören nitelemeye göre akademik bir faaliyettir. İster özel ister genel yönleriyle uğraşsın, doğu hakkında yazan, ders veren veya şarkı araştıran kişi şarkiyatçıdır, yaptığı işte şarkiyatçılıktır.”¹¹ Said, başka bir tanımında ise, Foucault'dan aldığı bilgi-güç formülasyonunu kullanır.

Kabaca belirlenmiş bir başlangıç olarak on sekizinci yüzyıl sonu alınırsa, şarkiyatçılık, şark hakkında saptamalar yaparak, ona ilişkin görüşleri meşrulaştırarak, onu betimleyerek, oraya yerleşerek- uğraşan ortak kurum olarak, kısacası şarka egemen olmakta, şarkı yeniden yapılandırmakta, şark üzerinde yetke kurmakta kullanılan bir batı biçemi olarak incelenebilir, çözümlenebilir.¹²

Said, oryantalizmi bu şekilde tanımlarken bir başka noktaya da dikkat çeker. Ona göre, “Şark'ın şarkılaştırılmış olduğuna inanıp da sadece imgelemin bir gereği olarak

¹⁰P. Linitskiy (1882). *Slavyanofilstvo i liberalizm*. Kiev: Tipografiya G. T. Korçak – Kovskova, s.62.

¹¹E. Said (2010). *Şarkiyatçılık Batının şark anlayışları*. (Çev: Berna Ülner), İstanbul: Metis Yayınları, s.12.

¹²Said, 2010, **a.g.k.**, 13.

ortaya çıktığını öne sürmek iki yüzölçümlüktür. Doğu ile batı arasındaki ilişki bir iktidar, egemenlik, ilişkisidir.” Ancak, Said’in şarkiyatçılığının, “akademik anlamıyla, imgelemele yaratılmış anlamı arasındaki ilişki kesintisiz değildir ve birbirini tamamlar niteliktedir.”¹³

Said’in oryantalizm tanımlamalarından bilgi- güç formülasyonuna dayanan oryantalizm teorisi, Avrupa’nın kolonyalizm faaliyetlerinde oynadığı rol üzerinde durulan konulardan biridir. Bununla bağlantılı olarak seyahatnamelerin Avrupa oryantalizminde oynadığı rol, dikkat çekilen sorunsallardan bir tanesidir. Seyahatnamelerin bu yönüne dikkat çeken yazarlardan biri olan M. Pratt’e göre seyahatnameler, “kolonyal faaliyet yürüten ülkelerdeki okuyucuda, ele geçirilen, sömürülen, tahakküm altına alınan yerlerle ilgili sahiplik ve yetki duygusu uyandırıyor.”¹⁴ Ele geçirilen ve sömürge haline getirilen topraklardaki ticari faaliyetlerin ivme kazanması, “seyahatname yazarlarına “ötekini” betimleyebilecekleri hayati bir çerçeve sunmuştu.”¹⁵ 1720-1914 yılları arasındaki dönemde yazılan “seyahatnameler, tahakküm altına alınmak ve sömürge haline getirilmek istenen, bazen de tam olarak denetim altına alınan öteki dünyanın, sömürgeci ülkede tarif edilmesi işlevini görüyordu.”¹⁶

Türkiye özelinde Rusya’da yazılan seyahatnamelerin, Rus oryantalizminde oynadığı rolün, genellikle Said’in oryantalizm teorisi üzerine geliştirilen kolonyalizm çalışmalarında ele alınan Avrupa oryantalizmindeki fonksiyonu ile tam olarak örtüştüğünü belirtmek bir noktaya kadar çok mümkün görünmez. Şöyle ki, Osmanlı Devleti, 18.yy.ın başından itibaren Rusya ile sürdürülen savaşlarda, toprak kayıplarına uğramasına rağmen, hiçbir zaman Rusya’nın sömürgesi veya kolonisi haline gelmemiştir. Bu nedenle, “bilgi ve güç” formülasyonundaki bilgiyi sağlayan oryantalistin, sömürgeci iktidarla iş birliğinden de bahsedilemez. Ancak, kolonyalizm/post kolonyalizm çalışmaları yapan edebiyatçı yazar A. Loomba’nın “Colonialism/Postcolonialism” adlı eserinde de belirttiği gibi bu tez çalışmasında ele alınan dönemde, “Rusya, pre-kapitalist emperyal bir devlettir.”¹⁷ Osmanlı toprakları, her zaman olduğu gibi, 19.yy.ın ikinci yarısında da ,ideolojilerden de beslenen Rusya’nın geleneksel emperyal politikalarının

¹³Said, 2010, **a.g.k.**, 12-13.

¹⁴M. L. Pratt (2008). *Imperial eyes, travel writing and transculturation*. London and New-York: Routledge, s. 3.

¹⁵A. Loomba (2005). *Colonialism/postcolonialism*. London and New-York: Routledge, s 64.

¹⁶R. Bridge (2002). Exploration and travel outside Europe (1720-1914). *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Ed: P. Hume and T. Young), U.K: Cambridge University Press, s. 53.

¹⁷Loomba, 2005, **a.g.k.**, 10.

hedefi halindedir. İşte bu noktada seyahatnameler, tahakküm altına alınmak istenen konumunda olan Türkiye ve Türklerin, geliştirilen oryantalist söylemle birlikte, her yönüyle betimlenmesi ve ötekileştirilmesi fonksiyonunu görüyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu denli büyük emperyal hedefleri olan iktidarların, iç kamuoyunda, meşruiyet sorunu yaşama ihtimali her zaman vardır. Çarların bile suikasta kurban gittiği (Çar II. Aleksandr'ın 1881 yılında öldürülmesi) dönemin Rusya'sında, bu dönemde yazılan seyahatnameler, bu çalışmada Rus oryantalizminin bir aracı olarak görülen süreli yayınlar eliyle, doğrudan veya dolaylı olarak, Çarlık rejiminin Türkiye üzerine olan emperyal politikalarına meşruiyet sağlama işlevi de görmekteydi.

Bu çalışmanın alt argümanlarından bir tanesi, seyahatnamelerin, yayımlandıkları akademik ve yarı akademik süreli yayınlar (tolstıy jurnal) aracılığıyla, Rusya'nın emperyal politikalarına ideolojik ve politik meşruiyet sağladığı yönündedir. Bu fonksiyonu yerine getirmede ise, dönemin öne çıkan yayın organlarından liberal “Vestnik Yevropı” (Avrupa Bülteni) ve muhafazakâr yayın politikası güden “Russkiy Vestnik” (Rus Bülteni) önemli bir rol oynamışlardır. Özellikle 1877-78 savaşları sırasında, öncesinde ve sonrasında bu dergilerde Türkiye hakkında azımsanmayacak sayıda makaleyle birlikte, birçok seyahatname yayınlanmıştır. Çok etnisiteli bir toplumsal yapıya sahip olan Rusya'da, çarlık yönetimi, Balkanlardaki ayrılıkçı eğilimdeki hareketlere sıcak bakmadığından, “Slav Meselesinin” basında açık açık tartışılmasına izin vermiyordu ancak, 1877-78 savaşları öncesinde toplumda yükselen Slav kardeşliği duygularından dolayı sansürü gevşetmişti.¹⁸ Bu dönemde her yayın organı, kendi ideolojik bakış açısıyla birlikte meselelere yaklaşıyordu. Bununla birlikte yazarlarının hangi ideolojik eğilime sahip olduklarına bakılmaksızın, ötekileştirici bir dil kullanan birçok seyahatname, propaganda malzemesi olarak bu yayın organlarında kullanılmaktaydı.

Bu çalışmanın alt argümanlarından bir diğeri ise, akademik oryantalizm ve diğer oryantalizmler, orientologist-orientalist gibi ayrımların Rus oryantalizminde her zaman mümkün olmadığı yönündedir. Rus milliyetçiliği ve Rus oryantalizmi alanında çalışmalar yürüten tarihçi yazar Vera Tolz, “Russian Own Orient” adlı kitabında, küçük düşürücü

¹⁸E. Y. Fedorova (2012). Slavyanskiy vopros na stranisah na jurnalah “Vestnik Yevropı” 1870-naçalo 1877. *Vestnik MGOU. Seriya İstoriya i Politiçeskiye Nauki*, 3, s. 78.

anlamından dolayı Said'in "orientalist" (oryantalist) tabirini kullanmaktan ziyade, oryantalizmin akademik yanına dikkat çekmek için orientolojist (oryantolog) terimini kullanır.¹⁹ "Russian Orientalism: Asia in the Russian Mind from Peter the Great to Emigration" adlı eserin yazarı Van der Oye de, E. Said'in "oriental" "orientology" "orientalist" terimlerinin, nefret dilini çağrıştırdıkları için Rusça "vostokovedeniye" (doğu araştırmaları) ve "vostokoved" (doğu bilimci) terimlerini tercih ettiğini belirtir.²⁰ Tolz başka bir çalışmasında ise, birkaç farklı oryantalist tiplerinin varlığından bahseder ve aralarında ayırım yapmak gerektiğini belirtir. "Bunlardan birincisi genellikle sübjektif bilgiler veren edebi eserlerin sahibi seyyahlar, ikincisi akademik oryantalistler, üçüncüsü Hristiyan misyonerler (bunlar genellikle İslam karşıtı polemiklere katılırlar) ve son olarak ise devlet görevlileri" dir.²¹ Ancak, bu tez çalışmasında incelenen yazarların birçoğu, gerçekleştirdikleri bilimsel çalışmalarla akademik alana büyük bir katkı yaparken, diğer taraftan seyahatname eserlerinde ötekileştirici oryantalist söyleme sıkça başvururlar. Bir akademisyeni, seyyah sıfatıyla yazarken, bilimsel seyahatler sonucunda seyahatname formunda makaleler ve hatırat eserleri üretirken de görmek mümkündür. Bu nedenle bu çalışmada, yazarların her iki yönü de dikkate alınıp ayrıma gidilmeden "oryantalist" yazarlar olarak değerlendirilmişlerdir.

19. yy., politik ve askeri çıkarların çatışmasıyla beraber, Rusların, Türkiye ve Türklere karşı olan ilgisinde gözle görülür bir artışın olduğu bir dönemdir. Özellikle 1828-29 savaşları ile 1877-78 savaşları; politik, diplomatik ve ideolojik nedenlerden dolayı Rusların ilgisinin yoğunlaşmasına tanıklık eden dönemlerdir. İlgili bölümlerde de görüleceği üzere, 19. yy.'ın ilk yarısında, özellikle savaşlar sırasında askeri ve diplomatik elitin yazmış olduğu seyahatname, seyahatname formunda yazılmış anı, mektup ve rapor gibi eserlere rastlamak mümkündür. İstisnalar hariç tutulacak olursa, bu eserlerin birçoğu ancak yüzyılın ikinci yarısında yayınlanabilecekti. Bu duruma, Rusya ve Avrupa'daki politik ortamın da etkisiyle, Çarlık rejiminin uyguladığı sansürün önemli bir etkisinin olduğu düşünülmektedir.

¹⁹V. Tolz (2011). *Russia's own orient the politics of identity and oriental studies in the imperial early soviet period*. New York: Oxford University Press, s.3.

²⁰D. Van Der Oye (2010). *Russian Orientalism: Asia in the Russian mind from Peter the Great to emigration*. U.S.A: Yale University Press, s. 10-11.

²¹V. Tolz (2005). *Orientalism, nationalism, and ethnic diversity in late imperial Russia*. The Historical Journal, 48 (1), s.130.

19. yy.ın ikinci yarısında ise, II. Aleksandr'ın 1861'deki büyük reformları sırasındaki görece özgürlükçü ortamın etkisiyle sansürün gevşemesi; Kırım savaşıdan sonra Orta Asya'ya yönelen Rus politikasının, yeniden güneye inme siyasetine dönmesi; Slav Meselesinin (Balkan Sorunu) ideolojik arka planıyla birlikte Slav kardeşliği duygularını yükseltmesi ve meselenin yukarıda belirtildiği ideolojik boyutuyla yoğun bir şekilde tartışılması, Rusya'da, Türkiye ve Türkler hakkında çok sayıda seyahatname eserinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, 19.yy ikinci yarısında seyahatname eserlerinin artışının bir başka önemli nedeni ise, 1856 yılında Rus Denizcilik Şirketi'nin kurulmasıyla birlikte ulaşım imkanlarının artması sonucunda, Odessa, İstanbul, Ege Denizi ve Kutsal Topraklar rotasının daha da aktif hale gelmesidir. Bu dönemde, Kırım Savaşı'nın nedenlerinden biri olan "Kutsal Yerler" meselesinin güncelliğini koruması ve "Doğu Meselesi" bu rotadaki seyahatlerin yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Bunların yanında, yüzyılın hemen başında kurulan Kazan Üniversitesine bağlı Doğu Dilleri Okulu; daha sonra yüzyılın ikinci yarısında aktif bir rol oynayan St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesi akademisyenlerinin yapmış oldukları bilimsel faaliyetler, "doğuya" yapmış oldukları bilimsel seyahatler sonucu yazdıkları yarı akademik ve popüler eserleriyle Rus oryantalizmine büyük katkı sağlamıştır.

Bu çerçevede, bu çalışmanın amacı, 19. yy.ın ikinci yarısında sergilenen oryantalist yaklaşımla birlikte, Rusya'da yazılan seyahatnamelerde ortaya çıkan Türkiye ve Türk algısını, tarihsel, politik ve ideolojik arka planıyla birlikte sorgulamaktır.

Edward Said, 1978 yılında "Oryantalizm" adlı kitabını yayınladıktan sonra, birçok tartışmayla birlikte, sosyal bilimlerin neredeyse her alanında, bu konuyla bağlantılı çok sayıda çalışma yapılmış ve devasa bir literatür ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın literatür taraması bölümünde de görüleceği üzere, özellikle Orta Asya bağlamında, Rus oryantalizmi ile ilgili akademik tartışmalarla birlikte, çok fazla sayıda olmasa da tartışmalara ışık tutacak nitelikte, önemli bir literatür ortaya çıkmıştır. İran'la bağlantılı olarak ortaya çıkan bir çalışma haricinde, seyahatnamelerin Rus oryantalizminde oynadığı rolü bütüncül olarak ele alan çalışma sayısı ise yok denecek kadar azdır. Tarihçi yazar Victor Taki'nin, 18. yy.ın başından Kırım Savaşı'na kadar olan dönemde, esirlerin, diplomatik ve askeri çevrelerin yazmış olduğu eserlerden yola çıkarak, Türkiye özelinde Rus oryantalizmini ele aldığı "Tsar and Sultan (Russian Encounters with the Ottoman

Empire)”²² adlı çalışmasıyla birlikte, Dünyada ve Türkiye’de yayınlanan birkaç makale haricinde seyahatnameleri Rus oryantalizmi bağlamında değerlendiren akademik çalışma oldukça azdır. Bu nedenle incelenen dönemde, Türkiye bağlamında, Rus seyahatnamelerinin, Rus oryantalizminde oynadığı rolü tarihsel arka planıyla birlikte, bütüncül bir yaklaşımla ele alan bu tez çalışması, genel olarak Oryantalizm ve Rus Oryantalizmi alanında yapılacak olan akademik çalışmalara sağlayacağı katkı bakımından önemlidir.

Tez konusu araştırmaya başlandığında Osmanlı – Rus İlişkileri üzerine odaklanılmıştı. Yapılan araştırmalar neticesinde, 19.yy.ın ikinci yarısında Rusya’da Türkiye üzerine yazılan önemli bir seyahatname literatürünün olduğu ve bu seyahatname eserlerinin akademik olarak, özellikle de tarih alanında yeterince ilgi görmediği fark edildi. Bu nedenle, seyahatnamelerin yazıldıkları dönemin tarihsel arka planıyla birlikte araştırılmasına karar verildi ve yöntemi aşağıdaki gibi belirlendi.

Bu bağlamda, ilk olarak literatür taraması yapıldı ve araştırmanın temel kaynakları belirlendi. Belirlenen kaynaklara ulaşmak amacıyla, “British Library’de” araştırma yapıldı ve kaynaklara ulaşıldı. Ayrıca, “Rossiyskaya Gosudarsvennaya Bibleoteka” (Rus Devlet Kütüphanesi) ve “Prezidentskaya Bibleoteka imeni B. N. Yeltsina” (Boris Yeltsin Başkanlık Kütüphanesi) ne üye olunarak, bu kütüphanelerin sunduğu uzaktan erişimle bazı temel kaynaklara ulaşıldı.

Bu çalışmanın ana kaynaklarının en başında gelen “Bibliografiya Turtsii”de²³ (Türkiye Bibliyografyası) gösterildiği üzere, 1713 yılından 1917 yılına kadar, Türkiye coğrafyasına gerçekleştirilen seyahatler sonucunda, 324 seyahatname eseri yayınlanmıştır. Bunlardan yaklaşık olarak 85 tanesi, 19.yy.ın ilk yarısında, yaklaşık 160 seyahatname ise yüzyılın ikinci yarısında yayınlanmıştır. Bu verilerden yola çıkarak, Rusya’da, 19. yy.ın ikinci yarısında meydana gelen seyahatname yazımındaki yoğunlaşmanın yukarda belirtilen nedenlerinden dolayı bu döneme odaklanıldı ve tez çalışması dönemsel olarak 19. yy.ın ikinci yarısıyla sınırlandırıldı.

²²V. Taki (2016). *Tsar and Sultan (Russian encounters with the Ottoman Empire)*. London-New York: I.B.Tauris,).

²³A.K. Sverçeskaya ve T. P. Çerman (tarihsiz). *Bibliografiya Turtsii*. s. 33-45. British Library’den edinilen baskısında bu eserin künyesine dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak diğer kaynaklardan anlaşıldığı üzere adı geçen eserin baskılarından birinde künyesi, A.K.Sverçeskaya ve T.P. Çerman (1961). *Bibliyografiya Turtsii, (1713-1917)*. İzd-vo Vostochnoy Lit-rı olarak geçmektedir.

Bununla birlikte, bu dönemde seyyahların kullandıkları rotalar da dikkate alındı. Rus seyyahların 19. yy.ın ikinci yarısında, yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı, büyük bir çoğunlukla, Odessa- İstanbul- Ege Denizi su yolu üzerinden, Suriye, Mısır ve Kutsal Topraklar rotasını kullanmışlardır. Bu rota ile bağlantılı olan Balkan coğrafyası, Edirne, İzmir, Bursa gibi şehirler ziyaret edilen yerler arasındaydı. Ayrıca, Erzurum ve civarı gibi ziyaret edilen başka bölgeler de vardı. Bu tespitlerle birlikte, Odessa- İstanbul- Ege Denizi- Kutsal Topraklar rotasında bulunan, başta İstanbul olmak üzere Türk nüfusun yoğun bir şekilde yaşadığı bölgelerle ilgili seyahatnameler ve seyahatname bölümleri, belirlenen temalar hakkında daha çok veri sağladığı için değerlendirmeye tabi tutuldu. Farklı etnik, dini ve politik özellikler barındıran, Mısır, Suriye, Filistin gibi bölgelerle ilgili seyahatnameler ise, değerlendirme dışında tutulmuştur. Erzurum ve civarı bölgelere yapılan ziyaretler sonucunda yazılan birkaç seyahatname de aynı nedenlerle birlikte, bu çalışmanın temalarına uygun veriler sunmadığından dolayı kapsam dışı bırakılmıştır. Ayrıca, araştırmanın tarihsel kapsamı içinde yer alan seyahatnamelerin birçoğuna ulaşıldıktan sonra yapılan incelemeler sonucunda, turistik amaçlı yazıldığı anlaşılan ve birbirinin tekrarı niteliğinde olan seyahatnameler de aynı şekilde, araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

İranist, Türkolog Prof. Dr. İ. N. Berezin; Türkolog Osmanist Prof. Dr. V. D. Smirnov; Edebiyat eleştirmeni Prof. Dr. A. P. Milukov; Kırım uzmanı, tarihçi, eğitimci Y. Markov; askeri tarihçi ve 1907 yılından sonra “Rus İmparatorluk Askeri Tarih Kurumu” başkanlığı da yapan D. A. Skalon; diplomat tarihçi V. A. Teplov; devlet adamı, tarihçi ve yayıncı N.S. Vsevolojki; Sırp kökenli Rus eğitimci yazar F. M. Basetiç’in Türkiye seyahatleri sonrasında kitap halinde ve çoğunlukla dönemin süreli dergilerinde, bazen de her iki halde yayınlanan seyahatnameleri ve seyahatname formunda yazmış oldukları akademik ve yarı akademik makaleleri örneklem olarak seçildi. Ayrıca, kadın bakış açısını yansıtmaları bakımından, ayrıntılı biyografilerine ulaşamayan ancak, kendi eserlerindeki verilerden yola çıkılarak aristokrat ailelerden geldiği anlaşılan iki kadın seyyah M. F. Karlova’nın seyahatnamesi ve E. A. Ragozina’nın hatırat olarak yazdığı eseri örnekleme dahil edilmiştir. Bu seyahatname yazarları ve eserlerinin özellikleri ile ilgili bilgiler ise aşağıdaki gibi özetlenebilmektedir.

İ N. Berezin: Kariyerinin ilk yıllarını Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümünde geçiren ve 1855 yılında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesinde faaliyetlerine devam eden akademisyen, İranist, Türkolog İ. N. Berezin’in toplam üç

eserine bu çalışmada yer verilmiştir. Aldığı dil eğitimiyle birlikte, başta Fransızca olmak üzere bazı Avrupa dillerinin yanında, Farsça, Arapça ve Türkçe öğrenen Berezin, akademik kariyerine hocası Mirza Kazembek'in hazırladığı bir plan dahilinde “doğuya” gerçekleştirdiği üç yıllık bir bilimsel seyahatle başlamıştı. İran, Arabistan, Filistin, Suriye, Filistin ve İstanbul’u kapsayan bu seyahati kapsamında, İstanbul’da bir yıla yakın bir süre kalmıştı. Berezin’in bu seyahatinden, rapor niteliğindeki bilimsel makalesinin yanında, birkaç popüler eseri de dönemin önde gelen süreli dergilerinde yayınlanmıştı. Bunlardan, “Tsaregradskih Dostoprimeçatelnostey vo Vremya Prebivanya v Konstantinapole Yego Imperatorskogo Visoçesva Velikogo Knyazya Konstantina Nikoloyeviça v 1845 godu”²⁴ (Büyük Knyaz Konstantin Nikolayeviç’in 1845 yılında Konstantinapol’de Bulunduğu Sırada Tsargrad’ın Anıt Yapıları) adlı eserini klasik seyahatname şeklinde yazmıştır. Yazar bu eserinde, İstanbul’daki İslami mimari eserlere de yer verir ancak, daha çok kentte bulunan Bizans geçmişine ait eserleri anlatarak, Ortodoks inancı ve değerleri ile bağlantılı olarak Rus ruhunu yüceltmek amacındadır. Zira eserine koyduğu başlık bilinçli bir tercih gibi görülmektedir. Ayrıca, Knyaz Konstantin’i, Bizans’ın kurucusu imparator Konstantin ile özdeşleştirir. Berezin’in bu çalışmada ele alınan eserlerinden bir tanesi de “Russkiy Vestnik” (Rus Bülteni) dergisinin 1856 yılı 1. sayısında yayınlanan makale şeklindeki “Ramazan v Stambule”²⁵ (İstanbul’da Ramazan) dir. Seyahatname formundaki bu makalede Berezin, Müslüman inancına bilimsel bir yaklaşımdan ziyade, tam olarak dini polemik içeren oryantalist bir bakış açısıyla metnini inşa eder. Yine 1867 yılında “Russkiy Vestnik” te yayınlanan İstanbul’daki uyuşturucu kullanımını ele aldığı “Blajensvo Müslümanına k Fizyologii Sumaşestviya”²⁶ (Deliliğin Fizyolojisine Müslümanın Saadeti) adlı seyahatname formundaki makalesinde de oryantalist bir bakış açısıyla birlikte, polemik içeren yorumlarla afyon kullanımını Müslümanlık geleneği olarak genelleştirir. Berezin, sözü geçen son eserinde, anlatımı güçlendirmek için, metnini diyaloglar halinde kurgular.

V. D. Smirnov: Eseri bu çalışmanın materyalleri arasında olan bir diğer akademisyen ise, 19. yy.ın ikinci yarısında St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri

²⁴İ. N. Berezin (1854). *Tsaregradskih dostoprimeçatelnostey vo vremya prebivanya v Konstantinapole Yego Imperatorskogo Visoçesva Velikogo Knyazya Konstantina Nikoloyeviça v 1845 godu*. St. Petersburg: Tipografii Imperatorskoy Akademii Nauk.

²⁵İ. N. Berezin (1856). *Ramazan v Stambule*. *Russkiy Vestnik*, Moskova: Universitetskoy Tipografi Katkova, 1, 683-704.

²⁶İ. N. Berezin (1867). *Blajensvo Müslümanına k fizyologii sumaşestviya*. *Russkiy Vestnik*, Moskva: V Universitetskoy Tipografiya (Katkov i K.), 67, Yanvar-Fevral, 289-317.

Okulunda “Osmanistika”nın kurucusu, dönemin ünlü Türkolog’u V. D. Smirnov’dur. Bu dönemde Osmanlı edebiyatı ve tarihi alanında gerçekleştirdiği akademik çalışmalarla Rus Türkoloji’sine çok büyük katkı yapmıştır. Buna karşın, İ. N. Berezin’in de öğrencisi olan Smirnov’un çalışmış olduğu alandaki halkların kültürlerine çok hâkim olmasına rağmen, bu milletlere karşı yaklaşımı, tıpkı hocası gibi küçümseyici, hor gören, şovenizme kayan bir oryantalist karaktere sahiptir. İyi derecede Türkçe bilen Smirnov, 1875 ve 1911 yıllarında olmak üzere, iki kez bilimsel çalışmaları için İstanbul’u ziyaret etmiştir. Bunlardan 1875 yılında gerçekleştirdiği seyahat sonucunda, “Turetskaya Sivilizasiya yeyo Şkolı Softa, Biblioteki, Knijnoe Dela” (Türk Medeniyeti, Okulları, softaları, Kütüphaneleri, Kitapçıları)²⁷ adıyla iki bölüm halinde çıkan seyahatname formunda yazdığı makalesini 1876 yılında Vestnik Yevropı” dergisinde yayınlamıştır. Bu makalede Smirnov, seyahati sırasında İstanbul’da görmüş olduğu kütüphaneler, Darülfünun, medrese öğrencileri, kitapçılar, devlet eliti, Osmanlı entelektüelleri ve Türklerin gündelik hayatına dair, ötekileştirici, zaman zaman tahkir edici ve küçümseyici bir söylemle birlikte oryantalist bir yaklaşım sergilemektedir.

A. P. Milukov: Akademik ünvanlı seyahatname yazarlarından birisi de bir dönem St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesinde Rus Dili ve Edebiyatı Tarihi dersleri de veren, edebiyatçı, eleştirmen, tarihçi A. P. Milukov’dur. Batıcı çevrelerle yakın ilişkisi olan yazarın, dönemin süreli dergilerinde edebiyat ve tarih alanında çok sayıda makalesi yayınlanmıştır. Bunun yanında Milukov’un 1857 yılında Yunanistan ve İstanbul’a rehber eşliğinde gerçekleştirdiği gezi sonucunda, metin kurgusu ve yazılış tarzı bakımından Avrupa seyahatnameleriyle çok fazla benzerlik gösteren seyahatnamesi, 1859 yılında hem kitap halinde hem de dönemin batıcı yayın politikasına sahip süreli yayını “Sovremennik” (Çağdaş) te “Afinı i Konstantinapol” (Atina ve Konstantinapol)²⁸ adı altında yayınlanmıştır. Klasik seyahatname şeklinde yazılan bu eserde, Avrupa oryantalizminin yazar üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir ve Avrupalılık vurgusu çoğunlukla ön plandadır.

Y. Markov: 19. Yy’ın ikinci yarısında Türkiye’ye gerçekleştirdiği gezi sonrasında seyahatname yazan önemli Rus yazarlardan birisi de Y. Markov’dur. Edebiyat

²⁷V. D. Smirnov (1876a). Turetskaya Sivilizasiya Yeyo Şkolı, Softa, Biblioteka, Knijnoye Delo, (İz Poyezki Konstantinapol letom 1875 godu), *Vestnik Yevropı*, 60; V. D. Smirnov (1876b), Turetskaya Sivilizasiya Yeyo Şkolı, Softa, Biblioteka, Knijnoye Delo, (İz Poyezki Konstantinapol letom 1875 godu. *Vestnik Yevropı*, 61.

²⁸A. Milukov (1859). *Afinı i Konstantinapol (Puteviya Zapiski A. Milukova 1857 goda)*. St. Petersburg: Tioğrafiya Rumina i Komi.

eleştirmenliği ve etnografik çalışmalar da yapan Markov, aslında 1857 yılında Harkov Üniversitesinde doğa bilimleri alanında diploma almıştır. Üniversiteden mezun olduktan sonra ise iki yıl boyunca akademik olarak kendini geliştirmek için yurt dışına seyahat etmiştir. Bu seyahati sırasında edebi faaliyetlerine başlamıştır. Daha sonraki yıllarda müfettişlik ve Kırım Liseleri müdürlüğü yapan Markov, döneminin önde gelen Kırım uzmanlarından biri olarak gösterilmektedir. Kariyerinin başlarında ideolojik olarak liberal kanatta yer alan ve yıllar içinde gitgide muhafazakâr bir yazar haline dönüşen Markov'un, dönemin süreli yayınlarında tarih ve edebiyat alanında birçok eseri yayınlanmıştır. Bu eserlerinden birisi olan, 1890 yılında kitap haline getirilen “Puteşestviye na Vostok (Tsargrad i Arhipelag. v Strane Faraonov)” (Doğuya Yolculuk, Çargrad, Adalar ve Firavunlar Ülkesinde) adlı eseri daha önce “Vestnik Yevropi” dergisinin 1886 yılı Mart ve Nisan sayılarında “Yevropeyskiy Vostok” (Avrupa Doğusu) başlığı altında yayınlanmıştır. Markov, anlatımına karmaşık duygular içinde Odesa'dan başlar. Odessa'dan sonraki bölümde Boğaziçi'nin doğasını, İstanbul panoraması, Rumeli Hisarı, Anadolu Hisarını anlatır. Daha sonra eşi, soylu bir İngiliz aile ve tercümanı Mitroviç ile gezmiş olduğu Ayasofya, Bizans dönemi eserleri, İstanbul sokakları, sultan camileri, türbeler, Mekteb-i Sanayi Mektebinde bulunan Yeniçeri Müzesi, Yedikule, Bizans surları, mezarlıklar, dervişler hakkında anlatımlarda bulunur. Yazar, klasik seyahatname tarzında yazdığı bu eserinde, zaman zaman vermiş olduğu kaynağı belirsiz tarihi bilgilerle birlikte oryantalist bir yaklaşım sergileyerek eserini inşa eder. Bunun yanında, kentin Bizans geçmişine atıflar yapar ve ideolojik bir yaklaşımla Rus ruhunu yücelten ifadeler kullanır.

D. A. Skalon: Muhafız alayı başkomutanı olarak Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç'in emir subaylığını yaptı. Teğmenlik rütbesinden korgeneralliğe kadar çeşitli kademelerde Rus ordusuna hizmet veren Skalon, dönemin önemli askeri tarihçilerinden biriydi. Askeri tarih alanında eserler veren yazar, 1907 yılından sonra “Rus İmparatorluk Askeri Tarih Kurumu” başkanlığı yapmıştır. Ayrıca, “Rus İmparatorluk Tarih Kurumu” tam üyesi ve “İmparatorluk Arkeoloji Enstitüsü” onursal üyesi de bulunmaktaydı. Emir subayı olması ona, Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç'in²⁹ 1872 yılında “doğuya” ve

²⁹Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç 27 Temmuz 1831 yılında Çar I. Nikolay'ın üçüncü oğlu olarak dünyaya geldi. Tam bir asker olarak yetiştirilen Nikolay Nikolayeviç, Rus ordusunda yüzbaşılıktan mareşal generalliğe kadar her rütbede hizmetler verdi. Kırım Savaşına katıldı ve bu savaşta başarılarından dolayı

Kutsal Topraklara gerçekleştirdiği seyahatin ayrıntılarını kaleme alma fırsatı vermişti. 1881 yılında “Puteşestviye po Vostoku i Svyatoy Zemle v Svite Velikogo Knyazya Nikolaya Nikolayeviça v 1872 godu” (Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç’in Eşliğinde Doğu’ya ve Kutsal Topraklara Yolculuk)³⁰ adıyla yayımlandı. Bu eser ayrıca, 1877 yılında Russkiy Vestnik dergisinde de yayınlanmıştı. Büyük Knyaz’la birlikte Viyana’dan başlayan yolculukları gemiyle, Tuna Nehri üzerinden devam etmiş, İstanbul ve Kutsal Topraklar’da son bulmuştur. Yazar, İstanbul bölümünde, boğaz manzarası, başta Aya Sofya olmak üzere İstanbul’un Bizans ve Osmanlı dönemi anıt yapıları, Knyaz’ın Sultan Abdülaziz’i ziyareti, Sultan köşkleri, Bab-ı Saadet, Sultan çeşmeleri, saraylar, Tophane ve pazarlar hakkında bilgiler verir.

V. A. Teplov: Diplomat, tarihçi ve yayıncı olduğu bilgisi haricinde herhangi bir biyografik bilgisine ulaşamamıştır. Bununla birlikte, diplomasi ve uluslararası konularda ve tarih alanında dönemin süreli dergilerinde çok sayıda makalesi vardır. Yazar’ın bu çalışmanın materyalleri arasında bulunan iki adet seyahatnamesi mevcuttur. Bunlardan biri, 1880 yılında “Russkiy Vestnik” dergisinde yayınlanan “Adrianopol i Frakiya v 1874 godu iz Vospominaniy Puteşestvennika” (Bir Seyyahın Anılarından 1874 yılında Edirne ve Trakya)³¹ adlı seyahatnamesidir. Teplov, İstanbul’dan trenle Edirne’ye gerçekleştirdiği seyahatinde yol boyunca gördüğü doğayı, kasabaların görünümünü anlattıktan sonra Edirne hakkında bilgiler verir. Edirne’nin etnik yapısı, mimari eserleri Eski Saray, Muradiye (Eski Cami), Selimiye, Edirne halkının günlük yaşantısı, uğraşları, Osmanlı taşra teşkilatının yapılanması hakkında yorumlarda bulunur. Yazarın diğer seyahatnamesi ise, İzmir’den Efes ve Aydın’a gerçekleştirdiği seyahatini anlattığı, 1890 yılında “Vestnik Yevropi” dergisinde yayınlanan “Po Maloy Azii iz Putevñh Zapicok”³² (Küçük Asya Seyahat Notlarından) adlı seyahatnamesidir. Bu seyahatnamenin ilk bölümünde Teplov, antik dönem tarihçilerden alıntılarla birlikte, Efes tarihini ve Efesin arkeolojik değerlerini anlatır. Sonraki bölümde Aydın şehrini, şehirde yaşayan ahalinin

4. Derece St. George Nişanına layık görüldü. 1867 yılından itibaren Muhafız Birlikleri ve St Petersburg Askeri Bölge Başkomutanı olarak görev yaptı. 1876 yılında kısmi askeri seferberlikte Tuna Ordusu Başkomutanlığına atandı ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında Balkanlarda orduyu komuta etti. 1891 yılında yaşamını yitirdi. (<https://www.ippo.ru/historyippo/article/velikiy-knyaz-nikolay-nikolaevich-starshiy-na-svyaz-201680> Erişim tarihi: 12.10.2020).

³⁰D. A. Skalon (1881). *Puteşestviye po vostoku i svyatoy zemle v svite Velikogo Knyazya Nikolaya Nikolayeviça v 1872 godu*. St. Petersburg: Peçetano v Ekspeditsii Zagatovleniya Gacudarsvennih Bumag,

³¹V. A. Teplov (1880). *Adrianopol i Frakiya v 1874 godu iz Vospominaniy Puteşestvennika*. *Russkiy Vestnik*, T. 147.

³²V. A. Teplov (1890). *Po Maloy Azii iz putevñh zapicok*. *Vestnik Yevropi*, Kn. 6.

yaşamlarını ve bazı geleneklerini, kahvehaneler, kahve tüketimi gibi gündelik hayata dair izlenimlerini aktarır. Teplov seyahatlerini kendisine refakat eden bazı insanlarla gerçekleştirdiğini belirtir ancak Türkçe bilgisi hakkında veya yanında rehber bulunup bulunmadığı konusunda herhangi bir bilgi vermez. Gezdiği bölgelerin tarihi hakkında yeterince bilgisi olduğu anlaşılan yazar, ilgisini çeken konularda kişisel yorumlar yaptığında, diğer yazarlarda olduğu gibi oryantalist bir bakış açısına sahip olduğunu gösterir.

N.S. Vsevolojki: Devlet adamı, yayıncı ve edebiyatçı Knyaz Vsevolojkiy, iki kez Puşkin ile bir araya gelmişti. Edebi çevrelerle yakın ilişkisi olan yazar, nadir kitap koleksiyonu da içeren büyük bir kütüphane kurmuştur. Yayıncılık faaliyetlerinin yanında, seyyah ve tarihçi yanıyla da tanınan Vsevolojkiy, 1839 yılında dönemin sıkı sansüründen geçen nadir seyahatnamelerden olan “Yujnuyu Rossiyu, Kırım i Odessu, v Konstantinopol, Maluyu Aziyu, Severnuyu Afriku, Maltu, Sisilyu, İtaliyu, Yujnuyu Fransiya i Paris v 1836’i 1837 godah” (1836 ve 1837 yıllarında Güney Rusya, Kırım ve Odesa’dan Konstantinopol, Küçük Asya, Güney Afrika, Malta, Sicilya, İtalya, Güney Fransa ve Paris’e Yolculuk) adlı eserini yayınladı.³³ Yazar, Güney Rusya şehirlerinden geçerek, Kırım ve Odesa üzerinden İstanbul’a seyahat edip, Ege ve Akdeniz’de sürdürdüğü seyahatini Paris’te sonlandırır. Seyahatinin İstanbul bölümünde, ilk olarak, boğaz hakkında antik isimler ve arkeolojik verilerle birlikte topografik bilgiler verir. İstanbul’da ise şehrin antik dönemi ve Bizans geçmişi özel ilgi alanıdır. Bu konularla ilgili tarihi bilgilerle birlikte oryantalist bir yaklaşım sergiler ve Rus kimliğini ve Rus Devletinin büyüklüğünü ön plana çıkaran yorumlarda bulunur. Bunun yanında, İstanbul’un uzaktan ve yakından görünümü, sokakları ve Türk kadınları gibi konularda yapmış olduğu yorumlar, Avrupa merkezli oryantalist bakış açısını ortaya çıkaran niteliktedir.

F. M. Basetiç: Eğitimci, sonradan Ruslaşan Sırp kökenli yazarın seyahatnamesi dışında, 1876 yılında yayınlanan Sırbistan’ı anlattığı tarih kitabı “Staraya Serbiya yeyo Proşloye i Nastoyaşeye” (Geçmişi ve Bugünüyle Eski Sırbistan) ile 1882 yılında yayınlanan, “Narod i Knyajeskaya Vlast v Serbii iz Zapicok F. M. Basetiça” (F. M.

³³N. S. Vsevolojkiy (1839). *Yujnuyu Rossiyu, Kırım i Odessu, v Konstantinopol, Maluyu Aziyu, Severnuyu Afriku, Maltu, Sisilyu, İtaliyu, Yujnuyu Fransiya i Paris v 1836’i 1837 godah*. Moskova: V Tipografii Augusta Semena pri İmperatorskoy Mediko-Hirurgičeskoy Akademii.

Basetiç'in notlarından Sırbistan'da Halk ve Knyazlık Yönetimi) adlı eserleri mevcuttur. Basetiç, belki de Rusya'da oryantalist seyahatname örneklerinden en ilginçlerinden birini yazmıştır. "İz Putevıh Zapiskah Serbii i Turtzii" (Türkiye ve Sırbistan Seyahati Notlarından)"³⁴ adıyla 1875 yılında "Russkiy Vestnik sayfalarında yayınlanmaya layık görülen seyahatnamesinin ilk satırlarında 1858 yılında Sırbistan'ın bazı bölgelerini ziyaret etmek ve Paris Konferansından sonra ilan edilen Hat-ı Hümayunun meyvelerini görebilmek için yanında bir rehber eşliğinde, Belgrad'dan Türkiye'ye gittiğinden bahseder. Yazar, seyahatnamesini neredeyse başından sonuna kadar diyaloglar üzerine inşa eder. Diyaloglarla geçen seyahatnamede Türk imajı tamamıyla olumsuz bir şekilde yansıtılmıştır ve başlangıçtan sonuna kadar Türklerin "cehaleti", "barbarlığı", "kana susamışlığı", "vahşiliği", "düzenbazlığı" Türk korkusuyla birlikte işlenmeye çalışılmıştır.

M. F. Karlova: Kadın seyyahlardan M. Karlova hakkında bu çalışma kapsamında yapılan araştırmalarda biyografik bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak bazı çalışmalarda, Slavist akademisyen, etnograf, tarihçi, diplomat Aleksandr F. Gilferding'in kardeşi olduğu ileri sürülmüştür.³⁵ "Turestkaya Provinsiya i yeyo Selskaya i Gorostkaya jizni (Puteşestviye po Mekodonii i Albanii)" (Türk Bölgeleri ve Kır ve Şehir Hayatı (Makedonya ve Arnavutluk'a Seyahat)³⁶ adlı seyahatnamesinden anlaşılaçağı üzere elit bir Rus ailenin üyesi olan Karlova, kendi belirttiğine göre Balkan coğrafyasına seyahat eden ilk Rus kadındır. Karlova, klasik bir seyahatname olarak inşa ettiğı eserinde, genellikle Avrupalılık vurgusuyla birlikte, rehberi Arnavut Mustafa eşliğinde gezdiği bölgelerin şehir ve kırsal hayatına dair yorumlarda bulunur. Kadınların cehaletini ortaya koyan oryantalist bir yaklaşım sergileyen Karlova, kendisini onların karşısında Avrupalı olarak konumlandırır. Bununla birlikte Karlova, gezmiş olduğu yerlerdeki şehirler ve köyler hakkında bilgiler verir ve üretim ilişkilerine değinir.

E. A. Ragozina: Ragozina'nın da Karlova gibi biyografik bilgilerine ulaşılamamıştır. Yazar, hatırat olarak yazdığı 1910 yılında "Russkaya Starina" (Rus Geçmiş) dergisinde bölümler halinde yayınlanan "İz Dnevnika Russkoy v Tursii pered

³⁴F. Basetiç (1878). İz putevıh zapiskah Serbii i Tursii. *Russkiy Vestnik*, T.119, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova,

³⁵E. Dvidova (2012). *Gender and culture in the Turkish provinc the observations of a Russian woman traveler (1868)*. Aspasia, Vol. 6, s. 80.

³⁶M. F. Karlova(1870). Turestkaya provinsiya i yeyo selskaya i gorostkaya jizni (Puteşestviye po Mekodonii i Albanii. *Vestnik Yevropı*, T. 3, İyun.

Voynoy 1877-1878” (1877- 1878 Savaşı Öncesinde Türkiye’de Bir Rus Kadının Anı Defterinden)³⁷ adlı eserinden anlaşıldığı üzere Sakız adasında diplomatlık yapan dayısını ziyareti sırasında hatırat olarak kaleme aldığı eserinde, Kâmil Paşa ve Mithat Paşalarla olan diyalogundan olumlu bir şekilde bahseder.

Bu çalışmanın “Rus oryantalist seyyahlar” alt bölümünde ayrıntıları verilecek olan adı geçen seyyahların eserlerinin seçilmesinin en önemli sebebi, yapılan okumalardan anlaşıldığı üzere, genel oryantalist bakış açısını yansıtmaları, özel olarak ise Rus oryantalizminin, Türkiye ve Türkler söz konusu olduğunda ortaya çıkan karakteristik özelliklerini taşımalarıdır. Bunun yanında, araştırmaya konu olan eserlerin seçilmesinde, yazarların bağlantılı olduğu çevreler, Berezin ve Smirnov gibi örneklerde olduğu gibi akademik alanda faaliyet göstermeleri, eserlerin yayınlandığı süreli dergilerin ideolojik eğilimleri, eserlere dönemin Rusya’ında önem atfedilmesi gibi nedenler etkili olmuştur. Örneğin, Berezin’in yer yer Rus ruhunu yücelttiği, Knyaz Kostantin Nikolayeviç’in İstanbul ziyaretine büyük önem atfettiği “Tsaregradskih Dastaprimeçatelnostey vo Vremya Prebivanya v Konstantinople Yevo İmperatorskova Vısoçesva Velikovo Knyazy Konstantina Nikoloyeviça v 1845 godu” (Büyük Knyaz Konstantin Nikolayeviç’in³⁸ 1845 yılında Konstantinapol’de Bulunduğu Sırada Tsargrad’ın Anıt Yapıları) adlı eseri “İmparatorluk Bilimler Akademisi” tarafından basılmaya layık görülmüştü. Öyle ki, dönemin önemli muhafazakâr tarihçi yazarlarından biri olan M. P. Pogodin, bu eser hakkında yorum yazacak ve eserden övgü dolu sözlerle bahsedecekti.

Bu tespitlerle seçilen örnek eserler, okumaya tabi tutuldu, çevirileri³⁹ yapıldı ve belirlenen temalar altında yorumlanmaya çalışıldı. Yazarların duygu ve düşüncelerinin, tam olarak aktarılamaması nedeniyle kavramsal ve anlamsal kaymaların olabileceği

³⁷E. A. Ragozina (1910a). İz dnevnika Russkoy v Tursii pered voynoy 1877-1878. St. Petersburg: *Ruskaya Starina*, T.141, Eser hakkında Türkçe bir değerlendirme için bkz: İ. Rami (2015). Rus gezgin E. A. Ragozina’nın hatıralarında Türkiye ve Türkler, *Turkish Studies*, Vol. 10/12, s. 943-952.

³⁸Çar I. Nikolay’ın ikinci oğlu Konstantin Nikolayeviç 9 Eylül 1827 yılında St Petersburg’da dünyaya geldi. Akıl hocası ve eğitmeni Koramiral F. B. Litke olan Konstantin Nikolayeviç, babası tarafından genç yaşta Amiral General ve Muhafızlar Mürettebat Şefi rütbesiyle Deniz Kuvvetlerine atandı. Çeşitli rütbelere Deniz Kuvvetlerinde hizmetler verdi. Kırım Savaşından sonra Sibirya Askeri Filosunu kurdu. II. Aleksandr’ın büyük reformları sırasında serfliğin kaldırılmasında öncü kişilerden biri oldu. 1862 yılında Polonya Genel Valisi olarak atandı. Vermiş olduğu bazı liberal tavizler yoluyla uzlaşma politikası izleme girişimi başarılı olamadı ve bu yüzden 1863 yılında görevden ayrıldı. II. Aleksandr’ın ölümünden sonra tahta çıkan III. Aleksandr tarafından görevlerinin çoğundan kademeli olarak alındı. 1892 yılında St. Petersburg’da yaşamını yitirdi. (<https://www.prilib.ru/history/619558> Erişim tarihi: 12.9.2019). Berezin’in seyahatnamesinde yer verdiği Knyaz Konstantin Nikolayeviç’in İstanbul ziyareti, Kutsal topraklara gerçekleştirdiği seyahati sırasında söz konusu olmuştur.

³⁹Bu tez çalışmasına konu olan Rusça kaynakların çevirileri, bu çalışmanın yazarı tarafından, orijinal kaynaklardan gerçekleştirilmiştir.

kaygısıyla seyahatname çalışmalarında elzem olan doğrudan alıntılama yöntemine sıkça başvuruldu. Bununla birlikte, “Tez Yazım Kılavuzu”nda belirtilen kurallar gereği bazı yerlerde üç satırı veya kırk kelimeyi geçmeyen yerlerde doğrudan alıntılar yorumlarla birlikte tırnak içine alındı. Bazı bölümlerde ise, incelenen konu üzerinde diğer yazarların herhangi bir düşünce belirtmemelerinden dolayı, Smirnov’un Türk kültürü üzerine spesifik olarak eğilmesinde olduğu gibi, tek kaynaktan alıntılarla konu ele alınmaya çalışıldı.

Rus oryantalizmi konusunda Avrupa örneğinde olduğu kadar olmasa da önemli bir literatür biriktiği, ancak seyahatnamelerin Rus oryantalizminde oynadığı rolü ele alan çalışmaların oldukça az olduğu daha önce belirtilmişti. Hatta bu konuda E. Said’e Rus oryantalizmini göz ardı ettiği için başka yazarlar tarafından bazı eleştiriler yöneltilmiştir. Said, “Oryantalizm” adlı eserinde Alman ve Rus oryantalizmini göz ardı ettiği konusundaki eleştirileri “Kültür ve Emperyalizm” adlı eserinde şu şekilde cevaplamıştır:

Rus ve batı emperyalizmi farklıydı. Rusya elde ettiği toprakların hemen hemen hepsini komşu ülkelerden ele geçirmişti. İngiliz ve Fransız emperyalizmi deniz aşırı ülkelerde gerçekleşmişti ve bu durum geniş çıkarların düşünülmesini gerektiriyordu; ben de kısmen bu sürecin yarattığı kültürel biçimleri ve düşünce yapılarını ilgimi çektiği, kısmen de deniz aşırı egemenlik benim içinde büyüdüğüm ve hala yaşamakta olduğum dünyayı oluşturduğu için odak noktası olarak bu olguyu seçiyorum.⁴⁰

Rus oryantalizmi konusundaki bu boşluk, 2000’li yıllarda “Kritika” ve “Slavic Review” dergilerinde yazan akademisyenler tarafından doldurulmaya çalışılmıştır ve Rus oryantalizmi var mıdır, yok mudur sorusuna cevap bulunmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Rusya tarihçisi Nathaniel Knight ile Orta Asya, Ortadoğu ve Rusya tarihçisi Adeeb Khalid arasında aşağıda detayları verilen tartışmalar, konunun bu dönemde akademik ilgiye mazhar olması açısından önemlidir. Tarihçi yazar Vera Tolz ise, 19.yy’ın sonundaki Rus oryantalizmini, milliyetçilik ve etnik ayrılıklar açısından ele almış, bu dönemdeki Rus oryantalizminin itici gücünün Rus milliyetçiliği ve Ruslaştırma politikaları olduğu tezini savunmuştur. Osmanlı özelinde en kapsamlı Rus Oryantalizmi çalışması tarihçi Viktor Taki’nin “Tsar and Sultan” adlı eseridir.

Yukarıda belirtilen tartışmalar kapsamında, Nathaniel Knight, Odessa’daki “Richelieu Lycee”de Orta Asya ve Yakın Doğu dilleri ve tarihi profesörü olan Vasilli Vasiliyeviç Grigoryev’in Orenburg’da yönetici olarak bulunduğu sırada akademik bilgi

⁴⁰E. Said (2016). *Kültür ve emperyalizm*. (Çev: Necmiye Alpay), İstanbul: Hil Yayın, s.41.

ve kabiliyetlerini ne kadar kullandığını ve bunu merkezi yönetimin lehine ne kadar etkinleştirdiğini, Said'in bilgi ve güç formülasyonunu içeren oryantalizme nasıl uyarlanabileceğini incelemektedir. Knight, çalışmasında amacının Rus oryantalizminin kusurlarını maskeleyerek ve Rus emperyalist günahlarını temizlemek olmadığını ancak, doğu hakkındaki uzmanlaşmış bilginin kolonyal bir güce dönüşmesinin, sadece Rusya örneğinde değil, batı emperyalizmi bağlamında da her zaman yeterince net olmadığını belirtir. Ona göre, Grigoryev'in Orenburg tecrübesi, Said'in batı oryantalizmi kapsamında ileri sürdüğü bakış açısının, Rusya örneğine uyarlanırken dikkatli olunması gerektiğini gösteren çok fazla neden ortaya koymaktadır. Grigoryev devlet ayıtından kaynaklanan önemli bir güç elde etmişti ancak, bir oryantalist olarak akademik bilgisini devlet politikalarını şekillendirmek için kullanmak istediğinde büyük bir tepkiyle değilse bile, umursamazlıkla karşılaşmıştı.⁴¹

Knigh'tın Grigoryev örneği üzerinden oluşturduğu argümanlara karşı çıkış Orta Asya tarihçisi Adeeb Khalid'den geldi. Khalid'e göre oryantalist akademisyenler devlet politikalarının şekillenmesine katkı sağlamaya meyilliydiler. Onun örneği Nikolay Petroviç Ostroumov idi. Kazan oryantalist okulun ünlü misyoneri ve oryantalisti olan hocası İlminski tarafından Türkistan valisi General Konstantin Petroviç von Kaufman'a önerilmesi üzerine 1877 yılında bölgedeki okulların direktörü olarak Taşkent'e gitmişti. Ostroumov İslam ve Türk dilleri alanında yetişmişti ve İncili ilk defa Çağatayca'ya çeviren kişiydi. 1917 yılına kadar bilgi ve becerilerini, çarlık Rusya'sının bölgedeki politikalarının şekillenmesi ve uygulanması için yeterince kullanmıştı. Özel yazıları ve Rusya ve yurt dışındaki oryantalist arkadaşlarıyla olan yazışmaları, uluslararası oryantalist girişimlere dahil olduğu konusunda zengin örnekler vermekteydi. Bütün bunlar, Said'in bilgi ve güç formülasyonundaki oryantalizm teorisinin Rusya örneğinde açık göstergeleriydi.⁴²

Vera Tolz'a göre ise Khalid ve Knight'ın Rus oryantalizmine yaklaşımları problemliydi. Khalid'in örneği olan Ostoumov ve Knigh'tın örneği Gregoryev iki farklı uzman tipiydi. Ostroumov, Kazan Teoloji Akademisi'nde eğitim almıştı ve İslam karşıtı

⁴¹N. Knight (2000). Grigor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian orientalism in the service of empire. *Slavic Review*, 59 (1), s. 74-100.

⁴²A. Khalid (2000). Russian history and the debate over orientalism. *explorations in Russian and Eurasian History*, *Kritika*, 1(4), s. 691-699.

bir polemikçiydi. Gregoryev ise, üniversite kökenli bir akademisyendi. Bu iki oryantalistin farklı özgeçmişleri, yerli haklara ve yönetimle olan ilişkilerine bakış açılarının farklı olmasının sebebiydi.⁴³

Özel olarak Rus oryantalizmini ele alan⁴⁴, Rus oryantalizminin genel özelliklerini ve gelişim sürecini inceleyen az sayıdaki eserlerden birisi de yukarıda Rus Oryantalizmi konusundaki düşünceleri belirtilen David Schimmelpenninek van der oye'nin *Russian Orientalism (Asia in the Russian Mind from Peter the Great to Emigration)* adlı eseridir. Van der oye kitabında, Rus oryantalizminin gelişim sürecini ele alırken Rus tarihinin nerdeyse başlangıç noktasına kadar iner ve kitabının kurgusunu bununla bağlantılı olarak geliştirir. Genel olarak, Kiev Rusya'sı döneminden başlayıp Sovyet sonrası döneme kadarki yazarları, faaliyetlerini, yönetimle olan ilişkilerini, oryantalist okulları, bu okullardaki oryantalist formdaki yazıları, eserleri, bu kişilerin Rusya'nın yanı başındaki Rus olmayan topluluklara bakış açılarını incelemektedir.⁴⁵ Van der oye de kitabının giriş kısmında yukarıda belirtilen Rus oryantalizmi tartışmalarına katılarak, Knight'ın da Khaleed'in de haklı olduğunu, Orta Asya uzmanı olan Rus akademisyenlerin tek tipe indirgenemeyeceğini belirtir. Diğer taraftan Rusların doğuyu anlamaya çalışmalarının, akademik inceleme ve keşiflerinin genellikle emperyalist amaçlarıyla bağlantılı olduğunu hatırlatır. Ona göre, Rus oryantalizmi her zaman devlet eliyle gerçekleştirilmiyordu fakat ikisi arasında sıkı bir bağ vardı.⁴⁶

Bunların yanında, bu tez çalışmasına yol gösterici olan ve çalışmanın kurgusu açısından model olarak alınan tarihçi yazar E. Andreeva'nın İran üzerine yapmış olduğu, kitap olarak yayınlanan doktora çalışması, seyahatnamelerin Rus oryantalizminde oynadığı rol bağlamında ortaya çıkan eserlerden bir diğeridir. Andreeva, "Russia and Iran in the Great Game, Travelogues and Orientalism" adlı eserinde, 19.yy.'da Rusya ve

⁴³Tolz, 2005, **a.g.k.**, 130.

⁴⁴ Diğer Rus oryantalizmi çalışmaları için bakınız. K. Hokanson (1994). Literary imperialism, narodnost' and Pushkin's invention of the Caucasus. *The Russian Review*, 53(3), s.336-352.; S. Layton (1994). *Russian literature and empire: conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*. Cambridge: Cambridge University Press; D. R. Brower and E. J.Lazzerini(1997). *Russia's orient: imperial borderlands and peoples*. Bloomington: Indiana University Press; S. Dickinson (2002). Russia's first "Orient": characterizing the Crimea in 1787. *Explorations in Russian and Eurasian History, Kritika*, 3(1), s.3-25.; A. Jersild (2002). *Orientalism and empire: North Caucasus mountain peoples and the Georgian frontier, 1845–1917*. Montreal: McGill University Press.

⁴⁵D. S. van der Oye, 2010, **a.g.k.**

⁴⁶D. S. van der Oye, 2010, **a.g.k.**, 9-10

İngiltere'nin İran'da girişmiş oldukları hakimiyet mücadelesini siyasi bağlam olarak alır ve Rusların 19.yy.ın başından Bolşevik Devrimine kadar olan dönemde yazmış oldukları İran seyahatnamelerinin Rus oryantalizmi bağlantısını inceler.⁴⁷

Osmanlı bağlamında yapılan az sayıdaki Rus oryantalizmi çalışmalarından en geniş kapsamlı olanı, Victor Taki'nin "Tsar and Sultan (Russian Encounters with the Ottoman Empire)" adlı eseridir. Taki, eserini erken modern dönemden Kırım savaşına kadarki Osmanlı-Rus karşılaşmasının tarihine konumlandırmıştır. Kitabın ana çerçevesi, batılılaşmanın önemli bir parçası olan Rusların doğuyu keşfetmesinin Osmanlı algısını nasıl şekillendirdiği üzerine kurulmuştur. Taki'ye göre kitabı genel olarak oryantalizm, özel olarak da Rus oryantalizmine yeni bir bakış açısı önermektedir.⁴⁸ Taki, Osmanlının diplomasi tarzını, savaş tekniklerini, Rus esirlere karşı tutumunu ve Hristiyan tebaaya karşı davranış şekillerini gözlemlemek, eğitimli Rusların, Avrupa pratiklerinin ve prensiplerinin üstünlüğünü iddia etmelerine yardımcı olduğunu belirtmektedir.⁴⁹ Bu bağlamda, Osmanlıya esir düşmüş Rusların hikayeleri, diplomatların düşünceleri, eğitimli askeri oryantalistlerin Osmanlı savaş tekniklerinin geriliğini içeren anıları kitabın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Viktor Taki, "Orientalism on the Margins The Ottoman Empire under Russian Eyes⁵⁰" adlı makalesini de yayınlamıştır. Bu makale kitabının özeti niteliğindedir.

Rusya tarihçisi P. R. Weisensel ise, 1991 yılında yayınlanan "Russian Self-identification and Travelers' descriptions of the Ottoman Empire in the first half of the Nineteenth Century" adlı makalesinde, Rus seyyahların Osmanlı İmparatorluğu ve halkının yaşamlarının gerçek dışı tariflerini ve bunun üzerinden kendi kültürel ve sosyal kimliklerini nasıl tarif ettikleri gösteriyor. Ayrıca bu yorumlamaların yüzyılın başında Rusya'daki toplumsal değişimle birlikte nasıl değiştiğini açıklamaya çalışıyor. Bu bağlamda, İslam ve İslami uygulamalar, Osmanlı askeri gücü, hükümet ve yönetim, bilim ve teknoloji ile ilgili Rus yazarların yazdıkları metinlerden seçilmiş eserleri ele alır.⁵¹

⁴⁷E. Andreeva (2008). *Russia and Iran in the "great game": travelogues and orientalism*, London: Routledge.

⁴⁸Taki , 2016), **a.g.k.**, 1.

⁴⁹Taki, 2016, **a.g.k.**, 4.

⁵⁰ V. Taki (2011). Orientalism on the margins the Ottoman Empire under Russian eyes. *Slavica Publishers*, 12(2), s.325

⁵¹P. R. Weisensel (1991). Russian self-identification and travelers' descriptions of the Ottoman Empire in the first half of the Nineteenth Century. *Central Asian Survey*, 10(4), s. 65-85.

Batıda yapılan diğer bir çalışma ise Minnesota Üniversitesinde Theofanis G. Stavru yönetiminde, James Alan Tabor tarafından 2003 yılında hazırlanan “In the Service of the Russian Tsar: The Life and Work of Konstantin Mikhailovich Bazili, 1809-1884” isimli monografik doktora tez çalışmasıdır. Yazar, bu çalışmasında Konstantin Bazili’nin hayatı ve eserlerini inceler.⁵²

Batıda Rus oryantalizmi üzerine yapılan çalışmalar bu şekilde gelişirken, Türkiye’de konuyla ilgili gerçekleştirilen çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu bağlamda, Rusya tarihi alanında çalışmalar yürüten Hacettepe Üniversitesi öğretim üyesi Dr. Özhan Kapıcı’nın Rus oryantalizminin farklı yönlerini ele aldığı birkaç makalesinden bahsetmek gerekir. Kapıcı, “18.yy.dan 19.yy’a Rus Hariciyesinde Turkologiya, Osmanistika, Oryantalistika”⁵³ adlı makalesinde, dönemin Rus Hariciyesindeki, Osmanlı Türkçesi öğrenimi için kurulan kurumları, diplomasi ve oryantalizm bağlantısını inceler. Kapıcı, “Çarlık Otokrasisinin Hizmetinde Bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX.Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü’nün Kuruluşu ve Faaliyetleri”⁵⁴ adlı makalesinde ise, Rus oryantalizminin gelişiminde önemli bir rol oynayan “Lazarev Doğu Dilleri Okulunun” faaliyetlerini ele alır. Yazarın, bir diğer makalesi olan “Tsargrad’ın Düşüşü, Moskova’nın Yükselişi: Çarlık Dönemi Rus Tarih yazımında 1453 Üzerine Apokaliptik Anlatılar, Mesihanik Söylemler ve Oryantalistik Betimlemeler”⁵⁵ de, İstanbul’un Türkler tarafından 1453 yılında fethedilmesinden sonra, Moskova Rusya’sının yükselişiyle birlikte, İstanbul’un Ortodoks geçmişine dair Rusya’da ortaya çıkan söylemleri, anlatıları tarihsel bağlamıyla birlikte ele alır. Kapıcı, bu tez çalışmasının hazırlandığı sıralarda yazmış olduğu makalesi “19. Yüzyıl Rus Oryantalizminde Şarklı Bir Müsteşrik: Konstantin M. Bazili’nin İstanbul İzlenimleri”⁵⁶ adlı makalesinde İstanbul doğumlu Rus diplomat Konstantin Bazili’nin İstanbul eserlerini ele alır ve yazarın izlenimlerini aktarır.

⁵²J. A. Tabor (2003). *In the service of the russian tsar: the life and work of Konstantin Mikhailovich Bazili, 1809-1884*. Doktora Tezi, University of Minnesota.

⁵³Ö. Kapıcı (2014). 18.yy.dan 19.yy.da Rus Hariciyesinde turkologiya, osmanistika, oryantalistika. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 247, s.56.

⁵⁴Ö. Kapıcı (2016). Çarlık otokrasisinin hizmetinde bir şarkiyat ve Türkoloji mektebi: XIX.Yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü’nün kuruluşu ve faaliyetleri, *Türkbiliğ*, 31, s.1-32.

⁵⁵Ö. Kapıcı (2016). Tsargrad’ın düşüşü, Moskova’nın yükselişi: Çarlık dönemi Rus tarih yazımında 1453 üzerine apokaliptik anlatılar, mesihanik söylemler ve oryantalistik betimlemeler. *Halil İnalçık Armağanı III*, (Ed: Ahmet Özcan) Ankara: Doğu-Batı Yayınları, s.23-61.

⁵⁶Ö. Kapıcı (2019). 19. Yüzyıl Rus oryantalizminde şarklı bir müsteşrik: Konstantin M. Bazili’nin İstanbul izlenimleri. *Osmanlı İstanbul’u VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, (Ed: F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan), İstanbul: Gök Matbaacılık, s. 323-374.

Bunların yanında, Prof. Dr. E. İnanır'ın “Rusların Gözüyle İstanbul”⁵⁷ adlı kitabında Kiev Rusya'sı döneminden 18.yy.ın sonuna kadarki dönemde şehri ziyaret eden seyyahların İstanbul izlenimleri ele alınır. Alanla ilgili bir başka eser ise, Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu tarafından yayınlanmıştır. Kemaloğlu, “Rusların Gözüyle Türkler”⁵⁸ adlı kitabında, Rusların Türklerle ilk münasebetlerinden başlayıp, Altın Orda hakimiyetini, İlk Osmanlı- Rus ilişkilerinden itibaren geçen dönemde Rus kaynaklarındaki ve diplomasi raporlarındaki Türk algısını işler.

Bu tez çalışması üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Rus oryantalizminin tarihsel arka planı ele alınmıştır. Çalışma kapsamındaki seyahatnamelerde görülen oryantalist yaklaşımın dönemin politik ve tarihsel koşullarının bir ürünü olduğu, yazarların bu arka planın etkisinde eserlerini kaleme aldıkları düşünülmektedir. Bölümün alt başlıklarının ilkinde, bu çalışmanın sınırlarını aşan ancak, bu tez çalışması açısından önemli görülen, 19.yy'da Rusya'da kendine has bir oryantalist geleneğin oluşmasına büyük katkı sağlayan oryantalist okullar ve faaliyetleri özet halinde aktarılmıştır. Seyahatname eserleri bu tez çalışmasına konu olan Berezin ve Smirnov gibi yazarlar, aynı zamanda bu okullarda akademik faaliyet gösteren kişilerdir.

Başka bir alt başlıkta ise, Rus oryantalizminde ötekine bakışı etkileyen, kendini ötekinin karşısında konumlandırmada işlev gören söylemin oluşumuna katkı sağlayan kimlik tartışmalarına, tarihsel boyutuyla birlikte değinilmiştir. Seyahatnamelere yansıyan İmparatorluk kimliği oluşturma çabaları ve 19. yy.da yaşanan ideolojik tartışmalar incelenmiştir.

Birinci bölümün diğer alt başlığında ise, 19. yy.ın ikinci yarısında, çok sayıda seyahatnamenin yayınlandığı süreli yayınlar değerlendirilmiştir. Bu çalışmada Rus oryantalizminin bir aracı olarak görülen süreli yayınlardan liberal “Vestnik Yevropı” (Avrupa Bülteni) ve muhafazakâr yayın politikası güden “Russkiy Vestnik” (Rus Bülteni) incelenmiştir. Propaganda amaçlı yayınlandığı düşünülen Türkiye seyahatnamelerinin büyük bir çoğunluğu bu dergilerde yayınlanmaya layık görülmüştü.

Çalışmanın ikinci bölümünde seyahatname kavramı, seyahatnamelere hangi yazı türlerinin dahil edilebileceği, seyahatnamelerin oryantalizmdeki işlevi, Rus seyahatnamelerinin tarihsel gelişimi ve özellikleri işlenmiştir. Bu bölümün son alt başlığında ise, çalışmaya konu olan seyahatnamelerin yazarlarına yer verilmiştir. Bu

⁵⁷E. İnanır (2013). *Rusların gözüyle İstanbul*. İstanbul: Kitabevi.

⁵⁸İ. Kemaloğlu (2015). *Rusların gözüyle Türkler*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

bağlamda, yazarların kısa biyografik bilgileriyle birlikte, hangi saiklerle eserlerini yazdıklarını ortaya koyan bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ana bölümünde ise, 19. yy.ın ikinci yarısında Rus seyahatnamelerindeki Türkiye ve Türk algısı incelenmiştir. Bu kapsamda, Rus oryantalizminin simgeleri İstanbul, şehirde Rusların özel ilgisine mazhar olan Büyükdere, Hünkâr İskelesi, Ayasofya gibi mekanlar hakkındaki yorumlara yer verilmiştir. Bunun yanında, Rusların Osmanlı devleti, bürokrasisi, ordusuna, Türk- İslam inancına bakışları; Osmanlı mimarisine yaklaşımları, Türk insanın dış görünüşleri, karakteri, gündelik yaşamı, Türk kültürü gibi konulardaki düşünceleri ele alınmıştır.

1. RUS ORYANTALİZMİNİN ARKA PLANI

1. 1. Oryantalist Dil Okulları

19.yy'ın başından itibaren Rus oryantalizmi, önemli eğitim kurumlarının kurulmasıyla birlikte, Rusya'da ve dünya ölçeğinde önemli bir aşama kaydetti. Önceki yüzyılda kurulan, üniversitelerdeki doğu dilleri kürsüleri, "Rus Bilimler Akademisi" ne bağlı "Asya Müzesi", doğu dilleri eğitimi veren "Lazarev Enstitüsü", Dışişleri Bakanlığına bağlı Asya Departmanına bağlı okul, doğu çalışmaları alanında uzman yetiştirecek olan okulların ve merkezlerin kurulmasına önayak oldu. Bu kapsamda 19.yy'ın başında Vilno (Vilnius), Derp (Tartu), Harkov, Odesa, Moskova, Kazan gibi merkezlerde doğu halklarının dillerini, kültürlerini ve tarihlerini sistematik bir şekilde öğretecek olan bilim kurumları kuruldu.⁵⁹ Bu üniversitelerden yetişen entelektüeller, devlet adamları ve yine bu üniversitelerde yetişen akademisyenler Rus oryantalizmin gelişimine önemli bir katkı sağladılar. Eğitim sisteminde yapılan reformlar ve yenilikler kapsamında kurulan üniversiteler ve doğu dilleri okulları, 19. yy'da Rusya'da yeni bir entelektüel ortamın doğmasına da neden oldu. Şüphesiz bu okullar içinde 19.yy'ın ilk yarısında kurulan Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü ve yüzyılın ikinci yarısında etkinliğini artıran St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesi, Rus oryantalizminin gelişimine katkı yapan en önemli eğitim kurumlarıydı.

1. 1. 1. Kazan üniversitesi doğu dilleri bölümü

19.yy'ın başında Kazan Üniversitesindeki "Doğu Çalışmaları" (Vostokovedeniye) bölümü sadece Rusya'da değil, Avrupa'da da önemli merkezlerden biri haline gelmeye başlamıştı. Rusya'daki önemli büyük şehirler varken "Vostokovedeniye" bölümünün Kazan'da açılması bilinçli bir tercihti. Kazan, doğu ile batı ticaretini birbirine bağlayan

⁵⁹A. P. Bazinyats (1990). Vostokovedeniye sentrı Rossii v pervoy polovine 19 veka, *İstororiya Ateçestvenno Vostokovedeniya do Seredinı 19 veka*, Moskova:Nauka, (Redaktörü: N. F. Kim i P. M. Şastitko), s. 97.

önemli bir ticaret merkezi olma özelliği ile stratejik bir öneme sahipti. Sibiryâ şehirleri, Çin, Buhara, St. Petersburg, Moskova gibi merkezlerle karşılıklı gidiş gelişlerin olduğu ve hatta bazı Amerikan şirketlerinin de ticari faaliyetler yürüttüğü Kazan, tam bir ticaret şehriydi.⁶⁰

19.yy'ın ilk yarısında Kazan, önemli bir ticaret merkezi olmanın yanı sıra Doğu Rusya'nın en büyük yönetim ve kültür şehri olma özelliğini de taşıyordu.⁶¹ Dönemin yazarlarından birinin betimlemesine göre Kazan, başkentten sonraki en güzel şehirdi. "Başkentten sonraki en iyi şehir olan Kazan, gelin gibi süslenip püslenmişti"⁶²

Kazan şehri, Rusya'nın, ticari ve kültürel özellikleri ile doğuya açılan penceresi olduğundan burada doğu dilleri öğretilmesi pragmatik nedenlerle de gerekliydi. Bu kapsamda ilk başta Kazan Gymnasiumunda (Lise) daha önce kurulmuş olan Tatarca bölümünün yanında diğer dillerin öğretimi için bölümler açılması planlandı. Bu amaçla, Bilimler Akademisi başkan yardımcısı S. Y. Rumovskiy bir rapor hazırladı ve Eğitim Bakanlığına sundu. 1806 yılında hazırlanan bu rapora göre, Kazan'da Tatar dili eğitimi dışında, Türkçe ve Arapça, Japonca, Mançurca, Çince, Farsça, Gürcüce, Ermenice, Kalmıkça dil eğitimi de verilecekti.⁶³ Ancak, bu proje 30lu ve 40lı yıllara kadar gerçekleştirilemeyecekti.⁶⁴

Kazan Gymnasiumunda doğu dili dersi olarak Tatarca dersleri 1769 yılından itibaren Said Halfin tarafından vermeye başlandı. Daha sonrasında ise Tatarca dersleri Said Halfin'in oğulları İsmail ve İshak tarafından verilecekti. Halfin ailesinin en önemli halefi ise 1800 ile 1829 yılları arasında Kazan'daki Tatarca çalışmalarına önemli katkılar sunacak olan İbrahim Halfin olacaktı. Halfin ailesi üyelerinin Rus oryantalizmi tarihine katkısı sadece Tatar dili öğretimi alanında olmayacaktı. Said Halfin'in, 1785 yılında, 25000 kelimeden oluşan Tatarca sözlüğü Arapça-Rusça harflerle yazılmış halde basılacaktı. İbrahim Halfin ise 1809 yılında "Tatar Dili Alfabeti ve Grameri" ve 1822

⁶⁰Bazinyats, 1990, **a. g. k.**, 118

⁶¹A. C. Şofman ve G. F. Şamov (1956). Vostochniy razryad Kazanskogo Universiteta (kratkiy oçerk). *Oçerki po İstorii Ruskogo Vostokavedeniya, Sbornik 2*, Moskova: İzdatelstva Akademii Nauk, (Redaktörü: V. İ. Avdiyev i N. P. Şastina), s. 418.

⁶²İ. A. Vtarov (1890). Moskva i Kazan v Naçale 19. Veka. *Russkaya Starina*, Aprel, s. 17.'den aktaran Şofman ve Şamov, 1956, **a.g.k.**, 418.

⁶³N. P. Zagoskin (1902). *İstoriya İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta za perviya 100 let yego suşectvovaniya 1804-1904*. Kazan: Tipografiya İmperatorskogo Kazanskogo Universiteta, 1, s. 222.

⁶⁴Zagoskin, 1902, **a.g.k.**, 224.

yılında “Cengiz Han ve Aksak Timur’un Hayatından Seçmeler” adlı eserlerini yayınlarak adından söz ettirmişti.⁶⁵

1804’teki ilk öğretim yılında Kazan Üniversitesinde Tatarca ve diğer doğu dilleri eğitimi verilmesi planlanmıştı. Ancak, dersler 1807 yılına kadar plansız ve programsız bir şekilde veriliyordu. Fren’in Doğu dilleri kürsüsüne başkan atanmasıyla dersler düzenli bir şekilde verilmeye başlanacaktı.⁶⁶ Fren, Rostok’ta dönemin önemli şarkiyatçılarından ve nümizmatiklerinden biri olan O. G. Tihsen’in öğrencisiydi. Hocasının önerisiyle 1807 yılında Kazan’a gelen ve çok geçmeden doğu dilleri profesörü olan Fren⁶⁷ Kazan oryantalist ekolünün kurucusu olarak kabul edilmektedir.⁶⁸ Fren’in en önemli katkısı derslerin planlı bir şekilde verilmesi için üniversite senatosuna sunduğu plandı. Bunun yanında Altın Orda nümizmatiği çalışmalarıyla da önemli katkı yapmıştı. Ancak bilimsel faaliyetleri beklenen etkiyi göstermemişti ve derslerine olan ilgi çok az seviyedeydi. Öğrencileri derslerde çok gayretli olmalarına rağmen, Fren, bu gayretlere kayıtsız kalmıştı. Bu nedenle, öğrencilerinden bir kısmı doğu dilleri öğrenimlerini bırakarak başka bölümlere geçmişlerdi.⁶⁹ 10 yıl boyunca Kazan’da kalan ve Arapça ve Farsça dersler veren Fren, 1817 yılında St. Petersburg Bilimler Akademisinde çalışmak üzere Kazan’dan ayrıldıktan sonra, doğu dilleri kürsüsüne 1818 yılında Fren’in önerisiyle Profesör F. Erdman getirildi. Erdman, 26 yıl çalıştığı Kazan’da Arap ve Fars dili dersleri verdi. Ancak, hiçbir zaman selefi Fren’in bilimsel bakış açısına yaklaşmamıştı.⁷⁰ Erdman da Fren gibi derslerini Almanca ve Latince veriyordu. 1820 yılında sadece iki öğrencisi vardı ve onlarda İbrahim Halfin’in Tatarca derslerini yeğleyerek Erdman’ın derslerini bıraktılar. Bir müddet, teoloji alanında uzmanlaşan İtalyan Demezov, Erdman’ın derslerini takip ettikten sonra 1822 yılına gelindiğinde, Erdman, tamamen öğrencisiz kalmıştı.⁷¹ Erdman’ın bilimsel yetkinliği ve faaliyetleri Bartold gibi bazı bilim insanları tarafından yetersiz bulunurken, Zagoskin, onu Kazan’daki oryantoloji

⁶⁵Bazisyats vd, 1990, **a.g.k.**, 118-119.

⁶⁶Şofman ve Şamov, 1956, **a.g.k.**, 420.

⁶⁷Bazisyats vd., 1990, **a.g.k.**, 120.

⁶⁸Şofman ve Şamov, 1956, **a.g.k.**, 420

⁶⁹N. A. Mazitova (1972). *İzuçeniye blijnogo i srednogo vostoka v Kazanskoy Universiteta (pervaya polovina 19. veka)*. Kazan: İzdatelsvo Kazanskogo Universiteta, s. 23-24.

⁷⁰Şofman ve G.F. Şamov, 1956, **a.g.k.**, 421

⁷¹Mazitova, 1972, **a.g.k.**, 36.

çalışmalarının temel taşı olarak görür.⁷² Ayrıca hem Fren hem de Erdman artlarında hiçbir Rus halef bırakmadığı yönünde eleştirilir. Ancak, bütün bu eleştirilerin, ikisinin de Kazan oryantalist okulunda bıraktıkları izlerin değerini azaltmadığı da belirtilmektedir.⁷³

Uzunca bir süre Doğu Dilleri Fakültesinde dekanlık yapan Erdman'a getirilen bir başka eleştiri ise dönemin önde gelen bilim insanlarıyla çatışma halinde olması ve Kazan Üniversitesindeki eğitim ve bilimsel hayatın sönmesinde rolü olan Magnitski'nin ruhuyla hareket etmesidir.⁷⁴ Magnitski'nin Kazan Üniversitesinde bulunduğu sırada, okul, Türkçe, Arapça, Farsça, Tatarca, Moğolca, Sanskritçe dillerinde yayın yapan doğunun en önemli basımevine sahipti ve zengin bir yayın hayatı vardı. Ancak, çarlık rejimi üniversiteyi sadece kendi pragmatik emelleri için çevirmen ve misyoner yetiştiren bir kurum olarak kullanmak niyetindeydi. İşte bu amaca uyum hareket eden ve üniversitedeki yayın hayatının sonlandırılmasını öneren reaksiyoner Magnitski (1819-1826), Kazan Üniversitesindeki bilimsel hayatın gerilemesine sebep olan bir şahsiyet olarak görülmektedir.⁷⁵ Magnitski, üniversite talimatnamesinde, bütün bilim dallarındaki eğitimin Ortodoks- Mistisizmi kurallarına göre düzenlenmesi talebinde bulunmuştu. Bunun yanında İslam'ın öğrenimini yasaklamış ve sadece Müslüman milletlerin dillerinin çevirisine odaklanmıştı. Ayrıca, üniversite yayınevinde Moğol ve Tatar tarihi kitaplarının basılmasını yasaklamaya da kalkışmıştı. Magnitski'nin eylemleri 1825 yılında "Dekabrist Hareketin" bastırılmasıyla başlayan ve çok katı bir şekilde gerçekleştirilen sansür uygulamalarıyla örtüşmekteydi. 1825 yılında başlayan yıllardan sonra, nitekim 1836 yılında çarlık rejimi üniversitenin özerliğini tamamen ortadan kaldırmıştı.⁷⁶

Bahsedilen bu akademik rekabet ve bilimsel yöntem tartışmaları ve çekişmeleri arasında Kazan Üniversitesindeki Doğu çalışmaları (vostokovedeniye) yüzyılın yarısına kadar önemini kaybetmedi. Bu duruma önemli katkılar yapan bilimsel şahsiyetlerden bir tanesi matematikçi N. İ. Lobaçevski idi. 1827-1846 yılları arasında üniversite rektörlüğü yapan Lobaçevski, bilimsel hayatın canlanması, Doğu Dilleri Fakültesindeki kürsülerin

⁷²Mazitova, 1972, **a.g.k.**, 47.

⁷³Mazitova, 1972, **a.g.k.**, 48.

⁷⁴Şofman ve Şamov, 1956, **a.g.k.**, 421.

⁷⁵G. F. Şamov (1956). Naučnaya dyatelnost O. M. Kavalevskogo v Kazanskoy Universitete. *Očerki po İstorii Russkogo Vostokavedeniye*, Moskva: İzdatelstva Akademii Nauk, Sbornik 2, s. 118-119.

⁷⁶Şamov, 1956, **a.g.k.**, 119.

güçlendirilmesi ve yeni bölümlerin açılması için önemli bir çaba sarf etmişti.⁷⁷ Lobaçevski'nin rektörlüğü döneminde, 1835 yılı tüzüğünde, Prof. A. Kazembek başkanlığındaki Tatar- Türk Kürsüsünün, Prof. F. Erdman başkanlığındaki Arap- Fars Dilleri Kürsüsünün ve Prof. O. Kavalovski başkanlığındaki Moğolca Kürsüsünün mevcut durumları tasdik edilmişti. 1837 yılında Arşimandrit Danill başkanlığında Çin Dili ve Edebiyatı Kürsüsü, 1842 yılında S. İ. Nazariyan başkanlığında Ermeni Dili Kürsüsü ve P. Popov başkanlığında Sanskritçe Kürsüsü kuruldu.⁷⁸

Gerçekleştirdikleri çalışmalarla Rus oryantalizminin gelişimine önemli katkılar yapan Moğolca Kürsüsündeki Kavolovski ve Popov, Türk- Tatar Kürsüsündeki A. Kazembek ve İ. Berezin özel bir yer edinmişlerdi. Zira bu akademik şahsiyetler, 19.yy'ın ilk yarısında akademik Rus oryantalizminin önemli figürleri olarak ön plana çıkmaktaydılar. Bunlardan Kavolovski, Popov ve Berezin'in akademik yolculukları neredeyse bilimsel seyahatlerle başladı.

1820 yıllardan itibaren Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri bölümünde üniversitenin kendi mezunlarından akademik kadrolar yetiştirilmesi konusuna önem verilmeye başlanmıştı. Bu amaçla, üniversite rektörü Lobaçevski ve müteveli M. N. Musin-Puşkin'in desteği ile, doğu ülkelerinin dillerini, kültürlerini, tarihlerini, geleneklerini, yaşam biçimlerini daha iyi öğrenmek için bilimsel seyahatler düzenlenmesi kararlaştırılmıştı. Bu kapsamda, 1828 yılında, Kavoleski ve Popov, Eğitim Bakanlığının Moğolca eğitimleri ve Moğolca kitap satın alabilmeleri için vermiş olduğu yıllık bütçe ile dört yıllığına İrkutsk şehrine bilimsel seyahate gönderildiler.⁷⁹ Burada kısa sürede teorik olarak Moğolcaya hakim olduktan sonra, Buryat kabilesinin liderlerinden aldıkları izinle “Lamalar” (Budist din öğretmeni) ile ve yerel halkla kontak kurarak, sadece konuşulan dil özellikleri değil, aynı zamanda Moğol tarihi ve edebiyatı hakkında bilgiler edinmişlerdi. Kavolovski, bilimsel seyahat kapsamında Moğolistan'ın başkenti Urga (Ulan Batur) da bulunmuştu. Burada bulunduğu sürece edindiği izlenimleri, Kazan Üniversitesi tarafından basılmaya layık görüldü ve 1839 yılında “Kazanskiy Vestnik” (Kazan Bülteni) dergisinde yayınlandı. “Paezdka iz İrkutska v Urgu” (İrkutsk'tan Urga'ya Seyahat) başlığıyla yayınlanan makale Fransızca ve Almancaya da çevrilerek yabancı dergilerde de basılacaktı.⁸⁰ Kovalovski ve Popov Ulan Batur haricinde 1829

⁷⁷Şamov, 1956, a.g.k., 120.

⁷⁸Mazitova, 1972, a.g.k., 53.

⁷⁹Mazitova, 1972, a.g.k., 72.

⁸⁰Mazitova, 1972, a.g.k., 75-76.

yılında Baykal bölgesine ve 1830 yılında Pekin’e bilimsel seyahatler gerçekleştirdiler. Bu seyahatler sonucunda, Kavolovski, Moğolcaya ileri derecede hâkim olmanın yanında, Çin, Mançur, Moğol tarihi, edebiyatı hakkındaki birikimini artırdı ve Çin devlet yapısını inceledi.⁸¹ Ayrıca, ziyaret ettiği bölgelerin halklarının kültürleri, gelenekleri, dinleri hakkında bilgiler edinmişti ve üniversite kütüphanesi için çok sayıda kitap toplamıştı. 1833 yılında tamamlamış oldukları bilimsel seyahatler sonucunda “Bilimler Akademisi” tarafından sınava tabi tutulan Kavolovski Kazan Üniversitesine Moğolca hocası olarak atandı. Aynı yıl Doğu Dilleri Okulunda Avrupa’nın ilk Moğolca kürsüsü açıldı ve başına da Profesörlük ünvanıyla birlikte Kavolovski getirildi.⁸² Kavalovski, bu görevi sırasında sadece filoloji alanındaki yetkinliğiyle değil, aynı zamanda felsefeden arkeolojiye kadar geniş bir ilgi alanının bulunmasının getirdiği bilimsel çalışma isteğiyle Rus oryantalizmine önemli katkılar sağlayacaktı.⁸³ Kavalovski’nin ilk eseri Moğol yazı dili grameri “Kratkuyu Gramatiku Mongolkogo Knijnogo Yazıka (1835)” üzerine oldu. İkinci çalışması ise Moğolca yazılan eserlerden seçmeler “Mongolskaya Hrestomatiya (1836-1837) şeklinde yayınlandı. Bu çalışmaları sonucunda Rus Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmeye hak kazandı. Kavolovski’nin geniş bir ilgi alanıyla gerçekleştirdiği çalışmalar, batılı oryantalistlerin de dikkatini çekmişti. Öyle ki, Fransız oryantalistler Burnouf ve Julyen Kazan Üniversitesinden onun eserlerini kendilerine göstermesini istemişti. Rusya’dan sonra Fransa’da da akademik bilinirliği artan Kavolovski, 1839 yılında yaptığı çalışmaların karşılığını bu kez Paris’teki “Asya Topluluğu” mütevelli üyeliği olarak alacaktı.⁸⁴

Kavolovski, seyahatten döndükten sonra Kazan oryantalist okulunun en önemli şahsiyetlerinden biri olan A. K. Kazembek’in hazırladığı plan çerçevesinde bilimsel seyahate çıkacak olan İlya Berezin ve Dittel’e, edindiği tecrübelerin ışığında yardımcı olacaktı.⁸⁵ Doğu Dilleri Fakültesinde mastır öğrencisi olan ve daha sonra dönemlerinin önemli İranist ve Türkologları olacak Dittel ve Berezin’in akademik yolculuklarının başlangıcı olan bilimsel seyahatleri, üniversite senatosunun isteği ile, hocaları da olan Kazambek tarafından planlanmıştı.

⁸¹Mazitova, 1972, a.g.k., 81.

⁸²Mazitova, 1972, a.g.k., 83.

⁸³Şofman ve Şamov, 1956, a.g.k., 433.

⁸⁴Bazinyats, 1990, a.g.k., 129.

⁸⁵Mazitova, 1972, a.g.k., 87.

Bilimler Akademisi tarafından gözden geçirilen ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edilen bu plana göre, iki mastır öğrencisinin bilim gezileri üç yıl sürecekti. Bu sürenin iki buçuk yılı Rusya dışında, doğu ülkelerinde geçecekti, geri kalan süre ise umulmadık karantina şartları göz önünde bulundurularak Rusya'ya dönüş yolculuğuna ayrılmıştı. Ayrıca planda nerde ne kadar kalacakları da ayrıntılı olarak belirtilmişti. Buna göre, seyahatleri süresince on buçuk ay İran'da, bir buçuk ay Türkiye'nin doğu bölgelerinden geçerken, üç ay Suriye'de, dört ay Mısır'da, iki buçuk ay İzmir'de kalıp, bu sürede Anadolu'nun bazı bölgelerine gidecekler ve "Konstantinapol" seyahatlerini gerçekleştireceklerdi. Son olarak ise on ay "Konstantinapol" de kalacaklar ve bu süre zarfında Anadolu'nun kuzey- batısındaki ve güney-doğu Rumeli'deki farklı bölgelere ziyaretler gerçekleştireceklerdi.⁸⁶

Güzergahın İran'ı kapsayan bölgelerden başlayıp, Arapçanın konuşulduğu bölgelerden geçtikten sonra Türkiye'de sonlandırılması bilinçli bir şekilde tercih edilmişti. İran'da Farsça, Arap ülkelerinde Arapça bilgilerini geliştirecek olan genç akademik seyyahlar, bu dillerden çok fazla kelimeyi barındıran Türkçe ile fazla uğraşmadan Türkiye'de başka konularla ilgilenmek için daha fazla zaman bulacaklardı.⁸⁷

Gidecekleri ülkelerde ne kadar kalacakları ve hangi güzergahı takip edecekleri ayrıntılı bir şekilde belirtilen raporda, akademik oryantalist seyyahların yapması gerekenler ve sorumlulukları da ayrıntılı bir şekilde belirtilmişti. Plana göre, Dittel ve Berezin, Farsça, Arapça ve Türkçe dil bilgilerini ve yeteneklerini geliştirmelerinin yanı sıra, ziyaret edecekleri bölgelerdeki, tarihi eserleri (antik dönem eserleri, camiler, medreseler, saraylar vb.) inceleyecekler, tarih kitaplarını okuyacaklar, yazma eserlerden kopyalar çıkaracaklar, kütüphaneleri ziyaret edecekler ve buralardaki değerli eserleri inceleyecekler ve bunların kopyalarını edineceklerdi. Planda özellikle İstanbul'da seyyahların gidecekleri medrese ve kütüphaneler ayrıntılı bir şekilde belirtilmişti. Planda, Ahmediye, Mahmudiye, Kılıç Ali Paşa medreselerine özel bir dikkat gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁸⁸

Berezin'in bilimsel seyahati, Millî Eğitim Bakanlığı Dergisinde makale olarak yayınlanan raporunda belirttiğine göre, ufak tefek aksamalarla birlikte planlandığı gibi gerçekleşmişti. Berezin, ziyaret ettiği bölgelerde, Arapça, Farsça, Türkçe dil bilgisini

⁸⁶M. Kazambek (1841). *Plan uçenogo puteşestviya po vostoku magistrov Kazanskogo Universiteta Dittelya i Berezina*. Kazan: Tipografiya Kazanskogo Universiteta, s. 3-4.

⁸⁷Kazambek 1841, a.g.k., 5-6.

⁸⁸Kazambek 1841, a.g.k., 10-30.

geliştirmiş, bu dillerin bünyesindeki lehçelerle ilgili çalışmalar yaparak kazanımlar elde etmişti. Bunu yaparken, aynı zamanda bulunduğu bölgelerdeki halkların edebi ve tarihi eserleri okuyarak, bu halkların kültürleri hakkındaki bilgilerini zenginleştirmişti. Bunun yanında, İsfahan, Tahran, Bağdat, Şam, Kahire, İskenderiye, Türkiye'nin güneydoğu bölgeleri ve İstanbul'daki tarihi eserler ve anıt yapıları ziyaret ederek, onlar hakkında raporunda bilgiler aktarmaktaydı.⁸⁹

Berezin, medrese ve kütüphane ziyaretlerinin plana göre gerçekleştiğini ancak, çok zorluk çektiğini belirtiyor. Kendi ifadesiyle “özellikle Persiya ve Konstantinapol'de bütün Müslümanların olaylara karşı düşüncelerini etkileyen ve dini fanatizmin sonucu olan nefret duygusuyla hareket eden Müslüman bilim insanlarıyla iletişim kurmak oldukça zordu”.⁹⁰ Berezin'in bu ifadelerini, gerçekleştirmiş olduğu bu bilimsel seyahat sırasında edindiği izlenimlerle yazmış olduğu anlaşılan ve bu tez çalışmasına konu olan yazılarında da Türk halkının inanç sistemi, gelenekleri ve yaşam tarzları hakkındaki düşüncelerinde gözlemlemek mümkündür.

Bütün bunların yanında Berezin'in bilimsel seyahatinde hocası Kazembek tarafından hazırlanan seyahat planı dahilinde, Müslüman ve Hristiyan “sektör” yapılarla ilgili gözlemler yaptığı ve ziyaret ettiği şehirlerin planlarından oluşan önemli bir kaynak elde ettiği anlaşıyor.⁹¹

Kazan Üniversitesinde şahısların gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarla özdeşleşmiş olan Rus oryantalizminin en önemli şahsiyetlerinden birisi ise Berezin'in hocası olan ve onun bilimsel seyahatinin planlarını yapan Mirza Kazembek (Aleksandır Kasimoviç Kazembek) idi. Kazembek 1802 yılında İranlı Müslüman bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti. 1810 yılında ailesiyle Derbent'e göç etmesiyle birlikte gençliğini burada geçirecekti. Çocukluğundan itibaren Müslüman inancına göre eğitim alan Kazembek, Farsça, Arapça ve Türkçeye hâkim olmuştu. Almış olduğu eğitim şüphesiz kariyerinin basamaklarını çıkmasında önemli bir rol oynayacaktı. 1821 yılında ise yine babasıyla birlikte Astrahan'a göç eden ve burada İskoç misyonerlerle tanışan Kazembek,

⁸⁹İ. N. Berezin (1847). Obzor tröhletniyago puteşestviya po vostoku magistra Kazanskogo Universiteta İ. Berezina. *Jurnal Minestersvo Narodnogo Prosvetşeniya*, St.Petersburg: Tipografii İmperaterskoy Akademii Nauk, 4, s. 1-30.

⁹⁰Berezin, 1847, **a.g.k.**, 321.

⁹¹Berezin, 1847, **a.g.k.**, 335-336.

onlardan Avrupa tarzı eğitim almıştı. Bu tanışma ve eğitim onun 1823 yılında Hristiyan inancına geçmesinde etkili olacaktı.⁹² 1825 yılında Tomsk şehrine öğretmen olarak atanan Kazembek, yol üstünde kalmak zorunda olduğu Kazan'da Alman Profesör Fuks'dan tavsiye mektubu istemişti. Kazembek'in biyografisinden etkilenen ve onu şehrin ileri gelenleriyle tanıştıran Fuks, onun Kazan'da kalmasını ve Tatar- Türk Kürsüsüne profesör olarak atanmasına yardımcı olmuştu. Böylelikle, sadece Rusya'nın değil, Avrupa'nın da önemli oryantalistlerinden olan Kazembek'in akademik kariyeri başlamış oluyordu.⁹³

1829-1830 yıllarında, haftada bir kez Türk- Tatar dili eğitimi vermeye başlayan Kazembek, sonraki yıllarda ise İbrahim Halfin'in Türk-Tatar grameri eserine göre haftada bir saatlik ders daha vermeye başladı. Bu sırada derslerinde kendi mülahazalarıyla birlikte Ebbul Gazi Bahadır Han tarihini Tatar dilinden Rusçaya çevirerek anlatıyordu. 1837 yılında Türk- Tatar kürsüsü kurulduğunda Kazembek, Türk-Tatar dillerine bütün ayrıntılarıyla hâkim durumdaydı. Böylelikle, haftada sekiz saat olmak üzere bu dillerin etimolojisi ve sentaksını içeren dersler veriyordu. Aynı zamanda bu dersleri esnasında Ebbul Gazi Bahadır Han tarihi, İskendername, Ragıp Paşa, Seyid Rıza gibi yazarların eserlerinden nesir ve şiirler seçerek bunlar üzerine yorumlar yapıyordu. Bunun yanında, Tatar Tarihi, Türk Dili Fonetigi, Tatar ve Türk Edebiyatı Tarihi dersleri de veriyordu.⁹⁴

Doğu dilleri alanında fevkalade donanımlı olan Kazembek, hâkim olduğu dillerdeki teolojik metinler, edebi yazılar, yasalar alanında da yeteneklerini bilimsel çalışmalarına yansıtan akademisyen kimliğiyle ön plana çıkan bir şahsiyetti. Akademik çalışma alanı bunlarla sınırlı olmayan Kazembek, tarih alanında ise, Kırım Hanlığı Tarihi, Uygur Tarihi, Arap yarımadasındaki politik mücadeleler, Müslümanlık inancının ortaya çıkış süreci gibi konularda akademik çalışmalar yürütüyordu.⁹⁵ Şunu belirtmek gerekir ki, Kazan Üniversitesinde çok geniş bir alanda gerçekleştirdiği çalışmalarla Kazembek, akademik Rus Oryantalizminin en önemli figürlerinden biri olma özelliğini taşıyordu.

Fren, Erdman, İbrahim Halfin, Kazembek, Berezin, Kavolovskiy gibi önemli oryantalist akademisyenleri yetiştiren Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü, 19.yy'ın ilk yarısında bu akademisyenlerin gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarla sadece Rusya'nın

⁹²O. A. Baratinskaya (1893). Aleksandır Kasimoviç Kazembek k yego biyografii. *Ruskiy Arhiv*, Moskva: Universitetskoy Tipografii na Ctrastnom Bulvare, 10, s. 209-210.

⁹³Barantinskaya, **a.g.k.**, 219.

⁹⁴Barantinskaya, **a.g.k.**, 220.

⁹⁵Şofman ve Şamov, 1956, **a.g.k.**, 433.

değil, Avrupa'nın da önemli oryantalist merkezlerinden biri haline gelmişti. 1854 yılına gelindiğinde ise senatonun almış olduğu kararla Doğu Dilleri Bölümünde ve Kazan Gymnassiumunda Tatar Dili haricindeki bütün kürsüler kapatıldı. Artık, doğu çalışmaları, 19.yy'ın ikinci yarısında Rusya'daki oryantalist çalışmaların merkezi haline gelecek olan St. Petersburg Üniversitesi'nde gerçekleştirilecekti.⁹⁶

1. 1. 2. St. Petersburg üniversitesi doğu dilleri fakültesi

Oryantalizm çalışmaları, St. Petersburg Üniversitesinde de diğer üniversitelerde olduğu gibi 1804 yılındaki üniversite tüzüğüyle birlikte doğu dilleri kürsülerin kurulması kararıyla başlamıştı. Yekaterina döneminde kurulan Ruhban okulu 1803 yılında öğretmen okulu olarak eğitim vermeye devam etti. 1816 yılına gelindiğinde ise, öğretmen okulu eğitim enstitüsüne dönüştürüldü. 1819 yılında "Pedagoji Enstitüsü" St. Petersburg Üniversitesi dahilinde yeniden düzenlenerek Fars ve Arap dili kürsüleri kuruldu. Böylelikle akademik oryantalizmin St Petersburg Üniversitesindeki yolculuğu doğu dilleri öğretimi ile başlamış oldu. Bu kürsülerin ilk hocaları Fransız oryantalist dil bilimciler J. F. Demange ve F. B. Charmoy idi. 1821 yılında bu iki akademisyenin Dışişleri Bakanlığına bağlı şark dilleri bölümüne geçmesinden sonra, Farsça dersleri Mirza Cafer Topçibaşev tarafından verilmeye başlandı. Arapça kürsüsüne ise O. Senkovski atandı.⁹⁷

Arapça kürsüsüne atanan Senkovski, 1820 yılında Arapça ve Türkçe dersleri vermeye başladı. Ancak, haftada iki kez sadece tek bir öğrenciye özel olarak verilen Türkçe dersleri 1835 yılında yayınlanan tüzükle resmîyet kazanacaktı. Kendine has derinlikli üslubu ve dinleyiciyi sıkmayan tekniğiyle dersler veren Senkovski, dil eğitiminden soğuyarak, edebiyatla ilgilenmeye başlamıştı ve 1834 yılında kurulan "Biblioteka dla Çiteniye" (Okuma Kütüphanesi) dergisine editör olduktan sonra neredeyse üniversitedeki işlerini bırakma aşamasına gelecekti.⁹⁸

⁹⁶Şofman ve Şamov, 1956, a.g.k., 448.

⁹⁷A. N. Kananov (1960). Vostochniy Fakultet Leningradskogo Universiteta. *Vostokovedeniye v Leningrastkom Universitete*, Leningrad: Tipografiya LOLGU, s. 1-5.

⁹⁸Kananov, 1960, a.g.k., 5-6.

St. Petersburg Üniversitesinde 1839 yılında kurulan Türkçe kürsüsüne, Vilna (Vilnüs) Üniversitesi ve Dışişleri Bakanlığı Asya Departmanındaki Doğu Dilleri Bölümünde eğitim alan Ordinaryüs Prof. A. O. Muhliniski getirildi. Asya departmanında teorik bilgisini geliştiren Muhliniski, edindiği bilgileri pekiştirmek için Türkiye ve Mısır'a uzun bir bilimsel seyahat gerçekleştirecekti.⁹⁹

1836 yılında St. Petersburg Üniversitesinde Arapça, Farsça ve Türkçe kürsülerinin yanında Sanskritçe kursu açma girişimi olmuştu. Mart 1836 yılında ders vermeye başlayan, umut vadeden genç akademisyen Robert Hristiyanoviç Lens'in birkaç ay sonra ani ölümüyle girişim başarısız oldu. Bir başka başarısızlık ise Gürcü dili kürsüsü açma girişimiydi. Mariy İvanoviç Brosse 1840 yılında ders vermeye başlamıştı ancak kısa bir süre sonra dersler sonlandırılmıştı. 1844 yılında ise D.İ Çubinov'un Gürcü dili, lehçeleri, edebiyatı alanında yaptığı çalışmalar ve verdiği derslerle Gürcü dili kürsüsü ancak aktif hale gelebilmişti. Bununla birlikte N. L. Boreyev'in başkanlığında Ermenice kürsüsü kurulmuştu.¹⁰⁰

1850li yıllara kadar St. Petersburg Üniversitesinde bu şekilde devam eden doğu dilleri eğitimi çabaları 1854 yılında üniversite senatosunun aldığı kararla Doğu Dilleri Bölümünün, fakülteye çevrilmesiyle birlikte tamamen kurumsallaşmıştı. Bu kapsamda Doğu Dilleri Fakültesinde, Arapça, Farsça, Türkçe-Tatarca, Moğolca-Kalmıkça, Çince, Avrupa Dilleri, Ermenice, Gürcüce, Mançurca olmak üzere dokuz dil kürsüsü açılıyordu.¹⁰¹

Kazan Üniversitesindeki Tatarca bölümü haricindeki diğer bölümlerin kapatılmasıyla birlikte Kazanda ders veren hocalar St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesine geçmişlerdi. Özellikle, fakülte dekanlığı da yapacak olan Kazembek, İlya Berezin gibi profesörler, St Petersburg oryantalist ekolünün gelişmesine önemli katkılar sağlayacaktı. A. Kazembek, Farsça kürsüsünde; A. O. Muhliniski, Türkçe; M. Tantavi ve M. G. Navrovski Arapça; İ. Berezin Türkçe, A. V. Popov Moğolca; K. F. Galstunskiy Kalmıkça; V. P. Vasiliyev Çince; D. A. Hvolkon Avrupa Dilleri; N. A. Boroev Ermenice; D.İ Çubinov Gürcüce bölümlerine atanmışlardı.¹⁰²

⁹⁹Bazinyats vd., 1990, **a.g.k.**, 147.

¹⁰⁰Bazinyats vd., 1990, **a.g.k.**, 148

¹⁰¹...(1905). *Materyalı dlia istorii fakulteta vostochnih yazikov 1851-1864*. St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasuleviça, 1, 254.

¹⁰²Kananov, 1960, **a.g.k.**, 11-12.

St. Petersburg Üniversitesinde Türkçe eğitiminin Senkovski'nin çabalarıyla başladığı belirtilmişti. Senkovski'nin Arapça ve Türkçe dillerine hakimiyeti ve olağanüstü ders verme kabiliyeti, klasik dil öğretimini sıkıcı bir hal olmaktan çıkarmıştı. Vermiş olduğu derslerin yanında Rus ordu mensupları için yazmış olduğu “Karmannaya Kniga dla Ruskikh Voinov v Turetskih Pohodah” (Türk Seferlerinde Rus Askerleri için Cep Kitabı) adlı eseri Türkçe eğitime katkı sağlamıştı. Ancak onun, dil eğitiminde ve doğu çalışmaları alanındaki yeteneklerine rağmen, hâkim olduğu bu alanlarda önemli bir eser vermediği de belirtilmektedir.¹⁰³

Senkovski'nin açtığı yolda öğrencileri V.V. Grigoryev, P.S. Savalyev ve A.O. Muhliniski, St Petersburg oryantalist ekolünün önemli şahısları olarak Rus oryantalizme önemli katkılar sağlayacaklardı. Özellikle Muhliniski, 1839 yılında Türkçe kürsüsünün kurulmasına ve Türkoloji disiplininin gelişmesine katkılar sağlamış ilk akademik Türkolog'du. Onun “Osmanskaya Hrestomatiya” (Osmanlıca Seçkiler) eseri, ünlü Türkolog Smirnov'un 1903 yılında aynı addaki eserinin yayınlanmasına kadar, Türkçe eğitiminde kullanılan en önemli eser olarak kabul edilir. Muhliniski'nin Türkçe öğrenimine sunduğu diğer bir katkı ise 1856 yılında yayınlanan Türkçe- Rusça sözlüğüydü.¹⁰⁴ Böylelikle, Senkovski ve Muhliniski sayesinde 19.yy'ın ikinci yarısında St. Petersburg Üniversitesinde Türkoloji alanında bir gelenek oluşmasının temelleri atılıyordu.¹⁰⁵

1855 yılında Doğu Dilleri Fakültesinin kurulmasıyla birlikte Türkçe ve Tatarca bölümleri birleştirilmiş ve başına da Muhliniski atanmıştı. Diğer taraftan daha önce St. Petersburg'a gelen Kazan ekolünün en önemli temsilcilerinden Kazembek ve Berezin de Türkçe-Tatarca bölümü kadrosunda çalışmaya devam ediyorlardı. Böylelikle, Senkovski ve Muhliniski'nin “Osmanistika” çalışmalarının yanında çeşitli Türk lehçelerinin öğretimi de önem kazanıyor ve Türkoloji eğitimi yeni bir seviye kazanıyordu.

Kazan Üniversitesinden gelen Kazembek ve öğrencisi Berezin Türkçe öğretimine yapmış olduğu katkılarının yanında vermiş oldukları temel eserlerle Türkoloji alanındaki akademik faaliyetlerine devam ettiler. Kazembek'in “Obşey Gramatiki Turestko-Tatarskoy Yazıka” (Türk-Tatar Dilinin Grameri) eseri, farkı Türk dilleri alanında geniş

¹⁰³İ. Y. Kraçkovski (1953). Vostokovedeniye v pismah P. Y. Petrova V. G. Belinskomu. *Oçerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniya*, Moskova: İzdatelstva Akademii Nauk, s. 13.

¹⁰⁴S. N. İvanov (1960). *Kafedra Turskoy Filologii*. Vostokovedeniye v Leningrastkom Universitete, Leningrad: Tipografiya LOLGU, s.70.

¹⁰⁵İvanov, 1960, **a.g.k.**, 70.

bilgiler barındıran temel eser özelliği taşıyordu. Kazembek'in öğrencisi olan İranist ve Türkolog Berezin ise, farklı alanlarda yapmış olduğu çalışmalarla Rus oryantalizmine önemli katkılar sağlıyordu. Yetmiş ciltlik "Russkogo Ansiklopedičeskogo Slovary" (Rus Ansiklopedi Sözlüğü) editörlüğünü de yapan Berezin'in "Vvedeniye v İstoriyu Turetskoy Literaturi" (Türk Edebiyat Tarihine Giriş) adlı eseri Rusya ve Asya'daki çeşitli Türk boyları hakkında tarihi-etnografik bilgiler barındırıyordu.¹⁰⁶

1870'li yıllarda St. Petersburg Üniversitesinde Türkoloji alanındaki çalışmalar özel ilgi alanlarının gelişimine tanıklık etmekteydi. St. Petersburg Üniversitesinde yetişen V. A. Maksimov, Anadolu lehçeleri alanındaki dil çalışmalarına başlamıştı ve bu çalışmalarını sonucunda 1867 yılında "Opıt İsledavaniya Turtskih Diyalektov v Hudavendiyare i Karamanii" (Hüdavendiyar ve Karaman'da Türk Lehçeleri Araştırma Denemesi) adlı eseriyle Anadolu Türkçesi incelemelerine katkı sağladı.

1873 yılına gelindiğinde St. Petersburg Üniversitesinde yetişen, Berezin'in öğrencisi olan dönemin en önemli Türkolog ve Osmanisti V. D. Simirnov Türkçe derslerini vermeye başlamıştı. Filoloji ve Tarih alanında geniş bir birikime sahip olan Simirnov en önemli katkısı "Oçerk İstorii Turetskoy Literaturi" (Türk Edebiyat Tarihi Denemesi) ve "Obrazsoviye Proizvedeniya Osmanskoy Literaturi v İzvleçeniyah i Otrıvkah" (Pasajlar ve Parçalarla Osmanlı Edebi Eserlerinden Örnekler) adlı eserleriyle yapmıştı. Diğer önemli eseri olan ve bu türün tek örneği olarak sayılan "Hrestomatiya" (Seçkiler) da ise Türkçe yazma eserlerden elde edilmiş mensur yazılar ve şiirlerden örnekler veriyordu.¹⁰⁷

Smirnov'un filoloji ve tarih alanında yetkin eserler üretmesinin sebebi olarak St. Petersburg, Paris, Viyana, Londra gibi merkezlerde görüp inceleme fırsatı bulduğu el yazması eserler hakkında derin bir bilgiye sahip olması gösterilmektedir. "Bilimler Akademisi Asya Müzesi"nde bulunan Türkçe el yazmalarının tasnifi ve tarifi çalışmalarına da katılan Smirnov'un gerçekleştirdiği çalışmalar, onu Avrupa çapında akademik bir üne kavuşturmuştu.¹⁰⁸

ST. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi 19.yy'ın sonlarına doğru 1893-1902 yılları arasında fakülte dekanlığı da yapan, dil bilimi, edebiyat, tarih gibi geniş bir

¹⁰⁶Ivanov, 1960, a.g.k., 70.

¹⁰⁷Ivanov, 1960, a.g.k., 71.

¹⁰⁸Ivanov, 1960, a.g.k., 71.

ilgi alanına sahip olan V. R. Rozen ve onun öğrencisi olan ünlü Türkolog V. V. Bartold gibi doğu bilimcileri yetiştirmeye devam etti.¹⁰⁹

1. 2. Kimlik Tartışmaları

1.2.1. İmparatorluk kimliği

Rusya’da kimlik tartışmaları, köklerini III. İvan döneminde başlayan batı etkisinden alarak, Petro’nun batılı reformlarıyla önemli bir ivme kazandı. Büyük Petro’nun ordu ve donanmada gerçekleştirdiği reformlar, Rusya’nın devasa boyutlara ulaşmış topraklarına nasıl bir imparatorluk kimliğiyle hükmedeceği sorununu ortaya çıkardı. Bu bağlamda, Rusya’nın batılı bir imparatorluk kimliğine sahip olduğu düşüncesiyle, yanı başında elde ettiği topraklarda yapay sınırlar çizildi ve bu, bir Avrupa imparatorluğu kimliğinin inşasına temel oluşturdu.

Petro’nun Avrupa imparatorluğu olma yolunda gerçekleştirdiği teknik reformlarının yanında, sosyal yaşamda Avrupa tarzı yaşam tarzını dayatan reformları, olumlu ve olumsuz tepkilerle karşılandı. Bu durum, 19.yy. boyunca yoğun bir kimlik tartışmasına neden oldu. Yüzyılın başında anayasal reform talepleriyle ortaya çıkan Dekabrist hareketin bastırılmasından sonra önemli bir boyut kazandı. 1825-1860 yılları arasında, Slavyanofiller (Slavcılar) ve Zapadniklerin (batıcılar) taraf olduğu kimlik tartışmaları, Rus düşünce tarihinde de önemli bir yer teşkil etti. Çaadaev gibi batıcı düşünürler, batılı değerleri esas alarak Rusya’nın tarihsel olarak köksüzlüğünü ileri sürerken; Slavyanofiller, Rusya’nın uzak geçmişini idealize ederek, Rusya’nın kendine has gelişmiş bir medeniyet olduğu düşüncesini ortaya attılar. 1961 yılında, II. Aleksandr’ın gerçekleştirdiği büyük reformlardan sonra, bireyin özgürlüğünü önceleyen liberaller ve reformlara karşı reaksiyoner bir tavır alan muhafazakârlar kimlik tartışmalarının tarafları oldular. Şunu da belirtmek gerekir ki, birbirinin karşıtı olan bu gruplar, Rus dış politikası söz konusu olduğunda aynı ya da benzer düşüncelere sahip olabiliyorlardı.

Bu çalışmaya konu olan seyahatnamelerin yazarlarının, yaşamış oldukları dönemin entelektüel ortamından etkilenmemeleri mümkün değildi. Seyahatname yazarlarının

¹⁰⁹B. V. Lunin (2021). *V.V. Bartold ve Rus oryantalizminde Orta Asya*. (Çev: Cengiz Buyar), Ankara: T.T.K. Yayınları, s. 6-11.

eserlerinde, kimlik tartışmalarının etkisi açıkça görülebilmektedir. Çoğu zaman vurgulanan Avrupalılık kimliği ve uzak geçmişin sembelleri kullanılarak ortaya çıkarılan milliyetçi-muhafazakâr tutumun, 19.yy. boyunca yaşanan kimlik tartışmalarının izdüşümü olarak seyahatnamelere yansıdığı görülmektedir. Bu nedenle Rusya’da yaşanan kimlik tartışmalarına değinme ihtiyacı doğmuştur.

Moskova Rusya’sının yükselişi, III. İvan yönetimi sırasında 1480 yılında Altın Orda hakimiyetinin reddedilmesi ile başka bir boyut kazanmıştı. Bu adım devlet ve bölgesel bir güç olma yolunda atılan önemli bir adımdı. Diğer yandan, III. İvan, son Bizans İmparatorunun yeğeni prenses Sofya ile evlendikten sonra, Bizans mirasını da Moskova’ya taşıyordu. Bu durum daha sonra III. Roma teorisiyle (bu konuya ilerleyen bölümlerde değinilecek) pekiştirilmeye çalışılacaktı.¹¹⁰ Bununla birlikte III. İvan dönemi batı etkisinin başlangıçlarına da şahitlik ediyordu. Özellikle dini mimaride, Ruslar Hristiyanlığı kabul ettikten sonra Bizans kilise mimari tarzını örnek alarak inşa faaliyetlerini yürütüyorlardı. III. İvan, 1470 yılında yabancı mimarları Moskova’ya davet etmişti ve kendisi için çalışmalarını istemişti. Bu kapsamda İtalyan mimarlar, Aristotile Fieravanti, Marco Ruffo, Pietro Solario ve Alevisio Moskova’da III. İvan için çalışmaya başlamışlardı.¹¹¹ Ayrıca “III. İvan Sofya Palaeologa ile 1472 yılında evlendiğinde, Sofya birçok İtalyan’ı mahiyetinde getirerek yönetim kademelerinde yer almasını sağlamıştı”.¹¹² Bundan sonra Moskova batılıların gelip yerleştiği bir yer halini almaya devam etti. Özellikle Alman Banliyösüne yerleşen batılılar 17. Yy’ın ortasından itibaren demir ve cam sanayi, ticaret gibi konularda yeteneklerini göstererek kentin ekonomisine ve sosyal hayatına önemli katkılar sağladılar.¹¹³ “Çok yaygın olmasa da Rus seçkin sınıfı yavaş yavaş batılı hayat tarzını benimsemeye, seküler kitaplar okumaya, batılılar gibi giyinmeye, tıraş olmaya başlamışlardı.”¹¹⁴ Kültür ve yaşam tarzındaki bu tür değişiklikler, Büyük Petro döneminde önemli bir ivme kazanacak olan batı kültürünü ve yaşam tarzını

¹¹⁰Hosking, 2001, **a.g.k.**, 5

¹¹¹N. V. Riasanovsky ve M. Steinberg (2014). *Rusya tarihi*. (Çev: Figen Dereli), İstanbul: İnkılap Yayınları, s. 126.

¹¹²R. Croskey (1988). *Byzantine Greeks in late fifteenth and early sixteenth century Russia: The Byzantine legacy in eastern Europe*. Boulder, Colo: East European Monographs, pp. 35-56’dan aktaran D. Ostrowski (2006). *The growth of muscovy (1462-1533)*. *The Cambridge History of Russia From Early Rus to 1689* Cambridge: Cambridge University Press, s. 233.

¹¹³Riasanovsky ve Steinberg, 2014, **a.g.k.**, 217-218.

¹¹⁴Riasanovsky ve Steinberg, 2014, **a.g.k.**, 218

ön plana çıkaran, beraberinde de önemli kimlik tartışmalarına neden olacak olan reformlardan önceki kısıtlı ama önemli göstergelerdi.

Teritoryal bir imparatorluk olma yolunda en önemli adımlardan bir tanesi de kuşkusuz başka bir kültürün ve inanç sisteminin hâkim olduğu Kazan'ın, 1552 yılında, Astrahan'ın 1556 yılında IV. İvan tarafından ele geçirilmesi olmuştur. Böylelikle, Ruslar, “Volga su yollarını kontrol altına alıyor, Hazar Denizine ulaşarak İran’la ticari ilişki kurma fırsatı buluyor, Kuzey Kafkasya ve Sibiry topraklarına doğru genişleme politikasını gerçekleştirme fırsatı buluyorlardı”.¹¹⁵ Kazan'ın ele geçirilmesi aynı zamanda simgesel olarak bir anlam taşıyordu. Çünkü, IV. İvan, Kazan'ı antik dönemden beri Rusların efsanevi kurucusu Rurik'in hanedanlığından kalma bir miras olarak görüyordu.¹¹⁶ “Sonraki dönemlerde bu genişleme kuzey, güney ve hatta batı yönündeki komşu topraklara doğru devam etti. 19.yy’da Kazan artık sınır bölgesi değildi ve Volga, Rus nehri halini almıştı”.¹¹⁷ Ancak, Kazan ve çevresi Rusların gözünde yabancı ve tuhaf topraklar olarak kalmaya devam etti. İnsan ve kültür farklılıkları bunun en önemli nedeniydi. Buranın sakinleri, Tatarlar haricinde şehir yaşamından uzak bir hayat sürüyorlardı ve yazı diline sahip değillerdi. Bu nedenle “Ruslar, onları geri kalmış ve düşük kültüre ait görüyorlardı. Diğerlerine göre şehirli olan ve yaşamları Ruslara benzeyen Tatarlar ise Cengiz Han'ın mirasçıları olarak korku ve dehşetin sembelleri olarak görülüyorlardı”.¹¹⁸ Rusların, kendi bakış açılarına göre geri kalmış ve düşük kültürlü insanların yaşadığı topraklara doğru genişlemesi daha sonraki dönemde de devam etti. Büyük Petro'nun tahta çıkması ve reformlarıyla birlikte ivme kazanarak daha büyük bir boyut kazandı.

Büyük Petro, 1682 yılında tahta çıktığında Rus topraklarının genişliği kuzeyde Arktik Okyanusuna, güneyde Karadeniz kıyılarındaki Azak Boğazına, doğuda Okhotsk Denizine, batıda ise Baltık Denizi ve Polonya sınırına kadar genişlemişti. Ancak, bu devasa stratejik teritoryal imparatorluğun güvenliğinin sağlanması kolay değildi. Hala, kuzeyde İsveç Krallığının, güneyde Osmanlıya bağlı Kırım Hanlığının ve en önemlisi de

¹¹⁵Bogatyrev,2006, **a.g.k.**, 255-256.

¹¹⁶Hosking, 2001, **a.g.k.**, 7.

¹¹⁷R. P. Geraci (2001). *Window on the east national and imperial identities in late tsarist Russia*. Ithaca and London: Cornell University Press, s. 3-4.

¹¹⁸Geraci, 2001, **a.g.k.**, 3-4.

batıda büyük Avrupa güçlerinin tehdidi altındaydı. Diğer yandan, devasa genişlikteki bu imparatorluğun kaynaklarının harekete geçirilmesi hala başarılammıştı. Uzun mesafeler, nüfusun geri kalmışlığı, hala karasal bir imparatorluk olma özelliği taşıyan Rusya'nın ekonomik ve ticari gelişmesinin önündeki önemli engellerdi.¹¹⁹

Petro, çarlığının ilk yıllarında Azak'ı topraklarına katarak Karadeniz'e çıkış için çok önemli bir kazanım elde etmişti. Ancak, İsveç Krallığının hakimiyetindeki liman olan Narva'yı almaya giriştiğinde ordusunun büyüklüğüne rağmen aynı başarıyı gösterememişti. İşte bu hazin yenilgi, Petro'nun reformları ve Rusya'yı büyük bir Avrupa devleti yapma konusundaki kararlılığı açısından önemli bir dönüm noktası olmuştu. Bu dönüm noktası, Rusya'nın yukarıda belirtilen büyük bir teritoryal imparatorluk olmasına rağmen sahip olduğu dezavantajları tersine çevirmek için gerekli olan orduda, donanmada ve teknik bilgide yapılacak reformları içermesinin yanında yeni bir düşünce sistemi ve hayat tarzını da içeren kültürel dönüşümün de çıkış noktasıydı.¹²⁰

Bu noktadan itibaren Petro geniş kapsamlı reformlara girişti. Orduda, yarı profesyonel askerlik yapan, çeşitli ticari işlerle uğraşan askerlerin oluşturduğu ve zaman zaman isyanlar çıkararak Moskova siyasetini etkileyen "strely" birliğini ortadan kaldırdı. Bunun yerine Avrupa tarzı askeri düzeni ve disiplini içeren, modern silahlarla donatılmış bir ordu kurdu. Petro'nun bu alandaki en önemli yeniliği, tartışmasız bir şekilde donanmanın inşa edilmesiydi. Öyle ki, Petro, Rus donanmasının kurucusu olarak kabul edilir. Orduda yapmış olduğu yeniliklerin yanında, idari sistemde yeni düzenlemeler gerçekleştirdi. Senato oluşturdu ve batılı anlamda bakanlıklara denk düşecek kurullar oluşturdu. Devletin işleyişini kurallara bağladı ve alınacak kararların yasalara göre alınması için çaba gösterdi. Ayrıca, devlet maliyesini ve ekonomisini iyileştirmek için birtakım önlemler aldı.¹²¹ Eğitim alanında ise, devlet yönetiminde gerekli olan devlet memurlarının eğitimi için yeni okullar açtı. Bu okullarda ordu ve donanma için gerekli olan matematik, denizcilik gibi teknik bilgiler müfredatı oluşturuyordu. Petro, danışmanı olan Leibniz'in önerileriyle, daha iyi bir eğitimin yaygınlaştırılması ve aynı zamanda okullar, kütüphaneler, botanik bahçeleri gibi eğitim kurumlarının oluşturulmasına yardımcı olmaları için yabancı uzmanlardan yardım aldı. Bunun yanında, Leibniz'in Petro'ya önerisine göre Rusya'nın kendi öz kaynaklarını araştırıp milli ekonomisini

¹¹⁹Hosking, 2001, **a.g.k.**, 75-76.

¹²⁰Hosking, 2001, **a.g.k.**, 76.

¹²¹Riasanovsky ve Steinberg, 2014, **a.g.k.**, 237-245.

geliştirmesi için gerekli olan enstitülere ihtiyacı vardı. Petro bu önerileri dikkate alarak Rusya'nın ilk müzesini açtı, halk kütüphaneleri için kitap basımını teşvik etti, doğal kaynakların araştırılması için gerçekleştirilecek gezilere sponsorluk desteği verdi. Hayatının son yıllarında, İngiliz Kraliyet Akademisi ve Paris Bilimler Akademisi modelinde oluşturulacak olan Rus Bilimler Akademisinin kurulmasına önayak oldu. Ayrıca, üniversiteye öğrenci yetiştirecek olan Gymnasiumların (lise) kurulmasının planlarını yaptı. Ancak, Bilimler Akademisinin ve Gymnasiumların yaygınlaşması Petro'nun ölümünden sonra gerçekleşebildi.¹²²

Petro'nun belirtilen reformları sonucunda ortaya çıkan yeni kadroların da katkısıyla Rusya, batılı anlamda bir imparatorluk olma yolunda önemli bir mesafe kat etti. Ne var ki, Petro'nun batılılaşma yolunda yeni bir hayat tarzını dayatan kültürel reformları en çok tartışma yaratanlardı. Çoğu zaman bu batılı yaşam tarzı, Petro'nun zorlamasıyla getirilmeye çalışıldı ve önemli derecede dirençle karşılandı. Özellikle erkeklerin tıraş olmasının gerekliliği Petro'nun reformlarının sembolü haline geldi. "Gelenekçiler tıraş olmanın insanda Tanrı'nın görünümünü bozduğunu ve Rusları Lüteryenler, Polonyalılar, Kalmıklar, Tatarlar, kediler, köpekler ve maymunlar gibi uygunsuz varlıklar yaptığını ileri sürerek karşı çıktılar."¹²³ Petro'nun Avrupa tarzı yaşam biçimi dayatmalarından sıradan halktan daha çok soylular etkilenmişti. Soyluların ne giyeceğine, saç sakal tıraş olmalarına, ne zaman ve hangi koşullarda devlet görevlerine gireceklerine, ne zaman evleneceklerine, evlerini nereye ve ne şekilde yapacaklarına kadar özel yaşama dair her şeye Petro karar veriyordu. Kurallara uymamanın ise bir bedeli vardı. Örneğin, Avrupa tarzı kıyafetleri reddedip geleneksel kıyafet giyenler bunun karşılığında vergi ödemek zorundaydı.¹²⁴ Tacirler ise, geleneksel kıyafetler satmaları durumunda malvarlıklarına el konulması, kırbaçlanmaları ve sürgüne gönderilmeleri riskiyle karşı karşıyaydılar.¹²⁵

Soylu sınıfın yaşam tarzına dair bir diğer reform ise kadınların sosyal hayata dahil olmalarına ilişkindi. Buna göre soylu kadınlar balolara, toplantılara eşleri ve babalarıyla birlikte katılacak, sohbetlere dahil olabilecek, dans edebilecek ve böylelikle Avrupalı yaşam tarzına dair fikir sahibi olabileceklerdi. Petro, kadınların eğitimini önemsiyordu ve özellikle yabancı dil öğrenmeleri gerektiğini tavsiye ediyordu. Bunun için soylulardan kızlarını Almanya'ya gönderip dil öğrenmeleri sağlamalarını istiyordu. Petro döneminde,

¹²²Hosking, 2001, **a.g.k.**, 89.

¹²³Riasanovsky ve Steinberg, 2014, **a.g.k.**, 246.

¹²⁴V. Tolz (2003). *Inventing the nation Russia*. New York: Arnold Publishers, s.36.

¹²⁵Tolz, 2003, **a.g.k.**, 40.

kadınların özgürleşmesi göreceydi ve faydacı hedeflere yönelikti. Çünkü, soylu erkekler hala sosyal hayatın ilk derece öznelerydi ve onları yetiştirecek olan kadınların eğitimi olmaları gerekiyordu. Ancak, kadınların resmi eğitim almaları konusundaki girişimler Yekaterina dönemine kadar sonuçsuz kaldı.¹²⁶

Petro'nun modern, seküler bir ülke yaratmak için almış olduğu sert önlemlerden bir tanesi de kilise reformuydu. Bu bağlamda Petro, Patriklik kurumunu ortadan kaldırdı ve devlet denetimi altında kilise işleriyle ilgilenen "Holy Synod"u (Kutsal Birliktelik) kurdu. Eski Moskova düzeninin sembolü olan manastırların etkisini azaltmak için birtakım önlemler aldı. Rahip ve rahibeler devlet tarafından atanıyor ve hiçbir şekilde kendi başlarına hareket edemiyorlardı ve hatta gerekçeleri olmadan bir yerden başka bir yere bile gidemiyorlardı.¹²⁷ Kilise 'ye dair reformların uygulanması soylu sınıfın bazı üyelerinde ve toplum arasında bir rahatsızlığa ve karşıtlığa neden oldu. Petro'nun din otoritelerine, artık Çar'a değil, devletin otoritesine bağlı kalarak bizzat devlete hizmet ettikleri mesajını vermek istemesine karşın, bizzat Petro'nun destekçisi Piskopos Profan Prokopoviç gibi din adamları bu düşüncüyü pek anlamadan Petro'yu evrenin yaratıcısı tanrı ile karşılaştırıp Rusya'nın gerçek yegâne kurucusu olarak görüyorlardı ve bunu açıklamalarında açıkça belirtiyorlardı. Bu tutum dindar Ortodokslar arasında Petro'nun din düşmanı olarak tarif edilmesini yaygınlaştırmıştı.¹²⁸

Petro'nun batılı reformlarının yanında, modern batılı yeni Rusya'nın simgesi olarak görülen St. Petersburg şehrinin inşası, kaotik Moskova'nın temsil ettiği eski Rusya'nın tezadı olarak görülüyordu. Hatta artık III. Roma'nın olmadığı onun yerine yeni Amsterdam'ın yükseldiği düşüncesi öne sürülüyordu.¹²⁹ St. Petersburg kurulduktan sonra yeni başkent olarak, modern Rusya'nın Avrupa'ya açılan penceresi olarak görülüyordu. Artık St. Petersburg, seküler bir yaşam tarzı süren yeni elit sınıfın, balolarda, toplantılarda, yemeklerde buluştuğu, memleket meselelerini tartıştığı, Avrupa kültürünün etkilerini barındıran bir şehir halini almıştı.¹³⁰

Buraya kadar belirtilen tarihi süreçlerin gösterdiği üzere, Rus İmparatorluğu düşüncesinin oluşmasında birkaç dönüm noktasından bahsedilebilir. İlk olarak, III. İvan'ın 1480'de Altın Orda hakimiyetini reddetmesi ve daha sonraki dönemde kimlik

¹²⁶Tolz, 2003, **a.g.k.**, 30.

¹²⁷Tolz, 2003, **a.g.k.**, 30.

¹²⁸Tolz, 2003, **a.g.k.**, 37.

¹²⁹Hosking, 2001, **a.g.k.**, 87.

¹³⁰Hosking, 2001, **a.g.k.**, 86-88.

tartışmalarının bir ögesi olacak olan Rus devletinin, Bizans'ın yıkılmasından sonra III. Roma olduğunu ileri süren teoriyi benimsemesiydi. İkinci olarak IV. İvan'ın kendisini Rurik'in mirasçısı olarak görmesi ve ele geçirdiği Kazan'ın aslında antik dönemden beri Rus toprağı olduğunu iddia ederek kendi düşüncesine göre gerçek Rus'u işaret etmesi, son olarak ise Petro'nun reformlarıyla Avrupalı Rusya'yı yaratma çabası İmparatorluk kimliği tartışmalarına temel oluşturdu. Kuşkusuz, bu tartışmaları en çok tetikleyen, Petro'nun önemli ölçüde geçmişi göz ardı eden ve Avrupa tarzı bir imparatorluk kurma arzusuyla giriştiği reformlarıydı. Devlet yönetiminde yapmış olduğu reformlar, Rusya'nın yayılmacı politikalarının etkisini artırdı ve teritoryal bir güç olarak gelişmesine neden oldu. Bunun yanında Avrupa İmparatorluğu olma ve Avrupalılık kimliği ortaya çıkmaya başladı. Avrupalı Rusya, artık kendi Orient'ini (Own Orient)¹³¹ oluşturabilir ve imparatorluk kimliğinin Avrupalılık vurgusuyla yeniden tanımlama işine girişebilirdi.

“İmparatorluk söylemi yeni değildi, yeni olan Rusya'nın Avrupa tarzı bir imparatorluk olduğu düşüncesiydi ve gerçek bir Avrupalı olması için, Avrupa'nın emperyal devlet şekline uyumlu olması gerekliydi”.¹³² Bunun için ilk olarak Avrupalı kolonyalist devletlerde olduğu gibi coğrafi belirsizliği ortadan kaldırmak önemliydi. Avrupalı emperyal devletlerin sahip oldukları kolonileri ile olan sınırları gerçek anlamda belirgindi ve koloniler çoğunlukla deniz aşırı coğrafyalardaydı. Rusya'da ise durum farklıydı. Rusya, yayılmacı politikaları sonucu elde ettiği topraklarla komşu durumundaydı ve coğrafi sınırlar belirsizdi. Bu nedenle, Avrupalılık ve Avrupalı devlet kimliği söylemini geliştirmek için sınırların belirsizliğini ortadan kaldırmak gerekliydi. Bu coğrafi sınır belirsizliğini ortadan kaldırmayı Petro reformlarının büyük destekçisi ve dönemin tarihçisi Vasili Tatişçev üstlendi. Tatişçev, Ural sıradağlarını Avrupa ve Asya'sının doğal sınırı olarak tayin etti ve bu belirme genel bir kabul gördü. Metropol-koloni ayrımını içeren Avrupalı emperyal modelin uygulanması için, Uralların doğusu, batıdaki Rusya için kolonilerini barındıran bir coğrafya görevi görüyordu.¹³³ Aynı zamanda bu coğrafya, Avrupalılık söyleminin geliştirip devam edilmesi için gerekli olan geri kalmış medeniyete sahip halkları barındırıyordu ve artık, Avrupalı Rusya'nın ötekisi konumundaydı. Dolayısıyla, burada bulunan halklar, Avrupa Rusya'sı için egzotik,

¹³¹Terim, V. Tolz'dan ödünç alınmıştır.

¹³²Bassin, 2006, a.g.k., 46.

¹³³Bassin, 2006, a.g.k., 47.

incelenmeye ve kategorize edilmeye muhtaç etnik gruplardı.¹³⁴ Tatişçev'in Avrupa Rusya'sı ile üzerinde yaşayan halkların öteki olarak kabul edildiği Asya coğrafyası, elbette sadece Ural dağ silsilesinin batısını içermiyordu. Çizilen sınır çizgisi Uralların devamındaki Hazar Denizi'nin güneybatısından Kafkaslara uzanıyor ve Karadeniz kıyılarındaki Azak Denizine kadar uzanıyordu.¹³⁵ Dolayısıyla, Türkiye'yi de kapsayan bu sınırlar içinde kalan coğrafya ve burada yaşayan halklar da Avrupalılığın karşıtı olan ötekini temsil edebilirdi.

Rusya'nın gerçek bir Avrupalı devlet kimliğine sahip olup olmadığı konusundaki tartışmalar 18.yy. boyunca devam etti. 19. yy'ın başlarında Rus milliyetçiliği, Rusya'nın Avrupalılığı düşüncesine çeşitli şekillerde cevap verdi ancak, milliyetçi düşünceye sahip olanların önemli bir kısmı, Rusya'yı Avrupalı devletler seviyesine çıkarmak isteyen Petro reformlarına bağlı kaldılar ve Rusya'nın Avrupalı kimliğe sahip bir ülke olarak, coğrafi sınırlarla belirlenmiş doğusuna medeniyet taşıyan misyonuna sahip çıktılar.¹³⁶ Bunun yanında Rus entelektüelleri ve Rus devlet eliti, Rusya'nın kültürel olarak kesin üstünlüğünü kabul eden ve geri kalmış, medeniyetten yoksun halklara Avrupa medeniyetini taşıyan misyonunu içeren kendi oryantalizm ideolojisini geliştirdiler.¹³⁷ Bu ideoloji Rusya'nın yayılmacı politikalarına hizmet eder haldeydi. Rusya'nın Türkistan içlerine doğru girdiği 1860 yıllarında dışişleri bakanı Gorçakov, "tam anlamıyla batılı, gelişmiş bir medeniyete sahip olarak Rusya'nın misyonunu, karşılaştıkları barbar, yarı vahşi göçebe topluluklara medeniyetin aydınlık, sosyal ve politik düzenini taşımak olarak belirtmiştir".¹³⁸

Avrupalı Rus İmparatorluk kimliğine karşı, 18. yy'ın sonlarından başlayarak 19.yy. boyunca da varlığını sürdürecektir olan başka bir tez ortaya atıldı. Bu Rusya'nın Avrupalılığını ve Avrupa'nın medeniyet misyonunu reddeden, milliyetçi Slavcı yaklaşımdı. Bu düşünce tarzına göre Rusya hiçbir zaman batılı olmamıştı, tersine Rusya kendine has gelişmiş bir medeniyeti olan, tarihsel kökenleri olan, kendi gelişmiş değerlerini barındıran bir devlettir. Dolayısıyla batının, yapay, ruhsuz medeniyetine

¹³⁴Y. Slezkine (1994). Naturalist versus nations: eighteenth century Russian scholars confront ethnic diversity. *Special Issue: National Cultures before Nationalism*, California: University of California Press, 47, s. 170-195.

¹³⁵M. Bassin (1991). Russia between Europe and Asia: the ideological construction of geographical space. *Slavic Review*, Cambridge University Press, 50(1), s. 6.

¹³⁶Bassin, 2006, **a.g.k.**, 48-49.

¹³⁷Bassin, 2006, **a.g.k.**, 49.

¹³⁸A. Krausse (1899). Russia in Asia. *A Record and a Study 1558-1899*, London: Grant Richard, s. 224-225.'den aktaran Bassin, 2006, **a.g.k.**, 49.

ihtiyacı yoktu. Bu nedenle, bu düşünce tarzını benimseyen çevreler, Petro ve reformlarını acımasızca eleştirdiler. Ancak, bu eleştirilere rağmen batılı Rusya'nın medeniyet taşıma misyonunu barındıran davranış modelini tamamen reddetmediler. Batıcıların metropol-koloni ayrımı ve geri kalmış topluluklara medeniyet taşıma vizyonu sahiplenildi ancak, bu şeklen bir sahiplenmeydi. Batılı ve Avrupalı Rusya bakış açısından farklı olarak, kolonilere, dolayısıyla geri kalmış medeniyetten uzak topluluklara Rusya'nın kendi benzersiz erdemleri, değerleri ve medeniyeti taşınacaktı. Yani, ötekine medeniyet taşıma misyonu devam ediyordu. Batının üstünlüğünü reddeden ve batıya düşman olan bu anlayış şekli, Rusya'da yeni bir emperyal kimlik inşasına ve yayılmacı politikalara önemli bir katkı sağladı.¹³⁹

19.yy. sonuna doğru başka bir emperyal kimliğin inşasını gerçekleştirme yolunda adım atıldı. Buna milli devletin oluşturulması için ihtiyaç duyulmuştu. Bu düşünce de diğerleri gibi batıdan devşirmeydi ancak önemli bir farklılığı bulunuyordu. Batıdaki gibi Fransız devriminden sonra ortaya çıkan ve küçük milli devletlerin oluşumunu hızlandıran milliyetçilik düşüncesinden ayrılıyordu. Rusya'daki milli devlet kimliğinin inşasındaki temel amaç, imparatorluğun geniş sınırları içinde yaşayan farklı kültürlere ve geleneklere sahip halkları ekonomik, kültürel, politik ve demografik olarak bir araya getirip Rus kimliği altında birleştirmek ve bunun için otokratik yapıyı güçlendirmektir. Etnik ve kültürel farklılıklar imparatorluk kimliği açısından vazgeçilmez ve inkâr edilemezdi fakat, yeni bakış açısıyla bu farklılıklar Rus uyrukluğuyla yeniden şekillendirilmek isteniyordu. Vatandaşlık kavramının, farklı unsurları bir araya getirme amacının gerçekleştirilmesinde alacağı rolün önemi, II. Aleksandır'ın gerçekleştirdiği büyük reformlardan sonra arttı. Toprak serflerinin özgürleştirilmesi ile hızlanan süreç, diğer etnik grupları da kapsayacak şekilde genişletildi. İmparatorluk vatandaşlığı, çarlık otoritesin güçlenmesini sağlamış oldu.¹⁴⁰ Milli devletin oluşumu, vatandaşlık ve farklı etnik grupların imparatorluk potasında bir araya getirilme yöntemi ise incelenmeye değer bir konudur. Bu konuda "Russifikasiya" (Ruslaştırma) ve "Obruseniye" (Ruslaşma) kavramları ön plana çıkarılıyor. Ruslaştırma bir yönüyle zor koşmayı gerekli kılıyor ancak Ruslaşma, gönüllülük esasıyla imparatorluk ana unsuru olan Rus kültürünü ve

¹³⁹Bassin, 2006, a.g.k., 51-53.

¹⁴⁰Bassin, 2006, a.g.k., 56-57.

politikasını gönüllü olarak kabul edip, ana unsura eklemlenmeyi içeriyordu.¹⁴¹ Karamzin, Aksakov gibi Slavcı ve milliyetçi entelektüeller ele geçirilen topraklardaki Ruslaşmanın gönüllülük esasına göre ve barışçıl yollarla gerçekleştiğini iddia ettiler. Bunun yanında Soleyev, Klyuçevski gibi liberal yazarlar da Rusların batıda ve doğuda elde ettikleri toprakların eski Slav halkının yayılma alanları olduğunu ileri sürdüler. Rus devletinin bu alanlardaki yayılmacılığının doğal bir şekilde ve barışçıl yollarla gerçekleştiğini savundular. Dolayısıyla bu bakış açısına göre Rus İmparatorluğu, doğal yaşam alanında gelişen bir milli devlettir.¹⁴² Çarlık rejimi ve bürokrasisi geleneklere dayanan devlet milliyetçiliğini kendi statükosunu devam ettirmek için kullandı. 1830 yılında Milli Eğitim bakanı Sergey Uvarov, geleneksel kodlara işaret eden “Ortodoksi”, “Otokrasi” ve “Milliyetçilik” üçlemesini açıklayarak statükoyu koruma amacına katkı sağladı.¹⁴³

1. 2. 2. 19. Yy. da Rus kimliğine dair entelektüel tartışmalar

1. 2. 2. 1. Dekabrist (Aralık) hareket

Emperyal kimlik tartışmalarının yanında, devlet yönetim tarzına ve Rus kültürüne dair tartışmalar 19. yy boyunca devam etti. Yüzyılın başında Moskova’ya kadar giren Napolyon’un yenilen ordusunu takip sonucu Almanya ve Fransa’ya kadar giden Rus subayları, gittikleri Paris gibi büyük Avrupa kentlerinde Avrupa entelektüel düşünce tarzıyla, anayasal yönetim sistemleriyle ve Avrupa kültürüyle tanıştılar. Rusya’ya dönüşlerinde, tanıyıp benimsedikleri batılı değerleri içeren reformların yapılması talebinde bulundular ve “Dekabrist” (Aralık) hareketin oluşmasını sağladılar. Aydınlanma ve Fransız Devrimi geleneğini ve değerlerini savunan liberal düşünceli bu

¹⁴¹Bu konudaki değerlendirmeler için bakınız: Bassin, 2006, **a.g.k.**, 55-63.; T. R. Weeks (2004). Russification: word and practise 1863- 1917. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 148(4), s. 471-489.; A. Jersild (2002). *Orientalism and empire north caucasus mountain peoples and the Georgian frontier 1845-1917*. Canada: McGill-Queen’s University Press; V. Tolz (2011). *Russia’s own orient the politics of identity and oriental studies in the imperial early soviet period*. New York: Oxford University Press,

¹⁴²Tolz, 2003, **a.g.k.**, 162 ve 172.

¹⁴³R. C. Williams (1970). The Russian soul: A study in European thought and non-Russian nationalism. *Journal of The History of Ideas*, 31(4), s. 574.

subaylar, I. Aleksandr'ın reform çabalarına destek verdiler ancak, daha sonra çarın muhafazakâr tutumu, onları reaksiyoner bir tutum almaya sevk etti.¹⁴⁴

Tamamıyla homojen olmayan “Severnoye Obşestvo” (Kuzey Topluluğu), “Yujniye Obşestvo” (Güney Topluluğu) gibi çeşitli gruplara bölünmüş olan hareketin liderleri olarak Knyaz (Prens) S. P. Trubeskoy, P. I. Pestel, F.N. Glinka, M. S. Lunin, M. I. ve S. I. Muravyev- Apostol kardeşler, K. F. Rılyev ön plana çıktılar.¹⁴⁵ Dünya görüşleri ve ideallerini, yurtseverlik, eşit yurttaşlık, köleliğin ve toprak serfliliğinin kaldırılması, monarşinin yetkilerinin anayasal reformlarla kısıtlanması düşüncesiyle şekillendirdiler. Düşüncelerini sadece batılı değerler üzerine inşa etmediler, Dekabristler, aynı zamanda Rus toplum yapısının gerçeklerini göz önünde bulunduran ve vatan sevgisiyle birlikte ilerlemeci ve aydınlanmacı bir düşünce sistemi oluşturmaya çalıştılar.

Kulçitskiy'e göre,

Yurtseverlikleri sadece vatana duyulan basit bir sevgiden ibaret değildi; onlar aynı zamanda Rus devletinin güçlü ve bağımsız bir devlet olarak batı Avrupa sistemine dahil olmasını istiyorlardı. Bunun yanında, Rus halkının refahını ve Rus devletinin yüceliğini önemseyen bir düşünce yapısıyla hareket ediyor ve reformları buna göre gerçekleştirmek istiyorlardı. Dekabristler, Slavyanofillerin Rus halkının misyonunu ve spesifik özelliklerini ön plana çıkaran teorilerine benzeyen bir teori geliştirmediler ancak, onların yurtseverliklerinde Slavyanofil teorinin ilk belirtilerini görmek mümkündü. Buna rağmen, Rus toplumunun kötü yanlarını hiçbir zaman idealize etmediler.¹⁴⁶

Bu dünya görüşüyle birlikte Dekabristler gerçekleştirmek istedikleri anayasal reformları içeren bildiriler yayınladılar. Bunlardan en önemlileri Nikita Muravyev ve Albay Pavel Pestel'in açıkladıklarıydı. Muravyev'in taslak haline yayınladığı “Konstitusiya” (anayasa), yetkilerini yasama organıyla paylaşan bir hükümdarı işaret eden bir metindi. Hareketin kökten değişime inanan en radikal lideri Pestel ise, “Ruskaya Pravda” (Rus Adaleti) bildirisinde, devrimden sonraki ilk on yılda jakoben tarzı bir diktatörlük ve ardından merkezi otoritenin olduğu bir cumhuriyet öngörüyordu. Ancak, bu öngörülerin ve taleplerin hiçbiri kabul görmedi. I. Aleksandr, ağabeyi Konstantin'in tahttan feragat etmesi üzerine diğer kardeşi Nikolay'ı vâris ilan ettikten sonra, 1825 yılının aralık ayında aniden öldü ve böylelikle I. Nikolay çar oldu. Dekabristler, gerici ve tutucu olduğunu düşündükleri Nikolay'a bağlılık yemini etmeyi reddettiler ve Senato

¹⁴⁴Riasanovsky ve Steinberg, 2014, a.g.k., 332.

¹⁴⁵W. B. Lincoln (1976). A re-examination of some historical stereotypes: an analysis of the career patterns and background of decembrist. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 24.(3), s. 358.

¹⁴⁶L. S. Kulçitskiy (1908). *İstoriya russkogo revoliusionnogo dvijeniya*. St.Petersburg: İzdaniya L. B-skova, s. 75.

Meydanında isyan başlattılar. İlk başta sadece Konstantin'in taht hakkına dikkat çekmek için asker üzerinde bir etki yaratmak amacındaydılar ancak, sonrasında yanlış yönlendirme sonucu ve lidersizlik yüzünden Kuzey Topluluğu üyelerinden 3000 kişinin bulunduğu meydanda 60 kişi açılan ateş sonucu öldürülmüş, yakalanan hareket üyeleri sürgüne gönderilmiş, hareketin beş lideri idam edilmişti.¹⁴⁷ Sonu hazin bir şekilde biten Dekabrist hareket başarısız oldu ancak, liderlerinin öne sürdüğü liberal ve aynı zamanda yurtsever düşünceler, 19.yy'ın başında Rus düşünce tarihine önemli izler bıraktı. Onların bıraktığı entelektüel ortam, 19.yy'a damgasını vuracak olan kimlik tartışmalarının tarafları olan Slavyanofiller (Salavcılar) ve Zapatnikler (Batıcılar)'ın düşünceleriyle şekillenecekti.

1. 2. 2. 2. *Slavyanofiller (slavcılar) ve zapadnikler (batıcılar)*

Dekabrist hareketin bastırılmasından sonra I. Nikolay'ın baskıcı rejimi altında yaşayan Rus entelektüeller ilgi alanlarını felsefi tartışmalara çevirdiler. “Felsefi temelli bu tartışmalar, elbette sosyolojik, tarihsel ve ekonomik bakış açısından yoksun değildi.”¹⁴⁸

1826-1855 yılları arasında baskıcı yönetim ve sansürün yaygınlaşmasıyla birlikte, Rus entelektüeller politik alandaki tartışmalardan geri çekildiler. Daha çok Rus toplum yapısı, batılılaşmanın etkisi ve Rus kimliğinin ne olup ne olmadığı gibi konulardaki felsefi tartışmalara yöneldiler. Kimlik ve Rus toplum yapısıyla ilgili iki karşıt görüşün argümanlarının temel dayanaklarından bir tanesi de dindi. Bu minvaldeki tartışmaları tetikleyen kişi ise, soylu bir aileden gelen, Moskova Üniversitesinde eğitim görmüş, Napolyon savaşlarına katılmış ve Dekabrist hareket üyesi P. Y. Çaadaev idi.

Çaadaev'in Avrupa merkezci bakış açısına göre, batı Katolik'ti ve bu onlara kültürel bir gelişmişlik, birliktelik ve gelişmiş bir medeniyet kurma imkânı sağlamıştı. Rusya ise, Bizans'ın bozuk, halkı hor gören ahlakını, aklını ve mirasını kendi topraklarına getirerek batı dünyasının aydınlanmasından kendini mahrum bırakmıştı.¹⁴⁹ Düşüncelerini bu temelde şekillendiren Çaadaev'in en önemli argümanı ise Rusya'nın köksüzlüğü ve

¹⁴⁷Riasanovsky ve Steinberg, 2014, **a.g.k.**, 333-334.

¹⁴⁸A. Walicki (1977). Russian social thought: an introduction to the intellectual history of nineteenth century Russia. *The Russian Review*, 36(1), s. 1

¹⁴⁹Çaadaev, 1906, **a.g.k.**, 20-47.

insanlık medeniyetine hiçbir katkı sağlamadığı üzerineydi. Onun bu konudaki düşünceleri yazdığı felsefi mektuplarının ilkindeki şu dizelerde açıkça görülüyor:

Toplumsal yapımızın en acınası tuhaf yanlarından bir tanesi, diğer ülkelerde ve hatta diğer toplumlar arası ilişkilerde bilinen gerçeklere bizim toplumumuzun henüz açık hale gelmesidir. Bu nedenle, biz, diğer milletlerle birlikte hiçbir zaman yürümedik, hiçbir zaman büyük insanlık ailesine dahil olmadık ne batıya ne doğuya ait olduk. Sanki zamanın boşluğunda kalmış gibiyiz ve bütün insanlık medeniyetinin kökleri bize hiç dokunmamış. Bu (medeniyet) yüzyıllardır süregelen insanlık idealinin fevkalade güzel bağlantısıdır, bu şimdiki zamana kadar bizim hiç ilgimizi çekmeyen ama diğer ülkelerde çoktan bulunan insani aklın tarihidir. Bu diğer ülkelerde çoktan hayata geçen ama bizim için ise sadece spekülatif bir teoriden ibarettir.”¹⁵⁰

Yine Çadaev’e göre, Ruslar ilk zamanlarında “vahşi bir barbarlık içinde olan, safsatalarla yaşayan, sonrasında fatihlerin oluşturduğu acımasız onur kırıcı hayatlarla birlikte, her şeye kayıtsız kalmış, geçmiş ve geleceği olmadan uzay boşluğundaymış gibi yaşıyorlardı”.¹⁵¹

Rus medeniyeti hakkındaki saldırgan görüşleri, hoş karşılanmadı. Çadaev deli ilan edildi ve tedaviye alındı. 1836 yılında “Felsefe Mektuplarının” (Filosofičestkiye Pisma) yayınlandığı “Teleskop” dergisi kapatıldı ve editörü Nadejdin sürgüne gönderildi.¹⁵²

Çadaev’in çok ses getiren ve tepki çeken düşüncelerine yanıt ise, Salavyanofil cenahın önemli yazarları, İ. V. Krievski, A. S. Hamikov ve K. S. Aksakov dan geldi.

Kireevskiy’e göre,

Avrupa aydınlanması, en üst seviyesine ulaştığında genel bir hoşnutsuzluğa ve umulanın aksine derin bir hayal kırıklığına neden olmuştur. Yapay bir şekilde kişileri bir araya getirmiş ana birleşmelerini sağlamamıştır. Batı aydınlanması, insan bencilliğini teşvik etmiş ve politik olarak da bölünen insanların birbirleriyle mücadeleye girişmesine yol açmıştır. Dolayısıyla aydınlanma, insan aklına ve ruhuna yıkıcı bir etki bırakmıştır. Avrupalı insan, tutsak olmuş aklının, gökten gelen üstün mutluluğunun onun yeryüzündeki değişimine olanak sağlayacağını umuyordu. Korkunç ve kanti tecrübeler onu korkutmuyordu, büyük başarısızlar umutlarının soğumasına neden olmuyor, birçok ıstırap kör olmuş aklına sadece

¹⁵⁰Çadaev, 1906, a.g.k., 4.

¹⁵¹Çadaev, 1906, a.g.k., 6.

¹⁵²Walicki, 1977, a.g.k., s. 7.

işkence tacı oluyordu. Sonsuz başarısız tecrübeler sadece onu yorabilir, kendine olan güveninde ise hiçbir hayal kırıklığına neden olmuyordu.¹⁵³

Krievskiy, Avrupa medeniyetinin, Roman-Katolik Kilisesi, eski Roma kültürü ve şiddet içeren yönetim biçiminden oluşan üç ana unsurunun olduğunu belirtir. Batı medeniyetinin bu karakteri, ona göre, “insanın iç dünyasındaki her şey için yıkıcı bir etki bırakıyordu”.¹⁵⁴ Buna karşın Rusya, batının kaybetmiş olduğu bütün değerlere ve Hristiyan inancının gerçek mirasına sahipti. Ortodoks inancının şekillendirdiği Rus sosyal hayatında, insanların bencilliğine rastlanmaz, insanlar inançlarının onlara sağladığı iç huzur ve ahlaki değerlerle birlikte toplumsal birliktelik içinde yaşarlar. Rus devletinin oluşumunda birbirinden nefret eden toplulukların savaşından kaynaklanan şiddete dayalı bir düzenden utanç duyulacak bir durum söz konusu değildir. Rus topraklarında ne fatihler ne de fethedilenler vardır.¹⁵⁵

Çaadaev’in ileri sürmüş olduğu düşüncelere karşı en önemli tepkilerden bir tanesi A. S. Hamikov’dan geldi. Onun, 1839 yılında yazdığı “O Starom i Novom” (Eski ve Yeni Hakkında) adlı makalesi Çaadaev’in, Rusya’nın köksüzlüğü iddialarına karşı yanıt niteliğindeydi. Hamikov, Rus tarihinin kötü yanlarının farkındalığıyla birlikte, Rus erdemlerinin ilk zamanlarda mevcut olduğunu ve bunların insani değerlere uygun olduğunu ileri sürer ancak, ataların ahlak ve erdemlerle oluşturdukları yaşam tarzı ve yönetim şekli, iç mücadeleler ve dış müdahalelerle kesintiye uğramıştır. Dolayısıyla, ona göre Rusların köksüzlüğünü ileri sürmek pek mümkün değildir ve bunu anlamak için ise Rus tarihinin derinliklerine bakmak gerekir.¹⁵⁶

Hamikov, “Tserkov Odnâ” (Tek Kilise) adlı makalesinde ise, Çaadaev’in Katolik inancının üstünlüğü tezine karşı çıkarak, Ortodoks kilisesinin Hristiyanlığın gerçek değerlerinin taşıyıcısı olduğunu, batı kilisesinin rasyonalizm, liberalizmin ve bölünmüşlikle birlikte bu değerleri kirdettiğini ileri sürer ve Katolik ve Protestan değerlerini suçlayıcı bir dil kullanır.¹⁵⁷

¹⁵³İ. V. Kirievskiy (1911). O harektere prosveşeniya yevropı i otnoşeniye k prosveşenniye Rossiya (pismo k graf E.E. Komaraskomu 1852). *Polnoe Sobranie Soçinenie İ. V. Kriesvskogo*, Moskva: Tipografiya İmperatorskogo Moskovskogo Universiteta, s. 176-177.

¹⁵⁴Kirievskiy, 1911, **a.g.k.**, 185-186.

¹⁵⁵Kirievskiy, 1911, **a.g.k.**, 206.

¹⁵⁶A. S. Hamikov (1900). *Polnoe sobranie soçineniye Alekseya Stepanoviça Homikova*. Moskva: Universtetskaya Tipografiya, 3, s. 11- 29.

¹⁵⁷Walicki, 1977, **a.g.k.**, 9.

Bir başka önemli Slavyanofil yazar olan K. S. Aksakov’a göre ise, Avrupa tarihinin başlangıç noktası ile Hristiyanlık ruhuyla kurulan Rusya’nın tarihi çıkış noktası farklılık gösteriyordu.

Bütün Avrupa devletleri, savaş ve saldırganlıkla kuruldu, buna karşılık Rus devleti savaşla değil yönetimin gönüllü çağrılılarıyla kuruldu. Bu nedenle Rus tarihinin başlangıcında düşmanlık yoktu, bunun yerine barış ve kabul vardı. Böylelikle kölelik duygusu, batılı devletlerin kuruluşunda kolaylıkla yerleşti. Rus devletinin kuruluşunda ise özgürlük duygusu, çağrılan yönetimin akılcılığıyla kolayca yerleşti Batı devletlerinin kuruluşunda şiddet, düşmanlık ve kölelik varken, Rus devletinin kuruluşunda gönüllülük, özgürlük ve barış var. Bu ana unsur tamamıyla iki tarafı tarihsel olarak farklılaştırıyor. İnsanlığın birleştiği en temel mesele olan inançta da yollar tamamen farklı. Gerçek inanç Rusya’ya indi ve Ortodoks inancı benimsendi. Batı Katoliklik yoluna saptı. Rusya inancın gerçek yolunda ilerledi, batı ise inancın yanlış yollarına saptı.”¹⁵⁸

Diğer Slavyanofil yazarlarda görüldüğü gibi Aksakov da Rus erdemlerinin ve geleneğinin köklerini Rusya’nın başlangıç zamanlarında aradı. Bu eşsiz ve batıdakinden farklı insani değerler ve devlet geleneği yukarıdaki sözlerin sahibi Aksakov’a göre Rusya’yı batıdan üstün bir konuma yerleştiriyordu.

Slavyanofillere göre, Petro’nun reformları tepeden inme, şiddete dayalı ve toplumsal hayata zarar vericiydi. Petro reformları, üst toplumsal sınıfı, alttakilerden ayırmıştı. Bu durum üst sınıflarla, toplumun alt tabakasında var olan sınırlı bağı koparmıştı. Eğitimli gruplar, yabancı düşünce tarzını, ideallerini, zevklerini benimsemiş, kendi köklerine yabancı kalmıştı.¹⁵⁹

Slavyanofillerin bu düşüncelerinin karşısında, Rusya’nın geçmişinin kendine has farklılıklarının farkında olan, batılı düşünce tarzını benimsemiş ve Rusya’nın Avrupa milletler ailesinde bulunması gerektiğine inanan “Zapatnikler” (batıcılar) bulunuyordu. Bu grubun önde gelenleri arasında dönemin ünlü edebiyat eleştirmeni V. G. Belinski, tarihçiler T. N. Granovski, S. M. Solovyev, hukukçu K. D. Kavalin, radikal yazarlar A. İ. Gertsen ve M. A. Bakunin buluyordu.¹⁶⁰

¹⁵⁸K. S. Aksakov (1889), *Polnoye sobraniye soçineniye K. S. Aksakova*. Moskva: Universitetskaya Tipografiya, 1, s. 17-18.

¹⁵⁹P. Linitskiy (1882). *Slavyanofilstvo i liberalizm*. Kiev: Tipografiya G. T. Korçak – Kovskova, s.62.

¹⁶⁰G. M. Hamburg (2006). *Russian political thought 1700-1917. The Cambridge History of Russia, Imperial Russia 1689-1917*, (Ed: D. Lieven), Cambridge: Cambridge University Press, s. 128.

Belinski'nin düşüncesinde, ortaya çıkmış bütün kültürler içinde sadece Avrupa gelişmiş bir medeniyet yaratmıştı. Bu durum, klasik felsefe ve Hristiyanlık gibi farklı kültürel öğelerin arasındaki çatışmadan önemli bir entelektüel düşünce ortamının çıkmasından kaynaklanmıştı. Ona göre, "Eğer bir yerde diyalektik tartışma yoksa, orada ilerlemeden ziyade durgunluk olurdu. Rusya ise Petro'nun, antik Rusya'nın uyuyan bedenine yaşama ruhu üflemesiyle durgunluktan kurtulmuştu"¹⁶¹

Yine Belinski, Petro'nun Rusya'yı Avrupa medeniyetine bağlaması, Rusya'nın kendi milli kimliğinin doğmasına neden olduğunu ileri sürer. Ayrıca, Belinski, Moskova Rusya'sını, kölelik, kadınlara karşı ayrımcılık, şiddet, hukuki çöküntü gibi konularda eleştirerek Avrupalılaşmış bir Rusya arzuluyordu.¹⁶²

Belinski gibi diğer batıcı yazarlar da Petro reformlarını yücelterek, onun reformları sayesinde Rusya'nın Avrupa'ya yakınlığını belirtmekten geri kalmadılar. Hukukçu Kavalin, bireyin özgürlüğü üzerinde durdu. Ona göre, merkezileşen Moskova Rusya'sında birey, aile ve aile bağlarının baskısından kurtulmaya başlamıştı. IV. İvan'ın soyluluk kaynaklı ayrıcalıklı gruplarla (udellik ve mestniçestvo) devletin gücünü artırmak için verdiği mücadele ister istemez bireyin soyluluktan kaynaklanan bağlarından kopmasına neden olmuştu. Petro ile birey, Rus topraklarında kayıtsız şartsız haklarına kavuşmuştu ve toplumun doğal, direkt müdahalelerinden kurtulmuştu. Petro, hayatının büyük bölümünde Rus tarihinde bireyselliği başlatmak için çaba sarf etmişti.¹⁶³ Gelişme sürecinin sonunda ise Rusya, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi bireyselliğin gelişimini tamamlayacaktı. Kavelin, Rusya'da köleliğin kaldırılması ve Avrupa'daki gibi temsili hükümetin kurulmasının kaçınılmaz olduğunu ima etmeye çalışıyordu.¹⁶⁴ Grannovski ise bireyselleşme sürecini, kitlelerin çözülmesi ve buradan kopanların şuurlu bireylere dönüşümünün eğitim süreci olarak görüyordu.¹⁶⁵ Ona göre, bireyin özgürleşmesi, ilerlemenin ana unsuruydu.¹⁶⁶

¹⁶¹V. G. Belinski (1954). *Polnoye sobraniye soçineniye*. Moskva: İzd. AN SSSR, 5, s. 93'ten aktaran Hamburg, **a.g.k.**, 128.

¹⁶²Hamburg, **a.g.k.**, 128.

¹⁶³İ. Razumnik (1918). *İstoriya Russkoy obşestvennoy mısli*. St. Petersburg: İzd. 5-toe pererabotannoy, s. 90-100.

¹⁶⁴Hamburg, 2006, **a.g.k.**, 129.

¹⁶⁵Hamburg, 2006, **a.g.k.**, 129.

¹⁶⁶Walicki, 1977, **a.g.k.**, 13.

Zapadnik kanadın radikal yazarlarından olan Aleksandr Gertsen (Herzen) yaşamış olduğu dönemi, sosyal yeniden doğuşun kurallarının krizinin çağı olarak tarif etti. Sürgündeyken Fransız sosyalist romantikleri St. Simon, Leroux, Ballanche'nin etkisiyle Avrupa medeniyetini Antik Roma medeniyetiyle, Avrupa sosyalizmini Antik Hristiyanlıkla karşılaştırdı. Gertsen, hayatının daha sonraki döneminde bireyin ve bireyselliğin sorunları üzerinde durdu. Ona göre birey, doğal bağlarından kopmalı, kendini toplumsal alanın üstüne çıkarmalı, akılcı bir yolla dünyayı değiştirerek, kendini özgürce ve bilinçli hareketle ifade edebilmeliydi.¹⁶⁷

Felsefi yazılarında batılı değerleri önceleyen ve bireyin sorunları üzerine duran Gertsen, batıya yapmış olduğu seyahatlerde gördükleri karşısında hayal kırıklığı yaşadı ve özellikle batı burjuvasını eleştirerek körü körüne batı hayranı olmadığını gösterdi. Fransa ve İtalya'dan yazdığı mektuplarda, Avrupa burjuva medeniyetini "bayağılığın abuk sabuk çirkin krallığı" olarak betimledi. Böyle bir burjuvanın olduğu yerde sosyalizmin başarılı olma şansı yoktu. Batı medeniyetinin kusurlarını eleştiren Gertsen, Çadaev ile benzer şekilde Rusya'yı tarihsiz bir ülke olarak tarif etti. Ancak, geçmişin yükünü çekmeyen Rusya'nın yeni ve daha iyi bir sosyal organizasyon oluşturmada, tarihsizlik önemli rol oynayabilirdi. Köylü komününde batıdaki şahıs mülkiyetindeki geleneksel katı kuralların olmamasından dolayı, Slavyanofiller gibi Rusya'nın batıdan üstün olduğunu iddia etti. Ancak, bu komün, Rusya'ya batıdan alınan ve Rus elitleri tarafından süzgeçten geçirilecek bireycilik fikri ile şekillenmeliydi.¹⁶⁸

1. 2. 2. 3. Liberaller ve muhafazakârlar

Rusya'da 1825 yılında Dekabrist hareketin bastırılmasından sonra Kırım savaşı kadar süren Slavyanofil ve Zapadniklerin entelektüel tartışmalarının mirası, 19.yy'ın ikinci yarısında çeşitli ideolojilerin oluşmasına neden oldu. Kırım savaşında alınan yenilgi, sonrasında reform ihtiyacının doğmasına neden oldu. II. Aleksandr'ın 1861 yılında, toprak serflliğini (kreposnoye pravo) kaldırmasını, hukuk alanında yapılan değişiklikleri ve sansürün gevşetilmesi gibi bir dizi yeniliği içeren "büyük reformları", tartışmaların felsefi alandan politik alana kaymasında önemli bir etki yarattı. Reformlara destek veren ve batılı değerleri savunan liberaller, reformlara karşı tepkisel bir tavır alan

¹⁶⁷Walicki, 1977, a.g.k., 16.

¹⁶⁸Walicki, 1977, a.g.k., 17.

ve III. Aleksandr'ın karşı reformlarına destek veren muhafazakârlar, Rus kimlik tartışmalarında önemli düşünsel katkılar sundular. Bunların yanında liberal reformları yeterli bulmayan ve daha çok politik ve toplumsal organizasyon şekillerine ağırlık veren anarşistler, sosyal demokratlar ve sosyalistlerin düşünceleri ve eylemleri, düşünce hayatını etkilediler.

Liberal kanadın önemli yazarlarından Boris Nikolayeviç Çiçerin, serfliğin kaldırılması, düşünce, konuşma, yayın özgürlüğü, akademik özgürlük gibi temel hakların yerleşmesini destekledi. Ancak daha sonra, temsili kurumların kusurlarını ve Rousseau'nun "halk iradesi" kavramının hatalı olduğunu ileri sürerek, temsili hükümetin sadece temel hak ve özgürlükleri tecrübe etmiş toplumlarda işleyebileceğini düşüncesine vardı. Bu nedenle, Rusya henüz anayasal hükümet sistemine hazır değildi.¹⁶⁹

Kariyerine teoloji filozofu olarak başlayan V. S. Solovyev, milli politikaların gerçek Hristiyan değerleri üzerinde inşa edilmesi gerektiğini savundu. Yönetimden, Rus ahlaki değerleri, Rus olmayan diğer guruplara taşıma işini, gönüllü olarak milli davranış biçimlerinden vazgeçerek yapmaları talebinde bulunuyordu. Bu, aynı zamanda, diğerlerine karşı milli üstünlük prensibine dayalı tehlikeli düşünceden vazgeçmeyi de gerektiriyordu. Ruslar, Ortodoks olmayan guruplara karşı sadece toleranslı olmaktan daha fazlasını yapıp, eşitlikçi bir toplumsal düzen kurmalıydı. Hristiyan inancı ise bireyin haklarının farkına varmalıydı.¹⁷⁰

Bir diğer önemli liberal yazar, A. Comte'un pozitivist bilim felsefesini benimseyen tarihçi P. N. Milukov'un politik düşünceleri, anayasal monarşinin prensipleri üzerine şekillenmişti. Buna göre, monarşinin otoritesi seçilmiş yasama organı tarafından dengelenmeliydi. Sağ liberal P. B. Struve ise, "Anayasacı Demokratik Parti"nin sağ kanadına katıldı ve kendisini Çiçerin'in bireysel haklar teorisinin tam destekçisi olarak ifade etti. İç politikada, Rusların, imparatorluğun egemen halkı olması şartıyla, azınlıklara eşit muamele edilmesini savundu. Dış politikada ise, İmparatorluğun büyük güç olarak kalma şartının güneyde var olmaya bağlı olduğunu düşündüğünden, balkanlara yayılma politikasını destekledi.¹⁷¹

Sağ ve sol liberal ideolojinin önde gelenlerinin düşüncelerinde görüldüğü üzere liberal kesim homojen bir öğreti geliştiremedi. Bireyin özgürlüğüne ve haklarına önem

¹⁶⁹Hamburg, a.g.k., 133-134.

¹⁷⁰Hamburg, a.g.k., 135.

¹⁷¹Hamburg, a.g.k., 135.

vererek, evrensel değerlere sahip çıktılar. Ancak, Struve örneğinde olduğu gibi, imparatorluğun yayılmacı politikaları söz konusu olduğunda, karşı cenahdaki muhafazakâr slavcılar gibi imparatorluk kimliğini destekleyen düşünceler açıkladılar. İlerleyen bölümlerde açıklanacağı üzere, muhafazakârlar ise liberallerin yayın organlarında seyahatnameler dahil olmak üzere yazılarını yayınlamaktan geri durmadılar.

Muhafazakâr kanat, Kırım savaşıdan sonra ve II. Aleksandr'ın liberal büyük reformlarından sonra reaksiyoner bir tutum aldı. Slavyanofillerin, Rusya'nın tarihsel köklerine atıfla geliştirmiş oldukları tartışmalarının mirasını, kendilerine göre gerçekçi bir yaklaşımla geliştirerek, pan-slavist ideolojinin temellerini attılar ve politik bir düşünce tarzı geliştirdiler.

Muhafazakâr düşüncenin önde gelen isimlerinden N. Danilevskiye göre, “her tarihi kültür kendi doğal dönüşümü içinde gelişir, ancak bunu insanlığın genel gelişimi için söylemek mümkün değildir.”¹⁷² Avrupa medeniyetinin çöküşün eşiğindeydi ama neyse ki Slavlar Avrupa medeniyetine ait değildi. Bu nedenle Rusya'nın himayesi altında eskisinden daha güçlü yeni bir medeniyet kurabilirlerdi. Bunu sağlayabilmek içinse Rusya, İstanbul'u ele geçirmeli, Slavları Osmanlı ve Avusturya boyunduruğundan kurtarmalı ve Rusya kartalının kanatları altında onları birleştirmeliydi. Böylelikle görülmemiş bir politik güç olmaya başlayabilirlerdi.¹⁷³

Muhafazakâr kanadın tanınmış isimlerinden biri olan muhafazakâr milliyetçi, Ortodoks inancın prensiplerine son derece bağlı ünlü yazar Dostoyevski'nin de İstanbul'la ilgili beklentileri vardı. Yazar, “Dnevnik Pisateli” (Yazarın Günlüğü) adlı eserinde 1877 yılının martında “Konstantinapol eninde sonunda bizim olacak” diyordu.¹⁷⁴

Muhafazakâr entelektüeller arasında dikkat çeken isimlerinden olan ve Türkiye’de konsolosluk yapmış olan K. N. Leontyev, pan-slavist olmamasına rağmen kendisini Danilevski'nin düşüncelerine yakın hissediyordu. Leontyev de Danilevski gibi kapitalist batının ölmek üzere olan bir kültür olduğunu düşünüyordu. “Rusya kendisini bu kasvetli kaderden uzak tutabilirdi. Çünkü, Rusya otokrasi ve Ortodoks Hristiyanlıkla mirasını koruyan Bizantinizmin prensipleri üzerinde duruyordu. Bizantinizmin prensipleri olmadan Ruslar ve Slavlar, maddi bir kültürden başka bir şey değildi.”¹⁷⁵ Leontyev,

¹⁷²Walicki, 1977, **a.g.k.**, 32

¹⁷³Walicki, 1977, **a.g.k.**, 32-33.

¹⁷⁴F. M. Dostoyevski (1983). *Dnevnik Pisateli za 1877 god. Polnoye Sonraniye Soçineniye*, Leningrad: Nauka, XXVI, s. 65-66'dan aktaran Hamburg, **a.g.k.**, s. 133.

¹⁷⁵Walicki, 1977, **a.g.k.**, 33.

“balkan milletleri arasındaki anti kültürel, liberal ve ayrılıkçı milliyetçiliği tehlikeli bulduğundan, Rusya’nın pan-slavist politikalarından vazgeçip, balkanlarda Türkiye ve Yunanistan’ı desteklemesi gerektiği düşüncesindeydi. Rusya ancak kendi liberalizm ve devrimci hareketlerinden kurtulduktan sonra Doğu İmparatorluğunun gerçek mirasçısı olduğunu gösterebilirdi”.¹⁷⁶

19. yy boyunca yaşanan kimlik tartışmalarını Howard F. Stein “Rus kültürünün kimlik krizi” olarak tarif etti.¹⁷⁷ Bu durumu, Türkiye üzerine yazılan Rus seyahatnamelerinde de görmek mümkündür. Seyahatname yazarlarının, Rus-Ortodoks değerlerinin simgelerini yorumlarken, Slavcı ve muhafazakâr bakış açısıyla meselelere yaklaşıklarını, diğer taraftan Türk kültürü üzerine değerlendirmelerinde ise batılı oryantalist bakış açısını yansıtmakta batılı yazarlardan geri kalmadıklarını belirtmek mümkündür. Bütün bu tartışmaların yansımaları olan oryantalist yaklaşımı, Rus oryantalizminin etkili araçları olan dönemin süreli yayınlarında da görmek mümkündür.

1. 3. Rus Oryantalizminin Aracı Olarak Süreli Yayınlar

19. yy’ın ikinci yarısında, özellikle II. Aleksandr’ın büyük reformlarından sonra Rusya’nın yayıncılık hayatında gözle görülür bir gelişme kaydedilmişti. Yayıncılık faaliyetleri açısından bu reformlardan en önemlisi I. Nikolay’ın “yedi yıllık kara dönem” ve “sansür terörü” olarak nitelendirilen sansür baskısının görece olarak gevşetilmesi sonucunda, sözü geçen dönemde Rusya’da çeşitli alanlarda ve niteliklerde dönemin şartlarına göre periyodik dergilerin ve gazetelerin sayısında önemli bir artış kaydedilmişti.¹⁷⁸ 1860 yılından sonra, periyodiklerin sayıları yıllara göre değişen oranda 10-15, günlük gazetelerin sayıları ise 20’nin üzerindeydi. Periyodik dergilerin üye sayılarında ise yine dönemin şartlarına göre önemli bir artış vardı. Örneğin, Katkov’un “Moskovskiye Vedemosti” (Moskova Habercisi) gazetesinin tirajı 12000’i bulmuştu.¹⁷⁹

¹⁷⁶A. Walicki, 1977, **a.g.k.**, s. 34.

¹⁷⁷H. F. Stein (1976). Russian Nationalism and the Divided Soul of the Westernizers and Slavophiles. *Ethos*, Willey, 4(4), s. 421.

¹⁷⁸L. A. Plotkin (1965). *Oçerki po istorii Russkoy jurnalistiki i kritiki vtoroy polovine 19 veka*. Leningrad: İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta, 2, s. 13.

¹⁷⁹L. A. Plotkin, 1956, **a.g.k.**, s.45.

1860 sonrası dönemde periyodik yayınlar, kendi ideolojik pencerelerinden kamuoyu yaratmada kilit bir rol oynamışlardı. Bu dönemde, yukarıda kısaca açıklanmaya çalışılan Rusya'daki entelektüel ve ideolojik tartışmaların, periyodik dergilerin yayın politikalarına yansımaları görmek mümkündür. Tartışmaların tarafı olan entelektüeller, farklı dergilerde kamplaşmışlardı. Örneğin, demokratlar, “Sovremennik” (Çağdaş) dergisinde, muhafazakârlar “Russkiy Vestnik” (Rus Bülteni) dergisinde, liberaller “Vestnik Yevropı” (Avrupa Bülteni) dergisinde lokalize olmuşlardı.¹⁸⁰

Bu ideolojik ve entelektüel kamplaşma ortamında, içeride, günün felsefi, edebi, sosyal ve politik şartlarından kaynaklanan konular üzerine tartışmalara sayfalarında yer veren dergiler, dış meselelerde de güncel ve tarihsel içerikli makaleler yayınlıyorlardı. Türkiye ise dergilerin önemli odak noktalarından birisiydi. Bu bağlamda, dönemin periyodik yayınları, Türkiye'nin idari yapısı, askeri durumu, ekonomik ve sosyo-kültürel durumu hakkında inceleme yazılarının yanında, çok sayıda seyahatnameye de sayfalarında yer verdiler. Rus dış politikasına meşruiyet sağlayan propagandist karakteri olan seyahatnameler, aynı zamanda kendine has özellikleriyle Rus oryantalizminin gelişimine katkı sağladılar. Bu dönemde, muhafazakâr tarihçi yazar M.P. Pogodin'in editörlüğünü yaptığı “Moskovityanın” (Moskovalı), demokratların “Sovremennik”i, askeri öğrencilerin okuması için çıkarılan “Voennyi Jurnal” (Askeri Dergi), “Voennyi Sbornik” (Askeri Koleksiyon), “Oteçestvenniye Zapiski” (Anayurt Yazıları), “Vestnik Yevropı” (Avrupa Bülteni) ve “Russkiy Vestnik” (Rus Bülteni) gibi farklı ideolojik, politik özellikler taşıyan dergilerde, değerlendirme yazıları ve seyahatnameler yayımlandı. Ancak, Türkiye özelinde kendi ideolojik dünya görüşleriyle birlikte Rus oryantalizminin gelişiminde oynadıkları rol, yayınladıkları makale ve seyahatnamelerin fazlalığı bakımından en çok ilgiyi liberal “Vestnik Yevropı” ve muhafazakâr “Russkiy Vestnik” hak eder. Bu nedenle, süreli yayınların Türkiye özelinde Rus oryantalizmine yaptığı katkıyı, sözü geçen bu iki süreli yayın üzerinden açıklamak yerinde olacaktır.

1. 3. 1. Vestnik yevropı (Avrupa bülteni)

19. yy'ın ikinci yarısındaki entelektüel tartışmaların liberal kanadını temsil eden dergilerin en önemlilerinden biri olan “Vestnik Yevropı” (Avrupa Bülteni) 1866 yılında

¹⁸⁰A. E. Kozlov (2017). Desit dney na bosfore: travelogi “Ruskogo Vestnika” kak sosialnyy i deologičeskiy proekt. *İmalogia i Komparativistika*, 8(6), s. 107.

başladığı yayın hayatına Bolşevik Devrimine kadar devam etti. 1865 yılında yayınlanan yeni basın kanununun sağlamış olduğu görece özgürlük ortamında, St. Petersburg Üniversitesinden ayrılan eski Tarih ve Felsefe Profesörü M. M. Stasyuleviç, liberal bir dergi kurma kararı aldı. Bu kararını gerçekleştiren Stasyuleviç, kurulan yeni derginin ismini ise, doğumunun yüzüncü yıl dönümü olması nedeniyle ünlü tarihçi N. M. Karamzin’in onuruna, onun 19.yy’ın başında editörlüğünü yaptığı derginin ismi olan “Vesnik Yevropı” olarak belirledi.¹⁸¹

9 Mart 1866 tarihinde ilk sayısı yayınlanan dergi beş ana bölümden oluşuyordu. İlk bölümde tarih yayınları, biyografiler hayata dair önemli sorunlar hakkında eleştirel yazılar, ikinci bölümde yeni çıkan önemli tarih yayınları ve eserlerin analizi, üçüncü bölümde tarih ve akademi topluluklarının faaliyetleri hakkında yorumlar, dördüncü bölümde pedagoji, edebiyat ve tarih eğitimi, beşinci bölümde kronikler ele alınıyordu.¹⁸²

1866 -1867 yılları arasında yılda dört defa yayınlanan “Vestnik Yevropı” da dönemin önemli tarihçileri ve entelektüelleri N. İ. Kastamarov, M. İ. Bogdanoviç, M. P. Pogodin, K. K. Arcenyev, D. Mardovsev, S. M. Solovyev, M. İ. Semevskiy ve editör Stasyuleviç’in eserleri yayınlandı. Bu iki yıl boyunca tarih ve edebiyat dergisi karakteristiğini taşıyan dergi editör Stasyuleviç’ in kararıyla aylık olarak çıkan politik bir dergi haline dönüştü ancak tarih edebiyat içeriğini korudu.¹⁸³ Bundan sonra iç ve dış politika alanında da yazılar yayınlanmaya başlandı.

Üniversitelerdeki öğrenci olaylarının şiddet kullanılarak bastırılmasından sonra üniversiteden ayrılan, Büyük Knyaz Nikolay Aleksandreviç’in öğretmenliğini yapan, 1866 yılında “Millî Eğitim Bakanlığı Bilim Komitesi” üyesi ve II. Aleksandr’ın danışmanı olan Stasyuleviç’in¹⁸⁴ editörlüğündeki “Vestnik Yevropı” II. Aleksandr’ın büyük reformlarını destekleyen bir yayın politikası güdüyordu. Rusya’da serflik yasasını (krepostnoye pravo) kaldıran 1861 manifestosunu Rus tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olarak görüyordu ve reformların sürdürülmesi için çarlık yönetiminin destekleyen bir tutum almıştı.¹⁸⁵

¹⁸¹A. V. Kayl (2010). Naçalo izdaniya liberalnova jurnala “Vestnik Yevropı”. *Nauçnaya Vedomosti Seriya İstoriya, Politologiya, Ekonomika, İnformatika*, 7(78), s. 118.

¹⁸²A. A. Savenkov (1965). *Oçerki po istorii Russkoy jurnalistiki i kritiki vtoroy palovina 19 veka*, Leningrad: İzdadeltstva Leningradskova Universiteta, 2, s.367-368.

¹⁸³Kayl, 2010, **a.g.k.**, 123.

¹⁸⁴https://biblioclub.ru/index.php?page=author_red&id=13928 (Erişim tarihi: 14.04.2022)

¹⁸⁵Savenkov, 1965, **a.g.k.**, 368.

1870-1890 yılları arasında “Vestnik Yevropı” II. Aleksandr’ın liberal reformlarını kısıtlamaya yönelik olan III. Aleksandr’ın muhafazakâr politikalarına karşı bir yayın politikası geliştirmişti. III. Aleksandr’ın muhafazakâr politikalarının en önemli etkisi basın ve eğitim üzerine olmuştu. 1882 yılında yayınlanan yeni bir kanunla basın üzerinde çok sıkı bir devlet sansürü getirilmişti. Eğitim alanında ise I. Nikolay döneminin Milli Eğitim Bakanı olan S.S. Uvarov’un devlet yönetimi için oluşturduğu ve doktrin haline gelen “samoderjavie, pravoslavie ve narodnost” (otokrasi, ortodoksluk ve milliyet) formülasyonu temel alınarak muhafazakâr politikalar geliştirilmişti. Bu politikaların sonucu olarak, üniversitelerin özerkliği kısıtlanmış, kadın yüksek eğitimi ortadan kaldırılmıştı. Bu karşı reformların yayın hayatındaki destekçileri Knyaz V. P. Meşerskov’un editörlüğünü yaptığı “Grajdanin” (vatandaş) ve “Moskovskiye Vedemosti” vardı. Bu dergilerle entelektüel bir rekabete giren “Vestnik Yevropı” sansür altındaki bu zorlu dönemde, yönetimin muhafazakâr politikalarını eleştiriyor ve özellikle dönemin İç İşleri Bakanı D.A. Tolstoy tarafından olumsuz bir tavırla karşılaşıyordu.¹⁸⁶

Dergi, politik alanda III. Aleksandr yönetiminin muhafazakâr politikalarına karşı bir tutum sergiliyordu. Diğer taraftan, muhafazakâr kanatla girmiş olduğu entelektüel tartışmalarla birlikte, ideolojik bir mücadelenin içindeydi. “Vestnik Yevropı” sayfalarında muhafazakâr öğretinin temel prensipleri eleştiriliyor ve bu prensiplerin Rusya için ne kadar yıkıcı olduğunu açıklayan yazılar yayınlanıyordu.¹⁸⁷

“Vestnik Yevropı” içerde liberal yayın politikası çerçevesinde, politik ve entelektüel tartışmaların tarafı olurken, sayfalarında uluslararası meselelere dair yorumlar içeren metinlere de yer vermekteydi. Dergi yazarlarının ele aldığı uluslararası sorunlardan belki de en önemlisi balkanlar ve Slav meselesiydi. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, çarlık yönetimi, Balkanlardaki Slav meselesinin basında tartışılmasına pek sıcak bakmıyordu ancak, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarının arifesinde, Rus toplumunda Slav kardeşliği duygusunun artması neticesinde bu konuda basına uygulanan sansürü gevşetmişti. Bu dönemde Slav meselesi “Vestnik Yevropı” sayfalarında yer almaya başlamıştı.¹⁸⁸

¹⁸⁶A. V. Kayl (2009). “Grajdanin” i “Vestnik Yevropı” o politike Aleksandra III v oblasti prosveşenie. *İstoriya Rossii*, 274-276.

¹⁸⁷V. A. Kitaev (2014). “*Vestnik Yevropı*” versus *Russkie konservatori 1890 -e godı*). *İstoriya, Vestnik Nijegoradskogo Universiteta imeni Lobačevskova* 6. S.32.

¹⁸⁸E. Y. Fedorova (2012). Slavyanskiy vopros na stranisah na jurnalakh “Vestnik Yevropı” 1870-naçalo 1877. *Vestnik MGOU: Seriya İstoriya i Politicheskie Nauki*, 3, s. 78. <https://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/956> (erişim tarihi. 15.01.2022).

İlk başlarda derginin yazarlarının, Slav meselesine yaklaşımları pragmatikti. Onlara göre, Rusya'nın Slav meselesine dahil olması, uluslararası otoritelere, iç politik durumuna ve devletin maddi imkanlarıyla doğrudan bağlantılıydı. 1870 yılındaki Londra Konferansında, 1856 Paris Anlaşmasının şartlarının kaldırılması Rus diplomasi için büyük bir başarıydı. Ancak, bu başarıya rağmen, Rusya'nın kendi iç sorunlarını çözmeden, uluslararası arenada Balkan Slavlarının lehine daha fazla aktif bir rol oynamamasını istiyorlardı. Slav meselesinin tartışılmasında dolaylı bir dil kullanarak, dikkati, içerdeki anayasal haklar, düşünce ve basın özgürlüğü gibi konulara çekiyorlardı. Bu konuda, Sırbistan'da gerçekleştirilen, parlamenter anayasa, düşünce ve basın özgürlüğünün sağlanması gibi batı Avrupa tecrübesinden edinilen ilerlemeleri ima ederek, konunun içerde tartışılmasını sağlamaya çalışıyorlardı.¹⁸⁹ Başlangıçta, Balkan Slavlarının isyanlarını özgürlük mücadelesi olarak görüyor ve meseleye milliyetçilik prensipleriyle yaklaşılmaması gerektiğini düşünüyorlardı. Ancak, 1870 yılından sonra, Balkanlardaki Rus çıkarlarını gözetken geleneksel politikanın devam edilmesi düşüncesine yönelmişlerdi. Liberal düşüncenin prensipleriyle, yurtseverlik ve pragmatizmi bir araya getirmeye çalışıyorlardı. “Vestnik Yevropı” yazarlarına göre Slav meselesi ve Rusya'nın Karadeniz'deki çıkarları çok önemliydi ve bu problemler üzerine Rusya'nın faydasına olacak şekilde çalışılması gerektiğini düşünüyorlardı. Ruslara göre başarısız olan 1877 yılındaki İstanbul Konferansından sonra barışçıl yöntemlerin artık sonuna gelindiği düşüncesini derginin sayfalarına taşıyorlardı¹⁹⁰

1875-1877 yılları arasında “Vestnik Yevropı” Balkanlardaki olaylar hakkında kamuoyu oluşturmada önemli bir rol oynamıştı. Aynı rolü, 1877-1878 savaşları sırasında, bu sefer olayların barışçıl yöntemlerle çözülmesi gerektiği yönündeki ideallerden vazgeçerek, savaşa açıkça destek vererek oynayacaktı. İlk başlarda dergi yazarları Panslavistlerle polemiğe girerek, Rusya'nın Osmanlı topraklarını işgalci bir savaşa girmesine karşı çıkıyorlardı. Ancak, işgalci bir savaşa karşı çıkmakla birlikte, balkan halklarını özgürleştirici bir savaşın gerekli olduğunu da belirtiyorlardı. Dergi yazarlarının başlangıçta savaş hakkındaki düşünceleri böyle olmakla birlikte, daha sonra, özellikle İstanbul (Tersane) Konferansı sonrasında L. A. Polanski'nin savaş hakkındaki

¹⁸⁹Fedorova, 2012, a.g.k., 78.

¹⁹⁰Fedorova, 2012, a.g.k., 80.

düşüncelerinde olduğu gibi, yorumlarda, militarist ve genişlemeci bir eğilimin ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁹¹

1877 yılının Nisan ayında savaş ilan edildiğinde, “Vestnik Yevropı” sayfalarında kayıtsız şartsız ve derin duygularla savaşı destekleyen yorumlara rastlanmaktaydı. Yine dergi yazarlarından Rubikon, savaş hakkındaki düşüncelerini “barışseverlik duygusu sonunda tükendi. İnatçılıkları ve kibirleriyle Türkler, Rusya’yı kararlılıkla adım atmaya zorladı” şeklinde belirtiyordu.¹⁹² Dergi yazarlarının düşünceleri savaş boyunca alınan başarılarla veya başarısızlıklara göre değişiyordu. Savaşın başında Rus ordusunun başarılı ilerleyişini dergi editörü Stasyuleviç, “cesurca hareket, mükemmel başarı, harikulade harekât”¹⁹³ şeklindeki sözlerle kutluyordu. Başarısızlıklarda ise Rus modernizasyonun yetersizliği, ekonomik ve finansal eksiklikler ana tartışma konuları oluyordu. Savaş bitip, barış anlaşması imzalandığında ise Stasyuleviç, “Ordumuzun bir bölümü Türkiye’nin başkentinde” sözleriyle duyduğu memnuniyeti dile getiriyordu.¹⁹⁴

Savaş sırasında, Rus toplumunda, Balkan Slavlarının tarihi ve kültürü hakkında daha önce görülmemiş bir şekilde bir merak uyanmıştı. Bu merakı gidermeye çalışan yayınlara bu dönemde rastlamak mümkündür. Ancak, bu yayınlar “Vestnik Yevropı” yazarlarına göre Osmanlı’nın insanlık dışı ve adaletsiz yönetimi altında ezilen Balkan halklarıyla dayanışma ruhunu artırmaya yönelik; savaşın haklılığına ve gerekliliğine işaret eden propaganda amaçlı yazılar içeriyordu.¹⁹⁵ Efsanevileştirilmiş yüz yıl önceki balkan haydutluğuyla (gayduk) ilgili hikayeler anlatılıyor ve onlara, bir kardeş elinin uzatılması gerektiği şeklinde propaganda yapılıyordu.¹⁹⁶

“Vestnik Yevropı” dergisi, savaş döneminde, dış politik incelemeler bölümünde, etkili bir propaganda malzemesi olarak kullanılabilecek seyahatnameler yayınlamıştı. Bu dönemde, 1862 yılında balkanları ziyaret eden ve bu ziyaret sonucunda 1867 yılında “Travels in the Slavonic Province of Turkey in Europe” adlı eserini yayınlayan ve M.

¹⁹¹N. Y. Nikolayev (2011). Vostochny krizis Russko-Turetskogo voyna na stranisah “Vestnik Yevropı” v 1875-1877 godah. *İstoçniki İstoriyografiya, Vesti Volgogr. Gos. Un-ta*, 4 (1), s. 141. https://volsu.ru/upload/medialibrary/6d6/1_osywhxrhvbpvpxwu.pdf (erişim tarihi:10. 01.2022).

¹⁹²Nikolayev, 2011, **a.g.k.**, 142.

¹⁹³Nikolayev, 2011, **a.g.k.**, 142.

¹⁹⁴Nikolayev, 2011, **a.g.k.**, 143.

¹⁹⁵Nikolayev, 2011, **a.g.k.**, 142.

¹⁹⁶A. N. Pipin (1877). Gersegovinskie gayduki sto let nazad: povest iz narodnoy jizni yujnogo slavyansva. *Vestnik Yevropı*, St. Petersburg: Tipografiya M. M. Staculeviça, 6, s. 713-746.

Todorova'nın deyimiyle "Güney Slavlarını keşfetmekle kalmamış, onların ateşli taraftarları haline gelmiş"¹⁹⁷ Bayan Mackezie ve arkadaşı Irby'nin seyahatnamesi, derginin Eylül 1877 sayısında A. Pîpin tarafından yayınlanmıştı. Pîpin, eser hakkında yaptığı değerlendirmede, "toplumun, son on yıl öncesine kadar hakkında çok fazla konuştuğu Slavlara karşı ilgisiz kaldığını, bu açıdan bu eserin çevirisinin Rus edebiyatına kazandırmasının çok önemli olduğunu" belirtmişti.¹⁹⁸

Pîpin, "o zamana kadar, Rus edebiyatında, Bulgaristan ve Güney Slavları hakkında, Slav halklarının antik dönemi, Slav Ortodoksluğu ile bağlantılı Rus antik dönemi gibi konularda bir çok yayın yapılmasına rağmen, Balkan Slavlarının mevcut durumları hakkında birkaç dergi makalesi hariç hiçbir dikkate değer eser bulunmadığını, balkanların Slavistlerin seyahat rotaları dışında kaldığını ve meseleyi sadece filolojik ve arkeolojik açıdan değerlendirdiklerini" belirterek bayan Mackenzzi ve Irby'nin seyahatnamesinin önemine dikkat çekiyordu.¹⁹⁹ Pîpin'e göre İngiliz seyyahlar, gezdikleri bölgenin tarihini ve yaşadıkları siyasi ilişkileri anlamışlardı ve gerçek durumu tarafsız kalarak hemen görebilmişlerdi. Bu nedenle Bayan Mackezzi ve Irby'nin seyahat kitabı birçok öğretici gerçek ve gözlem bulacak olan okuyucu açısından önemliydi.

Pîpin, yazdığı önsözün son dizelerinde ise, şöyle diyordu:

Okuyucunun Balkan Slavlarının son zamanlardaki "normal" durumuyla ilgili önceki zamanlardan çok daha fazla bir ilgiyle okuyacağını düşünerek bu eserden birkaç alıntı yapıyoruz. Şunu unutmayalım ki, anlatılan dönemde Türkiye'nin Slav bölgeleri "yaşamış oldukları huzurdan zevk alıyordu. Bu "huzur" içinde Bulgar halkının geçen yıllar içinde maruz kaldıkları ölümleri ve şimdiki yok edilişleri tahmin edilebilir"²⁰⁰

Pîpin'in, bölgede yaşayan Slavların "barbar" efendilerinden kurtulmasına vesile olabilecek savaş koşullarında, İngiliz kadın seyyah Mackenzzi'nin seyahatnamesinin tamamı yerine propaganda malzemesi yapabileceği bölümleri "Vestnik Yevropi" nın sayfalarına aktarmıştı. Pîpin, Sırbistan'da olduğu gibi, diğer Slav bölgelerine de özerklik verilmesi konusunda Mackenzzi'nin "herhangi bir siyasi projeyi kendimize yargılamayı görev bilmeden, idareli ve çalışkan Bulgarları şu andaki barbar efendisinin

¹⁹⁷M. Todorova (2010). *Balkanları tahayyül etmek*. (Çev: Dilek Şendil), İstanbul: İletişim Yayınları, s.204.

¹⁹⁸A. Pîpin (1877). *Puteşestviya Mekkezzi i Irbi v Slavyanskii zemliyah Turtzii*. *Vestnik Yevropi*, St. Petersburg: Tipografiya M. M. Staculeviça, KN. 9, Sentyabr, s. 280.

¹⁹⁹Pîpin, 1877, **a.g.k.**, 283.

²⁰⁰Pîpin, 1877, **a.g.k.**, 283.

boyunduruğundan kurtaracak bir projenin şüphesiz medeniyet için önemli bir kazanç olacağını not edebiliriz”²⁰¹ şeklindeki benzer görüşlerine yer vererek, derginin savaş sırasındaki propagandasına katkı sağlıyordu.

Dergi editörü Stayuleviç’in kayınbiraderi, hukukçu ve gazeteci Yevgeni Utin ise, savaş sırasında Balkanlardaki Slavların durumu ve savaşın gidişatı daha iyi anlamak için bölgeye bir seyahat düzenlemiş ve bunun sonucunda “Vestnik Yevropi”nin sayfalarında bölümler halinde “Bolgariya vo Vremya Voynı” (Savaş Sırasında Bulgaristan)²⁰² adı altında seyahatini metinleştirmişti. Utin, savaş öncesi Rusya’daki ruh halini, kendi ruh haliyle özdeşleştiriyor, içindeki iyimser ve kötümseri kişileştirerek konuşturuyordu. Kötümser, Rusya’nın içerde gerekli olan reformları gerçekleştirmediğini sosyal ve ekonomik durumun yeterli olmadığını, Rusya’nın savaşa hazır olmadığını; iyimser ise, bunları kabul etmekle birlikte, güney Slavlarının “barbar efendilerinden” kurtarılması için savaşın gerekliliğini ve yozlaşmış Osmanlı yönetimine karşı kesin bir zaferin kazanılacağını ileri sürüyordu.²⁰³

Rus ordusunun Tuna’yı geçtiğini belirten coşkulu haberlerden sonra, iyimser galip gelmişti ve Utin savaş bölgesine seyahatini gerçekleştirme kararı almıştı. Utin gelen haberlerle birlikte Rus ruhunun yükselişini şu şekilde ifade ediyordu:

15 Haziran’da bir anda mutlu haberler Petersburg’un her yerine yayıldı: “geçiş tamamlandı”. Sevinç ve coşkunun sonu yoktu. Nasıl sevinilmez. Petersburg’un soğuk havası aniden değişti. Evlerde ve sokaklarda bayram havası vardı. İnsanlar, her yerde toplanmış, gelen neşeli telgrafi yirmiden fazla okuyordu. Hızlı bir zafere olan güven daha da güçlendi, çok az kişi bu savaşın, Konstantinopolis’e bir zafer yürüyüşü olacağından şüphe duyuyordu”²⁰⁴

Utin, seyahatnamesinde, romantik bir ruh hali ve duygu karmaşası ile savaşın haklılığını göstermeye çalışan ifadeleri “Vestnik Yevropi”nin sayfalarında yer bulurken, dönemin ünlü Türkologlarından olan V. D. Smirnov’un²⁰⁵ Türk yönetici sınıfını “tamamıyla yozlaşmış, cahil, fanatik, barbar, acımasız olarak gösteren”²⁰⁶ “Ofisalnaya Turtsiya v Lisah” (Kişilerle Türk Yönetici Sınıfı) adlı makalesi dergide yayınlanmıştı.

²⁰¹Pipin, 1877, a.g.k., 288.

²⁰²Y. Utin (1877a). Bolgariya vovremya voynı. *Vestnik Yevropi*” St. Petersburg: Tipografiya M. M. Staculeviça Kn.11. s. 314; Y. Utin (1877b). Bolgariya vovremya vaynı. *Vestnik Yevropi*” St. Petersburg: Tipografiya M. M. Staculeviça, Kn. 12., s.739.

²⁰³Utin, 1877a, a.g.k., 314-329.

²⁰⁴Utin, 1877a, a.g.k., 330.

²⁰⁵Smirnov hakkında “Rus Oryantalist Seyyahlar” başlığı adı altındaki bölümde bilgi verilecektir.

²⁰⁶Nikolayev, 2011, a.g.k., 142.

Aslında bu makale, Smirnov'un yazarının ismini açıkça vermediği ancak "Ofisalnaya Tutsiya" makalesinin alt başlığından anlaşılacağı üzere "Stambul und das moderne Tuerkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder, von einem Osmanen" (Osmanlı ve Modern Türkiye. Bir Osmanlıdan Politik, Sosyal ve Biyografik Resimler) adı altında 1877 yılında Leipzig'de yayınlanan Almanca eserden alıntılarla yazılmış bir makaleydi.²⁰⁷ İlginç olan ise, Almanca eserin yazarıyla ilgili bilgilerin de verildiği ve bu bilgilerle yazarın isminin açığa çıktığı başka bir Rusça makale, "Vestnik Yevropı" ile aynı yılda, aynı ayki sayıda "Russkiy Vestnik" dergisinde yayınlanmasıydı. (Dolayısıyla bu konuya "Russkiy Vestnik" bölümünde tekrar değinilecek). Smirnov'un söz konusu makalesine dönülecek olursa, yazar, giriş bölümüne "iki yıl önce Konstantinopolis'te biraz zaman geçirdik ve Osmanlı toplumunun sosyal hayatı konusunda gözlemler yaptık"²⁰⁸ sözleriyle iki yıl önce dergide Türkiye hakkında yayınlanan makalesine atıfta bulunduktan sonra, tahkir edici sözlerle birlikte oryantalist bakış açısını yansıtan "O zamandan beri köprü'nün altından çok sular aktı; bize, dünyanın bir pisliği, insan ırkının zavallı bir çocuğu gibi görünen Türklerle, Rusya, karşı karşıya gelmek zorunda kaldı." cümleleriyle başlıyordu.²⁰⁹ Bu bakış açısıyla birlikte, Osmanlı yönetici sınıfının üyelerini "çıkarıcılığı", "rüşvetçiliğini" "vasıfsızlığını", "cahilliğini" gün yüzüne çıkarmaya çalışıyordu.

Smirnov, Türk devlet adamlarının ahlaki değerlerden yoksunluğunu, kendisine göre gerçekleri görmeyen Avrupalıları hem eleştiren hem de oryantalist söylemde sıkça kullanılan "Avrupalılık" vurgusuyla şöyle tarif ediyordu:

Devam eden savaş, Doğu sorunu olarak adlandırılan mesele üzerine yurt dışında, irili ufaklı birçok eserin ortaya çıkmasına neden oldu. Hem öncesinde hem de şimdi İslam'la bağlantılı kurumlar ve kişiler hakkında bazı gerçekler ortaya çıktığında durumun büyüleyici düşüncelerden farklı olduğunu görüyoruz. Şunu söylemek mümkündür ki, bu kişilerdeki fiziksel ve ahlaki gereksinimlerin kesin bir şekilde olmayışı bir Avrupalı için etrafında dayanılmayacak bir çöl etkisi yaratır."²¹⁰

Smirnov, Almanca eserin çerçevesini değerlendirdiği paragrafta ise, yazarın gerçekleri ortaya çıkarmadaki yetersizliğinden şikâyet ederek şu ifadelerle yer veriyordu:

Kitabın planı oldukça basit: Türkiye'nin tanınmış devlet adamlarının ve kişilerinin biyografilerini devletin son on beş yılındaki yaşamının gerçekleri etrafında gruplandırıyor.

²⁰⁷V. D. Smirnov (1878). Ofisalnaya Turtsiya v Llsah. *Vestnik Yevropı*, 1, Yanvar, s. 277.

²⁰⁸Yazar, bu çalışmada sıkça alıntılar yapılan ve yeri geldikçe bahsedilecek olan "Turetskaya Sivilizasiya" adlı makalesine atıfta bulunmaktadır.

²⁰⁹Smirnov, 1878, **a.g.k.**, 277.

²¹⁰Smirnov, 1878, **a.g.k.**, 277-278.

Böyle bir plan, kısmen yazarın gözlemlerinin parçalı düzenine, kısmen de nesnenin kendi özellikleri tarafından belirlenir. Babıali'nin devlet ve sosyal yapısı öyledir ki, içerdeki tüm iç ve dış politika işleri kişilerin karşılıklı bağımlılık ilişkilerine göre tartışılır ve uygulanır. Despot sultan iradesinin uygulayıcılarından çeşitli paşalara, beylerden onların kölelerine, burada halkın çıkarları oligarkların kişisel entrikaları tarafından tamamen göz ardı edilmiştir. Diğer taraftan belki de işin aciliyeti nedeniyle yazarın gerçekleri sıkı bir şekilde gruplandırmadığından ve bu nedenle kendi sunumumuzda kitabın çerçevesi tarafından utanmamamıza izin veriyoruz. Kitabın en zayıf tarafı ve en az ilgi çeken yanı olduğundan, yazarın Türkiye'nin geçmişine ait bilgi ve gerekçelerini bir kenara bırakıyoruz. Her şeyden önce yazarın kendi sözleriyle Türk yönetiminin çeşitli yönlerini, son on beş yıldaki çeşitli özlem ve eğilimlerini karakterize eden özelliği üzerinde duralım.²¹¹

1. 3. 2. Russkiy vestnik (Rus bülteni)

“Russkiy Vestnik” M. N. Katkov tarafından 1856 yılında kurulan ve kısa sürede Rus okur-yazar çevrelerinde çok fazla ilgiyle karşılanan, ilk zamanlarında liberal politik eğilimin hâkim olduğu bir yayın politikası güden önemli aylık periyodik yayınlardan biriydi. II. Aleksandr'ın büyük reformları sırasında, belli başlı kanunlarla toplumsal-politik dönüşüm gerçekleşirken, “Russkiy Vestnik” de toprak serfliliğinin (krepastnoye pravo) kaldırılmasının yanında, baskıcı polis rejiminin kaldırılması, bedensel cezaların kaldırılması, şeffaflık, basın özgürlüğünün sağlanması gibi istekleri içeren bir program dahilinde, ana temalar işleniyordu.²¹² Bu temalara olan ilgiden dolayı, derginin kurucusu ve editörü Katkov'un çabaları ve Moskova Üniversitesi profesörü P. M. Leontyev'in yardımlarıyla 1857 yılında tirajı 5500 olan dergi, önemli bir yayın organı haline gelmişti²¹³

1856-1860 yılları arasında ayda iki defa çıkan dergi, 1861 yılından itibaren ayda bir çıkmaya başlamıştı. Her sayı bilimsel-edebi ve güncel politik olaylar olmak üzere iki ana bölümden oluşuyordu. İlk bölümde, tarih, edebiyat, ekonomi, politika gibi alanlarda

²¹¹Smirnov, 1878, a.g.k., 278.

²¹²Y. V. Perevalova (2016). İstina ne doljna boyatssa glasnosti, (Jurnal Russkiy Vestnik i tsensura v pervie godı reform Aleksandra II). *Lokus: Lyudi, Obşectva, Kultura, Smışli*, 1, s. 21.

²¹³Y. V. Perevalova (2018). Eta bıl gumannıy i zabotlivıy hozyain tipografi M. N. Katkov kak izdatel. *Tekst, Kniga, Knigoizdanie*, 16, s.124.

makaleler yer alıyordu. İkinci bölümde ise, politik içerikli haberler, tarih, doğa bilimi ve ara sıra da sanatsal inceleme yazıları yer alıyordu.²¹⁴

Yayın hayatının ilk yıllarında liberal politik eğilimleriyle dikkat çeken dergi, Rus basın tarihi yazımında, editörü M. K. Katkov'un şahsıyla ve muhafazakâr dünya görüşünün şekillendirdiği faaliyetleriyle özdeşleştirilir. Katkov, ilk yıllarda reformları devleti ve monarşiyi güçlendirmek şartıyla destekliyordu.²¹⁵ 1870'li yıllarda Katkov yönetimin yüksek kademesindeki şahısların, ülkenin milli çıkarlarına aykırı olduğunu düşündüğü kararlarını muhafazakâr bir bakış açısıyla eleştiriyordu.²¹⁶ III. Aleksandr'ın 1881 yılında başlayan çarlık idaresi boyunca Katkov'un politik çevrelerdeki rolü güçlendi. Editörlüğünü yaptığı derginin adresi, devlet işlerinin planlandığı, II. Aleksandr'ın reformlarına karşı muhafazakâr reformların şekil verildiği, yapılacak değişikliklerin tartışıldığı ve belirlendiği gayri resmi bir yönetim merkezi haline dönüşmüştü.²¹⁷

Katkov, çağdaş karşıt yazarlar tarafından eleştirilere maruz kalırken, muhafazakâr yazarlar tarafından ise övgülere layık görülüyordu. Zapadnik (batıcı) tarihçi yazar B. N. Çiçerin, Katkov'un faaliyetlerini "küstah yayıncının utanmaz iktidarla iş birliği" olarak değerlendiriyordu. Filozof, tarihçi A. Gertsen (Herzen) Katkov'un kökünü Avrupa'dan alan liberal düşünceden muhafazakarlığa dönüşünü ironiyle "liberalizm, anayasacılık, Avrupa'ya hayranlığını bir tarafa bırakan liberal yayıncı, birdenbire kendisinde amansız bir yurtseverlik ve mutlakiyetçilik hissetti" şeklinde tarif ediyordu.²¹⁸ Katkov, muhafazakâr ve milliyetçi ideolojiye sahip yazarlar tarafından ise övgüye layık görülüyordu. Şair, diplomat ve "Russkiy Vestnik" yazarlarından F. İ. Tütçev, Katkov'u "Rus birliğinin muhafızı" olarak betimlerken, gazeteci ve yayıncı A. S. Suvorin ise, onu "Rus milli politikasının havarisi" olarak görüyordu.²¹⁹

Katkov'un editöryal yönetiminde bulunduğu, Rus muhafazakârlığının ve milliyetçiliğinin amiral gemilerinden biri olan "Russkiy Vestnik" dergisinde de tıpkı liberal "Vestnik Yevropi" da olduğu gibi kendi ideolojik bakış açısıyla birlikte, Türkiye ve doğu sorunu kapsamında, felsefi, siyasi ve edebi makaleler yayınlanıyordu. Bu

²¹⁴A. A. Savenkoy, 1965, **a.g.k.**, s. 218.

²¹⁵T. V. Nazarova (2013). Formi propagandy idey konservativnoye razvitiye v "Ruskom Vestnike". *Vestnik Volgu*, seriya 8, vip. 12., s. 100.

²¹⁶Y. V. Perevalova (2016). Missiya jurnalistiki: vzglyad iz prošlova (po materialam izdaniy M. N. Katkova). *Jurnalistkiy Yejegodnik*, s. 54.

²¹⁷A. Rephikov (2018). Russkiy Konservatizm: Mihail Nikiforoviç Katkov, *YDK 1*, 329, 94, s.101.)

²¹⁸İ. B. Gavrilov (2018). M. N. Katkov, jizni, trudi, mirovoztrenie. *Trudi Kafedri Bogocsoviya*, 1 (2), s.137.

²¹⁹Gavriloviç, 2018, **a.g.k.**, 137.

dönemde muhafazakâr kanadın entelektüellerinin doğu sorunu ve Türkiye hakkındaki düşünceleri çeşitli yayınlarda propaganda malzemesi olarak etkili olmaktaydı. Bu entelektüellerin en önemlilerinden bir tanesi hayatının bir kısmını Türkiye’de geçirmiş olan diplomat yazar K. N. Leontyev idi. Girit, Yanya, Tulca ve Edirne’de diplomatik görevlerde bulunmuştu. “Koyu bir Ortodoks olan ancak, Ortodoksluğun Bizans kilisesine ait kuralcılığını benimseyen Leontyev, batının eşitlikçi değerlerine ise son derece karşıydı.”²²⁰ Balkanlardaki ayrılıkçı milliyetçiliğe karşı çıkan bir muhafazakâr anlayışa sahip olan Leontyev’in daha sonra “İz Jizni Hristiyan v Turtsii” (Türkiye’deki Hristiyanların Hayatından) adı altında toplu halde yayınlanacak olan çok sayıda makalesi 1860-1870 yılları arasında “Russkiy Vestnik” dergisinde yayınlanmıştı²²¹

Dergi, Leontyev örneğinde olduğu gibi muhafazakâr ideolojinin yansıması olan makaleler yanında, A. E. Kozlov’un bir makalesinde belirttiği üzere “25 yıllık yayın hayatı boyunca çeşitli formlarda 160 tanesi Asya ve Avrupa’ya olmak üzere 200’den fazla seyahatnameye sayfalarında yer vermişti.”²²² Sverçeskaya ve Çerman’ın Türkiye Bibliyografisinden ve dergi sayılarında yapılan taramalarla edinilen bilgilere göre, “Russkiy Vestnik”te yayınlanan seyahatnamelerden 20’den fazlası ise Türkiye’ye gerçekleştirilen seyahatler sonrasında yazılmış olanlardı.²²³ “Russkiy Vestnik”te çoğunlukla devam eden 1877-78 savaşının gidişatı ve Rus ordusunun kahramanlıkları ile ilgili bazılarının yazarlarının isminin şifreli verildiği hatıratlar yayınlanmıştı.²²⁴ Bunların yanında sıradan turistik gezi yazıları, diplomatların anıları, akademisyenlerin seyahatnameleri de derginin sayfalarında yer alıyordu.

Bu yazarlardan biri olan pan-slavist Leontyev’in diğer Rus entelektüellerinin çoğunda olduğu gibi, seyahatname yazma geleneğine katkı yapmaması beklenemezdi. Onun için seyahatname yazmak belki bir edebi faaliyetti, belki de ideolojisini ve başka

²²⁰Todorova, 2010, a.g.k., 181.

²²¹T. G. Tumanyan (2018). Vostochny vopros v Rossiyskoy publisistike ot filosofii k politike. *Vestnik SPBGU Filosofiya i Konfliktologiya*, 34 (4), s. 547.

²²²Kozlov 2017, a.g.k., 109.

²²³Sverçeskaya ve Çerman, tarihsiz, a.g.k., 33-45.

²²⁴Bunlardan bazıları: R. (1877). K istorii vostochnogo voprosa. *Russkiy Vestnik*, 127, s.1-26.; V.İ (1877). Vostochnaya vojna, *Russkiy Vestnik*, 128, s. 817-855.; M. (1877). Voennoye obozreniye. *Russkiy Vestnik*, 129, s. 423-472.; ... (1877). Zapiski Generala Atreşenko, *Russkiy Vestnik*, T.131, s. 125-183., ... (1878). Pod gromom Krımskoy voynı. *Russkiy Vestnik*, 134, s.163- 197.; Knyaz L. Şahovskiy (1878), İz Vospominaniy o pervom pohode za Balkanı. *Russkiy Vestnik*, 134, s. 445-462., Knyaz Tseretelev (1878). Pisma c pahodı. *Russkiy Vestnik*, 137, s. 207-266.

kültürlere bakış açısını en iyi aktarabileceği yollardan biriydi. Katkov'un muhafazakâr eğilimli "Russkiy Vestnik"i açısından ise, Leontyev'in seyahatnamesi, etkili bir propaganda malzemelerinden biri olabilirdi ve 1879 yılında, Leontyev'in "Mayi Vospominaniya o Fraki" (Trakya Anılarım) adlı seyahatnamesi dergide yayınlanmıştı.²²⁵ Leontyev, 1868 yılında, Silivri'den konsolos olarak atandığı Edirne'ye giderken başından geçenleri ve gözlemlerini oryantalist bir tarzda anlattığı seyahatnamesinde, Edirne'de kendisinden önceki konsoloslardan olan Stupin'i, Bulgarları kendi ulusal kiliselerini kurmak istedikleri sırada desteklediği için eleştirir. Aslında oldukça dindar olan Bulgar hareketinden, başından beri sıradan insanların elinde değil de "güvercinden ziyade yılan gibi bilge olan liberal tüccarların, öğretmenlerin, doktorların elinde olmasından dolayı" yergi ile söz eder.²²⁶

Leontyev, bazı pan-slavist yazarlarda olduğu gibi, daha önce de belirtildiği üzere ayrılıkçı milliyetçiliğe karşıydı ve anlaşılan o ki, bu konuda, mutlak otorite sahibi çarlık rejiminin endişelerini de paylaşıyordu. Yazar, Trakya'daki şartlar ve toplumsal durumla ilgili olarak, Edirne'nin Rus yanlısı ileri gelenlerinden birinin sözlerini şu şekilde aktarır:

Trakya'daki Hristiyanların, bazıları hariç, silahla bağımsızlıklarını savunma kabiliyetleri yoktur. Burada uzun süreli bir fetih söz konusudur ve tahakküm derindir. Hatta Türklere büyük bir bağımlılık alışkanlığı vardır. Ülke dağlık değil, ağaçsız ve gerilla savaşına uygun değil. Rus hükümetinin batı müdahalelerini belli bir noktaya kadar engellediğini ve Türkiye'nin çöküşünü hızlandırmak istemediğini varsayalım ama kendisi yok olan devlet nasıl kurtarılır. Hristiyanlar (yalnızca Trakya'da değil) çoğalıyor, zenginleşiyor ve Avrupa'nın özgürlük değerlerini öğreniyorlar; Türkler hoşgörölüyken bile onlara bağımlılıktan utanıyorlar. Avrupa ile olan tanışıklık arttıkça, Türklere ve atalarına olan küçümseme artıyor. Müslüman nüfusun üst katmanlarında inanç duygusu azalıyor. Türk ailesi parçalanıyor ve bozuluyor. ... Bu şartlar altında Rusya istese bile Türkiye'yi parçalamaktan nasıl koruyabilir.²²⁷

Leontyev örneğinde olduğu gibi "Russkiy Vestnik" sayfalarında başka entelektüellerin de Türkiye hakkında yazılmış karma özellikte makaleleri yayınlanmıştı.

²²⁵K. N. Leontyev (1879a). Mayi vospominaniya o Fraki. *Russkiy Vestnik*, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova 140; K. N. Leontyev (1879b). Mayi vospominaniya o Fraki. *Russkiy Vestnik*, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova 141; K. N. Leontyev (1879c). Mayi vospominaniya o Fraki. *Russkiy Vestnik*, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova 142; K. N. Leontyev (1879d). Mayi vospominaniya o Fraki. *Russkiy Vestnik*, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova, 143.

²²⁶Leontyev, 1879b, **a.g.k.**, 212.

²²⁷Leontyev, 1879c, **a.g.k.**, 143.

Bunlardan, en ilgi çekenlerden bir tanesi “Russkiy Vestnik” dergisi sürekli yazarlarından biri olan gazeteci ve yayıncı N. Şerban’ın “Turtsiya i Turestkie Diyateli”²²⁸ (Türkiye ve Türkiye’nin Önde Gelen Şahsiyetleri) adlı makalesiydi. Bu makalede de daha önce “Vestnik Yevropı” başlığında bahsetmiş olduğumuz Smirnov’un “Ofisalnaya Turtsiya v Lisah” (Kişilerle Türk Yönetici Sınıfı) adlı makalesindeki Türk yazar, daha ayrıntılı bir şekilde okuyucunun karşısına çıkmaktadır. N. Şerban, makalesinde, Smirnov’un da üzerine yazdığı, Leipzig’de Almanca olarak yayınlanan “Stambul und das moderne Tuerkenthum. Politische, sociale und biographische Bilder, von einem Osmanen” (Osmanlı ve Modern Türkiye. Bir Osmanlıdan Politik, Sosyal ve Biyografik Resimler), adlı eserden yararlanmıştı. Şerban, eserden edindiği izlenime göre, eserin yazarının kendi tarihini iyi bilen, Türk yönetim çevreleri ile yakın ilişkileri olduğu anlaşılan, kesinlikle Alman maskesi takmayan, eserinden de anlaşılacağı üzere zeki, tam bir Avrupa eğitilmiş bir Türk yazar olduğunu belirtiyor. Şerban, ayrıca eserin yazarının, hazırlamış olduğu Türk anayasasından çokça alıntı yapması nedeniyle, Mithat Paşa’nın arkadaşı veya en azından sempatizanı olduğunu, İngiliz “Türkofil” David Uguhat’a da hayran olduğunu, yazarın Slav halklarını küstah ve yarı barbar olarak gördüğünü ve Rusya’ya düşman olduğunu belirtiyor.²²⁹

H. Çelik, yayınlanmış olan doktora tezinde İngiltere yıllarında Ali Suavi’yi en çok etkileyen kişinin İngiliz oryantalist David Uguhat olduğundan bahseder ve onun Rus politikalarına karşı bir tavır içinde olduğundan bahseder.²³⁰ Bütün bunlar Smirnov ve Şerban’ın propaganda malzemesi yapılmaya uygun bölümlerinden alıntılar yaptığı Almanca eserin yazarının Ali Suavi olabileceğini düşündürür ancak, bu konu ayrıntılı bir araştırmaya tabi tutulmaya muhtaçtır. Şerban, makalesinde, Türk yazarın, kendi yönetimine getirmiş olduğu eleştirilerin kendine göre kullanışlı bölümlerini kullanmanın yanında oryantalist H. Moltke’nin de Türkiye Mektuplarından alıntılar da kullanarak, muhafazakâr “Russkiy Vestnik” dergisinin sayfalarında, propagandayla beraber Rus oryantalizminin karakteristik bir örneğini sergilemiş oluyordu.

Sonuç olarak, 19. Yy’ın ikinci yarısında Rus basın tarihinin iki amiral gemisi olan “Vestnik Yevropı” ve “Russkiy Vestnik” dergilerinden verilmiş olan birkaç makale ve seyahatname, Rus periyodiklerinin Türkiye ve Türklere bakış açısını ve araç olarak Rus

²²⁸N. Şerban (1878). *Turtsiya i Turestkie diyateli*. Russkiy Vestnik, 133, Yanvar, Moskova, s. 308-365.

²²⁹Şerban, 1878, **a.g.k.**, 310.

²³⁰H. Çelik (1994). *Ali Suavi ve dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 113 ve 195.

oryantalizminin gelişimine yapmış oldukları katkılarını gösteren örneklerdi. Bunların dışında, bu çalışma kapsamında incelediğimiz, akademi üyesi veya akademi çıkışlı çeşitli mecralarda faaliyet gösteren İ. Berezin, V. D. Smirnov, Y. Markov, F. Basetiç, D. A. Skalon ve kadın yazar, M. F. Karlova gibi Rus entelektüellerinin yazmış olduğu seyahatnameler, “Vestnik Yevropı” ve “Russkiy Vestnik” dergilerinde yayınlanmıştı. Bu seyahatnamelerin yazarlarının yetişme ortamları, ideolojileri, çeşitli çevrelerle olan ilişkilerinin, “ötekine” olan bakış açısını şekillendirmede önemli rol oynadığı bir gerçeklik olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, Rus oryantalizminin temsili olan bu yazarlara ve seyahatnamelerinin özelliklerine Rus oryantalist seyyahlar başlığı altında yer verilecektir.

2. SEYAHATNAME KAVRAMI, ORYANTALİZMLE İLİŞKİSİ VE RUS SEYAHATNAMELERİNİN ÖZELLİKLERİ

2. 1. Seyahatname Kavramı

İnsanoğlu, varoluşundan itibaren yaşamını sürdürme, dini ritüeller, ticaret yapma vb. çeşitli güdüler ve amaçlarla yaşadığı alandan başka bölgeleri, coğrafyaları, başka insanların hayatını sürdürdüğü yaşam alanlarını ve kültürleri öğrenmek için seyahat etme ihtiyacı duymuştur. Seyahat etme eyleminin sonucunda da seyahatname türünde eserler üretmişlerdir. İnsanlık tarihiyle paralel bir gelişim gösteren seyahatname eserleri, uzun zamandan beri edebiyat, tarih, antropoloji, coğrafya gibi sosyal bilimler alanlarındaki bilim insanlarının olağanüstü ilgisini çekmektedir ve incelemeye tabi tutulmaktadır.²³¹

Sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında akademik ilgi odağı olan seyahatnameler, türünün ilk örneklerinin görüldüğü andan sonraki tarihsel süreçte, üretilmiş olduğu dönemin dinamiklerine göre gelişim ve dönüşüm göstermiştir. “Bu nedenle, her çağ kendine özgü seyahatname stiline, formuna, anlatım tarzına ve seyahat yaklaşımına sahiptir”.²³²

P. Hume ve T. Young’a göre, “seyahat ve yazma eylemi arasında her zaman sıkı bir bağ vardı ve “seyahat hikayeleri” de tıpkı “kurmaca” (fiction) hikayeler kadar eski bir tür olarak okuyucuların karşısına çıkmaktadır”.²³³ Dolayısıyla yazarlar, seyahatin tarihini Mısır’da geçen Homeros’un “Odysseia” sından çok önce Mısır’daki on iki hanedanlık döneminde anlatılan hikayelere kadar geriye götürmektedirler. “Homeros’un seyahatnamesine verdiği isim olan “Odysseia” halen olaylarla kurgulanmış romansı, seyahatin tehlikelerini ve zevkini aynı anda barından epik seyahatler için kullanılan bir kavramdır”.²³⁴ Hristiyanlık inancının gereği olarak yerine getirilen hac görevi sırasında yazılan “hac seyahatnameleri” modern dönemler öncesinde, seyahatname geleneğinin batıdaki ilk örnekleri olarak gösterilebilir. Erken modern dönemde tacirlerin yazmış olduğu seyahatnameler, maceracıların yazdığı seyahat hikayeleri, Amerika’nın keşfinden

²³¹P. Hume and T. Youngs (2002). Introduction. *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Ed. P. Hume and T. Young), U. K: Cambridge University Press, s. 1.

²³²A. A. Mayga (2014). Literaturniy travelog: spesifika janra. *Filologiya i Kultura*, 3(37), s. 254.

²³³Hume and Young, 2002, **a.g.k.**, 2.

²³⁴Hume and Young, 2002, **a.g.k.**, 2.

sonra kolonizatörlerin, çeşitli sebeplerle dünyanın başka bölgelerinde tutsak bulunanlar ve sürgünde olan batılıların, diplomatların, bilimsel seyahatler sonrasında bilim insanlarının yazdığı seyahatname eserleri, seyahatname yazım geleneğine dahil edilmektedir.²³⁵

Avrupa’da, özellikle de İngiltere’de, 17.yy’ın ikinci yarısından 19.yy’ın ortalarına kadar erken modern dönemden farklı bir şekilde yeni bir seyahat geleneği olan “Grand Tour” ortaya çıkmıştı. Üst sınıfa ait zengin ailelerin çocukları, Cambridge ve Oxford gibi okullarda okurken eğitimlerinin bir parçası olarak Avrupa’nın çeşitli bölgelerine gönderiliyorlardı. “Bu seyahat türü başlangıcından sonuna kadar ideolojikti ve ülkenin önemli eğitim kurumlarında eğitim alan bu gençleri liderlik pozisyonlarına hazırlamak için gerçekleştirilen sosyal bir ritüel halini almıştı”²³⁶

18.yy’ın sonuna doğru “Grand Tourist” çeşitliliğinde ve sayısında dikkate değer bir artış gerçekleşmişti. Artık alt sosyal sınıftan ve eğitimsiz halk gruplarından insanlar da “Grand Tourist” olarak seyahat ediyorlardı. Ancak, bu durum Fransız İhtilalinin etkisiyle kesintiye uğramış ve Büyük Britanya’da ülke içinde “Pitoresk” denen yeni bir seyahat türünün ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu durum, İskoçya ve İrlanda’nın kırsal bölgelerine yapılan ziyaretler sonucu görülen yerlerin doğal güzelliklerini ve “yabani kültürünü” anlatan seyahatname türünün İngiltere’de yayılmasına neden oldu. Güney’deki medeni hayattan farklı olan bölgedeki yaşamın sadeliği ve vahşiliği seyahatname yazarlarının ilgisini çekiyordu. Yazılan eserlerde, bölgenin iklimi kötü, toprağı verimsiz, hayat tarzı ve kültürü gelişmemiş olarak betimleniyor ve bölge korkutucu ve uğursuz olarak tarif ediliyordu. Daha sonra İskoçya ve İrlanda’ya yapılan pitoresk seyahatlerin rotası İsviçre, Alpler ve İtalya başta olmak üzere Avrupa’ya yayılacaktı. Bu yeni seyahat tarzı ve seyahatname geleneği “Grand Tour”un neoklasismine karşıt olacak olan kültürel ve estetik bir yaklaşım olan Romantizmin doğuşuna yardımcı olacaktı.²³⁷

²³⁵W. H. Sherman (2002). Stirrings and searchings (1500–1720). *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Ed: P. Hume and T. Young), U. K.: Cambridge University Press, s. 22-27.

²³⁶J. Buzard (2002). The grand tour and after (1660–1840). *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Ed: P. Hume and T. Young), U. K: Cambridge University Press, s. 37.

²³⁷Buzard, 2002, **a.g.k.**, 44-46.

19. yy'ın başından itibaren ise Avrupa'da meydana gelen teknolojik gelişmeler seyahat faaliyetine yeni bir boyut kazandırdı. Özellikle buharlı gemilerin ve demiryollarının devreye girmesiyle birlikte seyahat yaygınlaştı ve modern turizm faaliyeti ortaya çıkmaya başladı. Artık İngiltere ve kıta Avrupa'sında turizm şirketleri turlar düzenliyor ve rehber kitaplar yayınlıyorlardı.²³⁸

Rus yazar İ. V. Zorin, tarihsel süreçle birlikte seyahatnameleri, mitolojik, filozofik, misyoner seyahatnameleri, coğrafi keşifler döneminde yazılan jeopolitik seyahatnameler, 18. ve 19 yy. larda seyahat imkanlarının artmasıyla gelişen, aydınlanma ve romantizm etkisindeki belgesel ve sanatsal formdaki öğretici-eğlendirici seyahatnameler ve kitlesel turizmin yoğunlaştığı dönemdeki turistik seyahatnameler olmak üzere altı kategoriye ayırmaktadır.²³⁹ Rus yazar L. O. Viktorovna'nın oluşturduğu tabloya göre seyahatnameler, iki ana başlık altında gruplandırılabilir: pratik-faydacı ve estetik. Pratik-faydacı seyahatnameler iki alt başlık altında gruplandırılabilir. Teolojik-geleneksel (hac seyahatnameleri "hojdenie", yine hac seyahatnamesi olarak gösterilen "prosknitari", azizlerin hayatını anlatan edebi türlerden biri olan "jitiyee"), iş ve mesleki faaliyetler sonucunda yazılan seyahatnameler (elçilik raporları, bilimsel seyahatler, grand tour, kaşiflerin yazdığı seyahatnameler "zemleprohodnıy"). Estetik seyahatnameler ise, "sanatsal-belgesel" (bilinç akışı türünün örnekleri, çeşitli disiplinlerin belgesel dokümanları, denemeler), "sanatsal" (seyahat öğelerini içeren roman) şeklinde sınıflandırılmaktadır.²⁴⁰

Buraya kadar tarihsel süreçteki gelişimi verilen seyahatname türlerinin yazarları ise çeşitli amaçlarla başka bölgelere seyahat eden din adamları, tüccarlar, kaşifler, maceraperestler, bilim insanları, askerler, diplomatlar, turistik amaçlı seyahat edenler ve roman yazarları idi. Seyahatname inceleme çalışmalarında ise, yukarda belirtilen çeşitli gruplardan şahısların yazdığı, klasik seyahatnameler, haber raporları, otobiyografiler, mektuplar, anı yazıları, kısa hikayeler, romanlar ve turist rehber kitapları seyahatnamelerin kapsamına dahil edilen yazı türleridir.²⁴¹

2. 2. Seyahatnamelerin Oryantalizmde Oynadığı Rol

²³⁸Buzard, 2002, **a.g.k.**, 47-49.

²³⁹İ. V. Zorin (2004). Fenomenologiya puteşestviy. *Sovestkiy Sport*, Ç. 1, s. 124'ten aktaran L. O. Viktorovna (2016). Rasskaz o puteşestviy: formı literaturnov resepsii traveloga. *Gramota*, 9(63), s. 3

²⁴⁰Viktorovna, 2016, **a.g.k.**, 40.

²⁴¹C. B. Sounders (2014). *Women, travel writting and truth*. New-York: Routledge, s.1.

Tarihsel gelişimi ve kapsamı özetlenmiş olan seyahatname metinleri nasıl bir işlev görüyorlardı? Roy Bridge'e göre, 1720-1914 yılları arasındaki dönemde yazılan "seyahatnameler, etki altına alınmak ve sömürülmek istenen hatta bazı durumlarda direkt olarak kontrol altına alınan öteki dünyanın, Avrupa toplumu içinde betimlenmesi için gerekli olan fonksiyonu görüyordu"²⁴² Özellikle, İngiltere örneğinde ötekini tanımlama belirgin olarak görülmüyordu. Tacirler, misyonerler, diplomatlar, bilim insanlarının kendi alanlarında üretmiş oldukları seyahatname eserleri İngiliz yayımlamacılığına hizmet etmişlerdi. Teknolojik gelişmeler, karşılaşmış oldukları Avrupa dışı toplumlara karşı entelektüel üstünlük iddia etmelerini ve baskın davranmalarını da sağlamıştı. Teknolojinin getirmiş olduğu entelektüel üstünlük ile sadece girmiş oldukları alanı değil, artık o bölgede yaşayan toplumu ve üyelerini de betimleyebilirlerdi.²⁴³

A. Loomba Avrupa'daki bu modern dönem gelişmelerini "kolonyalizm" ve "postkolonyalizm" sürecini ele alarak açıklar ve eserinin bir bölümünde kolonyalizmin-edebiyat ilişkisini değerlendirir. Loomba'ya göre, "kolonyalizm başka toplumların topraklarını ve mallarını ele geçirme eylemi" olarak tarif edilebilir.²⁴⁴ Ancak, Loomba, bu tarife göre kolonyalist sürece, 2. yy'dan sonra geniş bir alana yayılan Roma, Çin, İnk, Moğol, Osmanlı gibi geleneksel imparatorlukları da dahil eder. Daha sonra ise, Marksist teoriyi baz alarak, pre-kapitalist kolonyalizm (pre-modern dönem) / kapitalist kolonyalizm (modern dönem) ayrımına gider. Modern kapitalist kolonyal dönemde, Amerika'daki yerleşim ve plantasyon, Hindistan'daki ticari faaliyetler, insan kalabalıklarının hareketlenmelerine neden olmuştu. Kolonilerden kölelerin yanı sıra, işçiler, ev hizmetçileri kolonizatör merkezlerine, kolonizatör Avrupa ülkelerinden, yöneticiler, tüccarlar, seyyahlar, yazarlar, öğretmenler, bilin insanları kolonilere göç ediyorlardı. Karşılaşılan toplumları baskı altına almak için kullanılan çeşitli yöntemleri de içeren Avrupa kolonyalizminin bu dönüm noktası, kendi kapitalist gelişimi için vazgeçilmez bir durumdu.²⁴⁵

Loomba'nın emperyalizm kavramı ile ilgili yapmış olduğu değerlendirmelerin en ayırt edici özelliği ise, Kolonyalist devletin kolonilerde direkt kontrole ihtiyaç duyarken, emperyalist devletin (modern Amerikan emperyalizmi örneğinde olduğu gibi) resmi

²⁴²Bridge, 2002, **a.g.k.**, 53.

²⁴³Ayrıntılı değerlendirmeler için bakınız. R. Bridge, 2002, **a.g.k.**, 53-67.

²⁴⁴A. Loomba (2005). *Colonialism/postcolonialism.*, London and New-York: Routledge, s. 8-9.

²⁴⁵Loomba, 2005, **a.g.k.**, 9-10.

koloniler üzerinde direkt hakimiyete ihtiyaç duymadan da fonksiyonunu yerine getireceği düşüncesidir. Yine Loomba'ya göre “emperyalizm kavramı tarihsel süreç içinde değerlendirilmelidir. Buna göre, kolonyalizmde olduğu gibi, pre-kapitalist ve kapitalist dönem emperyalizmi gruplaması yapılabilmektedir. Örneğin emperyal Rusya ve İspanya pre-kapitalist devletler olarak tarif edilebilirdi.”²⁴⁶

Loomba'nın değerlendirmelerine göre, genel olarak edebi metinlerin özel olarak ise seyahatnamelerin emperyal ve kolonyal faaliyetlerde önemli bir rol oynadığı açıktır. Avrupalı seyyahlar, karşılaşmış oldukları öteki dünyayı, “ideolojik veya kendi toplumlarının ve kültürlerinin şekillendirdiği bir bakış açısıyla betimliyorlardı. Yağma ve fetih ile ele geçirilen topraklardaki ticari faaliyetlerin ivme kazanması, seyyahlara “ötekini” betimleyebilecekleri hayati bir çerçeve sunmuştu.”²⁴⁷

M. L. Pratt'e göre ise, “seyahatname eserleri, Avrupalı insanın, Avrupa'daki evinde dünya projesinin bir parçası olduğu duygusunu hissetmesinde önemli bir rol oynarken, öbür dünyada ise, seyahatnameler, imparatorluğa yerel özneler yaratmada anahtar rol oynamaktaydılar.”²⁴⁸ Yine M. L. Pratt'in belirttiği gibi, seyahatnameler;

Avrupa okur kitlesinde, keşfedilen, işgal edilen, kâr amaçlı kullanılan ve koloni haline getirilen dünyanın uzak bölgelerine karşı sahiplik ve yetki duygusu veriyordu. Avrupa toplumunda çok popüler olan seyahatnameler, aynı zamanda, okurunda merak, heyecan, macera ve hatta Avrupa yayılcılığı hakkında bir çeşit ahlaki coşku uyandırıyor. ²⁴⁹

Özellikle modern seyahatnamelerin birçoğu kolonyal ve emperyal aktivitede ve ötekine karşı bir söylem geliştirmede anahtar bir rol oynuyorsa, bu durumu oryantalizm kavramıyla bağdaştırmanın yolu açılıyor demektir. “Oryantalizmin, öteki olanı ya da farklılığı batı dışı bir nesne olarak kurgulayan ve temsil eden bir söylemdir”²⁵⁰ şeklindeki tarifinden yola çıkarak, seyahatnamelerin bu oryantalist söylemi geliştirmede önemli bir rolünün olduğunu belirtmek hiç de zor olmayacaktır.

Avrupa merkezli seyahatname geleneğinin tarihsel gelişimi ve modern dönemde oryantalist söylemin oluşturulmasında oynadığı rol, yukarıda ana hatlarıyla özetlenen şekilde gerçekleşirken, Rusya'daki seyahatname yazma geleneği, Avrupa merkezli seyahatname geleneğiyle benzer bir tarihsel gelişim göstermesiyle birlikte, özellikle

²⁴⁶Loomba, 2005, **a.g.k.**, 10.

²⁴⁷Loomba, 2005, **a.g.k.**, 64.

²⁴⁸Pratt, 2008, **a.g.k.**, 3.

²⁴⁹Pratt, 2008, **a.g.k.**, 3.

²⁵⁰H. B. Kahraman ve F. Keyman (2007). Kemalizm, oryantalizm ve modernite. *Doğu Ne? Batı Ne?*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları, s. 76.

19.yy. seyahatnameleri, Rusya'nın kendi iç dinamiklerinden kaynaklı farklılıklar göstermektedir. Bu bağlamda, Rusların, Osmanlı topraklarına yapmış oldukları seyahatler sonucunda yazmış oldukları eserlerin ayrıntısına geçmeden önce, yine Osmanlı özelinde bu seyahatnamelerin kolonyalizm/emperyalizm/oryantalizm kavramlarıyla olan bağına değinmek gerekir.

Bilindiği üzere Osmanlı devleti, Ruslara karşı 18. yy dan itibaren sürekli olarak toprak kaybına uğramıştır, ancak hiçbir zaman direkt olarak yönetilen koloni haline gelmemiştir. Bu nedenle, Osmanlı özelinde, modern dönem Rus seyahatnamelerinin kolonyalist faaliyetlerin meşrulaştırılmasında Avrupa örneğindeki gibi bir rolünden bahsetmek oldukça güçtür. Bununla birlikte, Osmanlı toprakları, bu çalışmanın dönemselliğinde, her zaman çarlık Rusya'sının emperyal politikalarının odak noktalarından biri halindeydi. Bu nedenle Türkiye özelindeki Rus seyahatnameleri, emperyalist hedeflerin gerçekleştirilmesine meşruiyet sağlama, olası bir hakimiyet durumunda karşılaşılan kültürün tanınmasında doğacak olan ihtiyacı giderecek oryantalist söylemi metin içeriklerinde barındırıyorlardı.

Said'in tarifine göre, “emperyalizm, çok temel düzeyde sizin mülkiyetinizde olmayan, uzak, başka birilerinin yaşadığı ve sahibi başkaları olan topraklara yerleşmeyi, denetim altına almayı düşünmek anlamına geliyor.”²⁵¹ Bu bağlamda, Rus emperyal düşüncesinin ve politikasının hedefindeki Osmanlı devlet yönetimi, askeri yapısı, inanç sistemi gibi konularda yapılacak araştırmalar, emperyal politikanın uygulayıcısı olacak kişilere doğrudan veya dolaylı olarak bilgi kaynağı oluşturuyordu. Ancak, belki de en önemlisi karşı kültürün tanınması idi. Çünkü, “emperyal politikalarla kültür arasındaki bağ şaşılacak derecede doğrudandır”²⁵² ve iktidar ve kültür arasındaki bağlantı son derece önemlidir. Terry Eagleton, bu bağışu şekilde tarif eder:

Hiçbir iktidar salt baskı yoluyla ayakta kalmayı başaramaz; aksi taktirde ideolojik güvenilirliğinden çok şey kaybedecek ve kriz dönemlerinde tehlikeli bir biçimde savunmasız kalacaktır. Yönetimindekilerin rızasını korumak için, onları bir grup grafik ya da istatistiksel tablo olarak görmektense yakından tanınması gerekir. Doğru otorite, hukuku içselleştirmeyi de gerektirdiğinden, iktidarın içine sızmaya çalıştığı şey, bütün özgürlüğü ve mahremiyetiyle, insan öznesinin ta kendisidir. Başarılı bir yönetim, yalnızca kadın ve erkeklerin oy verme davranışlarını ya da sosyal amaçlarını değil, gizli gizli neleri arzuladıklarını ve nelerden nefret ettiklerini bilmelidir. Eğer onları içerden yönetecekse, içerden hayal de etmelidir.²⁵³

²⁵¹Said, 2016, **a.g.k.**, 37.

²⁵²Said, 2016, **a.g.k.**, 39.

²⁵³T. Eagleton (2005). *Kültür yorumları*. (Çev: Özge Çelik), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s.63-64.

Savaş sonucunda veya başka enstrümanlarla gerçekleştirilen emperyal politikanın uygulayıcıları, ele geçirilen topraklarda geçici olmayan bir hakimiyet kurabilmek için, o toprakların kültürünü tanıma ihtiyacı hisseder. Sıkı bir oryantalist olan Volney, Napolyon'un Mısır seferinde olası bir zaferinden sonra, savaşla elde edilen topraklarda iktidar kurmanın zorluğundan endişe duyar ve "Bu adamları idare etmek gerekecek, bizse onların ne dilini ne adetlerini ne geleneklerini biliyoruz"²⁵⁴ şeklinde bir değerlendirme yapar. Bu bağlamda, Osmanlı özelindeki 19.yy Rus seyahatnameleri, Rus emperyal politikasının hedefindeki Osmanlı toplumunun kültürünü tanımada gerçekleştirilen diğer çalışmaların yanında Volney'inkilere benzer kaygıların giderilmesine katkı sağlarken, bir taraftan da kullanılan oryantalist söylem, daha önce de belirtildiği gibi, iç kamuoyunda emperyal politikaya meşruiyet sağlama işlevi görüyorlardı.

2. 3. Rusya'da Seyahatname Geleneğinin Tarihsel Gelişimi, Özellikleri ve Rus Oryantalist Seyahatname Yazarları

2. 3. 1. Başlangıçtan 19. Yy'a kadar Rusya'da seyahatname geleneği

19. yy, Osmanlı- Rus ilişkilerinin yoğunlaştığı bir döneme denk düşmektedir. Yapılan uzun savaşlar, özellikle Osmanlı toprakları üzerinde verilen egemenlik mücadelesi, diplomatik, ekonomik ve kültürel etkileşimin de gelişmesini beraberinde getirdi.²⁵⁵ 18. yy da Rusların, Osmanlı aleyhine kazanılan topraklar ve özellikle 1768-1774 savaşı sonucunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması önemli dönüm noktalarından biri oldu. Bu antlaşmayla Ruslar, Karadeniz'de ve Boğazlardaki ticari faaliyetlerini serbestçe gerçekleştirme ve Osmanlı topraklarında istedikleri yerde konsolosluk açma hakkına sahip oldu. Antlaşmayla Rusların elde ettiği bu iki kazanım, onlara Osmanlı toprakları üzerinde hareket alanı kazandırmış ve bunun sonucunda iki ülke arasında daha önce var olan etkileşim her alanda yoğunluk kazanmaya başlamıştı. 19. yy'ın başında gerçekleşen 1828-1829 savaşı, Yunanistan devletinin kurulmasına

²⁵⁴T. Hentsch (2016). *Hayali doğu, batının Akdenizli doğuya politik bakışı*. (Çev: Aysel Bora), İstanbul: Metis Yayınları, s.178.

²⁵⁵T. G. Stavru and P. R. Weisensel (1985). *Russian travelers to the Christian East from the twelfth to the twentieth century*. Colombus: Slavica Publishers, s. XLIII

giden sürecin yolunu açtı ve sonunda Yunanistan kurulmuş oldu. 18. yy'ın ikinci yarısına ve 19. yy'ın başına denk düşen bu iki dönüm noktası Rusların, Osmanlı üzerine olan ilgilerini artırdı.²⁵⁶ Bu dönemden sonra “ötekini” temsilen Türkiye ve Türklerin kültürleri, dilleri, yaşam biçimleri ilgi kaynağı oldu ve bu ilginin sonucunda Türkiye'ye yapılan seyahatlerde artış gerçekleşti. Bu da beraberinde yazılan seyahatnamelerin çoğalmasına neden oldu. Özellikle 19. yy'ın ikinci yarısı, yazılan seyahatnamelerin sayısındaki bu artışa tanıklık etmişti ancak, Osmanlı topraklarına olan ilginin, ele almış olduğumuz bu dönemle sınırlı olmadığını belirtmek gerekir. Rusların Osmanlı topraklarına özellikle İstanbul ve Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra kutsal yerlere olan ilgileri, Osmanlının bu coğrafyada tam olarak hakimiyetini kurmadığı dönemlere denk düşer. Bu nedenle, 19.yy Rus seyahatnamelerinin özelliklerine geçmeden, tarihsel sürece değinmek gerekir.

Rusların 10. yy'da resmi olarak Hristiyanlığı kabul etmeden önce, Bizans ile ticari ilişkiler kurma çabaları İstanbul'a olan ilgilerini artırmıştı. Hristiyanlığı kabulden sonra ise Ortodoks inancının en önemli merkezlerinden olan İstanbul ile Hristiyanlığın ilk kutsal mekânı olarak kabul edilen Kudüs ve Ortadoğu coğrafyası en önemli seyahat rotası haline gelir. Bu bağlamda, Rusların “hojdeniye” dedikleri ilk hac yolculukları başlar. Bu hac yolculukları sırasında İstanbul'da ve kutsal topraklardaki Ortodoks inancının önemli mabetleri ve mekanları ziyaret edilir. Elde edilen bilgiler ve tanıklıklar “hac notları” şeklinde yazılmaya başlar.²⁵⁷

Çernigov manastırı baş rahibi Danill'in 12. yy'ın başında kutsal topraklara gerçekleştirdiği hac yolculuğunu anlatan seyahatnamesi, hac yolculuğu yazma geleneğinin ilk örneği olarak kabul edilir. Danill, kutsal topraklara gerçekleştirdiği hac seyahatinde Kudüs'te bulunan kutsal mekanlara şüphesiz özel ilgi gösterecekti ve seyahatnamesinde bu mekanları anlatmıştı. Dönüş yolunda Efes'e ziyaret gerçekleştiren Danill, burada bulunan tarihi eserlere seyahatnamesinde yer vermişti ancak, yine dönüş yolunda bulunan İstanbul ile ilgili hiçbir bilgiye yer vermemişti.²⁵⁸ İstanbul hakkında bilgiler, daha sonra, Novgorodlu Piskopos Antonii tarafından 1200 yılında yazılan “Kniga Palomnik” (Hac Kitabı) ve Novgorodlu Piskopos Stefan'ın 1348 veya 1348 yılında

²⁵⁶Taki, 2016, **a.g.k.**, 149.

²⁵⁷Stavru and Weisensel, 1985, **a.g.k.**, XXIX.

²⁵⁸B. M. Dansing (1973). *Blijniy Vostok v Russkoy nauke i literature*. Moskva: İzdatelsva “Nauka”, s.10-11.

yazdığı “Hojdenie Stefana Novgorotsa” (Novgorodlu Stefan’ın Hac Yolculuğu) adlı eserlerde yer alacaktı. Özellikle, İstanbul’daki kutsal mekanların anlatımı bu eserlerde önemli bir yer tutacaktı.²⁵⁹ Daha sonraki dönemlerde ise kutsal topraklara yapılan hac yolculuklarını anlatan seyahatnamelerde (hojdeniye) yol güzergahında bulunan ve Ortodoks inancı açısından doğal bir önem atfedilen İstanbul ve kutsal mekân betimlemeleri yer almaya devam edecekti.

Kutsal mekanlara yapılan yolculuklar sonucu yazılan seyahatnamelere her dönemde rastlamak mümkündür ancak, 19.yy’a kadar yazılan seyahatnameleri sadece hac yolculukları anlatılarından ibaret olmadığını belirtmek gerekir. İstanbul’un Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra din adamlarının yanında çarlık yönetiminin yanı sıra şehir, tacirlerin de artan bir ilgisine nail olacaktı. Din adamlarının hac yolculukları sırasında yazdıkları seyahatnameler dışında ilk seküler içerikli seyahatnameler görülmektedir. Aynı zamanda, popüler bir güzergâh olan Rusya-İstanbul-Kudüs güzergahının dışında, başka güzergahlar da seyyahlar tarafından tercih edilmekteydi. Bu bağlamda, Gost Vasili’nin Anadolu’daki ticari merkezlerdeki tanıklıklarını anlattığı “Hojdeniye Gostya Vasiliya v Maluyu Aziyu, Egipet, Palestinu” (Misafir Vasili’nin Küçük Asya, Mısır ve Filistin’e Seyahati) adlı seyahatnamesi seküler örneklerin ilklerindendi²⁶⁰ Vasili, 1465-1466 yıllarında gerçekleştirdiği seyahati boyunca, Bursa, Kahire, Şam, Halep, Adana, Konya, Akşehir, Karahisar gibi şehirleri ziyaret ederek, buralardaki nehirler, sulama sistemleri, hamamlar, ticari faaliyetler, kervansaraylar, şehirlerin mimari yerleşimleri hakkında bilgiler vermektedir.²⁶¹

15. yy’da yazılmış diğer bir seküler seyahatname örneği ise yine bir tüccar olan Tver’li Afanisi Nikitin’in “Hojdeniye za Tri Morya” (Üç Denizin Ardına Yolculuk) adlı eseridir. Nikitin, 1466-1472 yılları arasında Hindistan’a gerçekleştirdiği seyahatinden dönüşte, Uzun Hasan’ın Anadolu seferine çıkan ordusunun içinde Sivas, Tokat, Amasya’ya seyahat eder; Erzincan’da ordudan ayrılan Nikitin Trabzon’a oradan da Kefe’ye geçer. Uzun Hasan’ın Sivas, Amasya ve Tokat’ı ele geçirdikten sonra yaktığından ve Trabzon’da Uzun Hasan’ın ajanı olduğu gerekçesiyle alıkonulduğundan bahseder.²⁶²

²⁵⁹Stavru and Weisensel, 1985, **a.g.k.**, XXX.

²⁶⁰Dansing, 1973, **a.g.k.**, 19.

²⁶¹Dansing, 1973, **a.g.k.**, 20.

²⁶²Dansing, 1973, **a.g.k.**, 21.

Tacirlerin yazdığı seküler örneklere, çok sayı da olmasa da 16. ve 17. yy'da da rastlamak mümkündür. Bu dönemde, tacirlerin gerçekleştirdiği en ilginç seyahatlerden bir tanesi Kazan'lı tacir Vasili Yakovleviç Gagara'nın Anadolu topraklarını da kapsayan 1634-1637 yılları arasındaki ticari amaçlı gezisidir. Gagara'nın yol güzergahı, diğer tüccar seyyahlarınki gibi alışılmışın dışındadır. Tiflis'ten başladığı yolculuğuna, Erivan, Kars, Erzurum, Sivas'tan geçerek, Filistin'e kadar devam eden Gagara, dönüş yolunda ise, Şam, Urfa, Birecik, Diyarbakır, Ankara, Amasya, Sinop gibi şehirleri ziyaret edecekti. Gagara seyahatnamesinde, geçtiği yerlerdeki halkların gelenek ve göreneklerinden daha çok, şehirlerin ve çevresinin coğrafi özellikleri, yetişen bitkiler, ticarete konu olan işlerle ilgili bilgiler vermektedir.²⁶³

Verilmiş olan örneklerdeki gibi, din adamlarının kutsal topraklara gerçekleştirdikleri hac yolcuları sonucunda yazmış oldukları hac seyahatnamelerine ve tüccarların yazdığı seküler ya da karma karakterli seyahatname geleneği 18. yy'ın ikinci yarısına kadar devam etti. Daha sonra kesintiye uğrayan hac yolculuğu seyahatname geleneği 19.yy'ın ikinci yarısında yeniden yoğunluk kazanacaktı.²⁶⁴

18.yy'ın ikinci yarısında "hojdenie" (hac yolculuğu) seyahatname geleneği dışında, "Rus Bilimler Akademisi" ilk başkanı Yohan Kristian Buksbaum'un (Johann Christian Buxbaum) tamamen seküler içerikte yazılmış olan seyahatnamesinden bahsetmek gerekir. Alman kökenli doğa bilimci ve botanikçi Buksbaum, Büyük Petro tarafından çalışmalar yapmak üzere Rusya'ya davet edilmişti. Yine onun tarafından belirli bir bütçeyle araştırmalar yapmak üzere, Anadolu ve çevre coğrafyalara gönderilmişti. Buksbaum, Anadolu, Ege Adaları, Ermenistan, İran sınır çizgisi üzerinden devam ettiği bilimsel seyahatini, Derbent ve Astrahan'dan geçerek Rusya'da sonlandırmıştır.²⁶⁵

Bu seyahati sırasında, çok sayıda etnografik materyal, bitki, balık ve fosil türü, Antakya bölgesinden ise 400'den fazla para örneği toplamıştır. Bu örneklerle yer verdiği eseri Bilimler akademisi tarafından basılmaya layık görülmüştür. Buksbaum, mektuplarında, İstanbul ve çevresinde, Bursa ve Uludağ'da daha önce tanımlanmamış

²⁶³Dansing, 1973, **a.g.k.**, 29-30.

²⁶⁴Stavru and Weisensel, 1985, **a.g.k.**, XLII, XLVI

²⁶⁵Dansing, 1973, **a.g.k.**, 56.

çok sayıda bitki türü edindiğini belirtmektedir. Bu nedenle, doğa ve botanik tarihi açısından Buksbaum'un bilimsel seyahatnamesi ilgi çekicidir.²⁶⁶

Buksbaum'un bilimsel seyahatnamesinin yanında, nadir rastlanabilecek orijinal seyahatnamelerden bir tanesi yine bir din adamı olan V. Barski'nin kutsal topraklara gerçekleştirdiği seyahat sonucunda ortaya çıkmıştı. Kiev Manastırında yetişen Barski, 1723- 1747 yılları arasında Afrika, Avrupa ve kutsal topraklara uzun süreli bir seyahat gerçekleştirmişti.²⁶⁷ Bu seyahat kapsamında, Barski, Selanik, Atina, Yaffa, Kıbrıs, Trablus, Filistin, Mısır, Sakız, Efes ve İstanbul'u ziyaret etmiştir. Belirli bir amaçla olmamasına rağmen İstanbul'da altı ay kalan Barski, Atina'daki manastırlar hakkında inceleme yapmış ve buralardaki arşiv belgelerini incelemiştir. Buradaki incelemelerinin ardından tekrar İstanbul'a dönen Barski, Bulgaristan, Moldova, Romanya ve Polonya üzerinden Kiev'e geri dönmüştür.²⁶⁸ Seyahati sırasında esas olarak manastırlarla ilgilenen Barski, bulunduğu ülkelerin coğrafi, etnografik, ekonomik yapıları hakkındaki gözlemlerini aktarmaktadır. Bunların yanında ticari ve deniz ticareti konularındaki sorunlar üzerine de eğilmektedir. Aynı zamanda, Barski, karşılaşmış olduğu toplumların dinleri, dilleri, milliyetleri, gelenekleri ve anıt eserleri hakkında da bilgiler vermektedir.²⁶⁹

Sovyet yazarlar Sverçeskaya ve Çerman'ın hazırlamış oldukları 18.yy'ın başından Bolşevik devrimine kadarki dönemi kapsayan "Bibliografiya Turtsii" (Türkiye Bibliyografyası) adlı eserde, 18. yy dönemine ait sadece beş seyahatnameden bahsedilmektedir. Bunlardan bir tanesi yukarda bahsedilen seyyah din adamı Barski'nin eseridir. Bir başka eser, yazar adı "Baltimur" olarak verilen ve 1778 yılında Sergey İvanoviç Pleşeyev'in çevirisi ile yayınlanan "Puteşestviye Angliyiskogo Lorda Baltimura iz Konstantinopolya çerez Rumeliyu Polşu, Germaniyu i Fransiyu v London" adlı seyahatnamedir. Bibliyografyada sadece "Baltimur" olarak adı verilen yazar hakkında yapılan araştırma sonucunda, sözü geçen eserin, İtalya ve İstanbul'da da yaşayan

²⁶⁶Dansing, 1973, **a.g.k.**, s.57. Dansing'in belirttiği üzere Buksbaum'un bilimsel seyahati sonucunda yazdığı raporlar 1834 yılında, İmparatorluk Bilimler Akademisinin yayını "Recueil des actes de le Seance Publique de l'academie Imperiale des Sciences de St Petersburg tenue le 29 Decembre 1834" de yayınlanmıştır.

²⁶⁷Sverçeskaya ve Çerman, tarihsiz, **a.g.k.**, 34.

²⁶⁸Dansing, 1973, **a.g.k.**, 63-64.

²⁶⁹Dansing, 1973, **a.g.k.**, 65.

Baltimore lordu, İngiliz seyyah yazar Frederick Calvet Baltimore'un seyahatnamesi olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁰ Diğer bir seyahatname ise, İskoçya'da doğan ve Petro'nun davetiyle Rusya'ya giden, hekim ve seyyah John Bell'in 1776 yılında yayınlanan "Belevı Puteşestviya çerez Rossiyu v Razzniya Aziaskiye Zemli, a İmenna: İspagan, Pekin. v Derbent, Konstantinapol" adlı seyahatnamedir.²⁷¹ Türkiye Bibliyografyasında belirtilen eserlerden bir tanesi de fizik, kimya, matematik alanında da çalışan doğa bilimci ve seyyah Bilimler Akademisi üyesi Vasili Zuyev'in 1790 yılında yayınlanan "Vıpiski iz Puteşestvennih Zametok. ob Aziaskih Oblastyah k Çörnomu Moryu Prilejajih. (Cob.Suçineniye Vıbrannih Mestyatseslov)" adlı seyahatnamesidir.²⁷²

Kısa künyeleri verilen seyahatnamelere bakıldığında, bunlardan ikisi Ruslar tarafından yazılmış orijinal eserler olarak görülmektedir. Diğer taraftan üç seyahatname çeviri eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, 18.yy'ın ikinci yarısında Osmanlı hakkında yazan Volney, Golderman, Büsching, Drexler, d'Ohsson gibi batılı yazarların eserleri de Rusçaya çevrilmişti.²⁷³ Bu çeviri eserler, özellikle Osmanlı hakkında, Rus bakış açısının gelişmesine katkı sağlamıştı.²⁷⁴

18.yy'ın ikinci yarısına kadar olan seyahatname geleneğinin genel bir değerlendirmesi yapıldığında tacirlerin yazmış olduğu birkaç seküler ve karma karakterli seyahatnamelerin ve Buksbaum'un bilimsel seyahatnamesi dışında ağırlıklı olarak, "hojdenie" (hac seyahatnamesi) geleneğinin belirgin olduğu belirtilebilir. Bu durumun bu şekilde belirmesindeki en önemli etken olarak, din adamlarının hac vazifelerini yerine getirme arzusunu gerçekleştirirken, toplumun eğitimli zümresi olarak kilisenin maddi ve manevi ayrıcalıklarından faydalanan olmaları gösterilebilir.

Özellikle, 17. yy'ın başında kurulan ve adını kurucusundan (Petro Mogila) alan ve daha sonra "Slavyano- Greko- Latinskoy Akademiya" (Slav-Grek-Latin Akademi) ya dönüşecek olan "Kievskaya Mogilyanskaya Duhovnaya Akademiya" (Kiev İlahiyat Okulu) da eğitim alan din adamları Rus edebiyatına da önemli eserler vererek katkı

²⁷⁰Sverçeskaya ve Çerman, tarihsiz, a.g.k., 33-34.; S. Lamp (2009). *Bringing travel home to England: tourism, gender, and imaginative literature*. University of Delaware Press, s.47.48.

²⁷¹Sverçeskaya ve Çerman, tarihsiz, a.g.k., 34. Yazar hakkında bilgi için <https://www.britannica.com/biography/John-Bell-Scottish-physician>, (Erişim tarihi: 11.12.2021).

²⁷²Sverçeskaya ve Çerman, tarihsiz, a.g.k., 37. Eserin yazarı V. Zuyev hakkında bilgi için <http://rulex.ru/01080337.htm>, (Erişim tarihi: 11.12.2020).

²⁷³Stavru and Weisensel, 1985, a.g.k., XLIII.

²⁷⁴Taki, a.g.k., s. 142.

sunmuşlardı.²⁷⁵ Dolayısıyla, tarihsel olarak da kilisenin maddi imkanlarını²⁷⁶ kullanarak seyahat etme imkanına sahip olan bu eğitilmiş sınıfın seyahatname yazma geleneğine öncülük etmesi şaşırtıcı değildir.

Büyük Petro döneminde ise hac seyahatnamesi geleneği eski popülerliğini kaybetmeye başlamıştı.²⁷⁷ Petro döneminde, Rus edebiyatının önemli figürleri Stefan Yavorskiy, Stefan Prokopoviç gibi Petro ile hareket eden din adamlarıydı.²⁷⁸ Ancak, Petro'nun reformları kilisenin yukarıda belirtilen ayrıcalıklı konumunu sekteye uğratmıştı.²⁷⁹ Ayrıca Petro'nun devlet yönetim tarzını ve toplumsal hayatı etkileyen reformları, saray ve askeri elitin seküler bir dünya görüşüne sahip olmalarının önünü açmıştı. Bu nedenlerle, Petro reformlarının, “hojdeniye” geleneğinin yok olmasında etkisinin olabileceği düşüncesini göz ardı etmemek gerekir. “Hojdeniye” geleneğinin yok olmasından sonra, 18.yy'ın ikinci yarısında bu boşluğu askeri ve diplomasi elitinin daha çok anı tarzında yazdıkları seküler ve kurumsal yapılarla ilgili eserler dolduracaktı.²⁸⁰

2. 3. 2. 19. Yy. Rus Seyahatnamelerinin özellikleri ve seyahatname yazarları

18.yy'da II. Yekaterina döneminde güneye yönelen Rus dış politikasının motivasyonunun belirleyici nedeni olarak, buralardaki uzun üretim mevsiminin hâkim olduğu topraklara sahip olma ve ticari ayrıcalıklar elde etme arzusu ön plana çıkmaktadır. Diğer yandan II. Yekaterina'nın “Büyük Yunan Projesi” de dış politikada güneye yönelme düşüncesinin önemli bir faktörü olarak ortaya çıkmaktaydı. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'ni Balkanlardan çıkarmak ve antik Bizans'ı yeniden canlandırmak nihai amaçtı.²⁸¹

²⁷⁵A. M. Osorgina (1955). *İstoriya Russkoy literaturı*. Paris: UMCA-Pres, s. 82.

²⁷⁶D. B. Miller (2006). The Orthodox Church. *The Cambridge History of Russia from early Rus to 1699*, (Ed: M. Perrie), UK: Cambridge University Press, s.339.

²⁷⁷Stavru and Weisensel, 1985, **a.g.k.**, XLI

²⁷⁸Osorgina, 1955, **a.g.k.**, 103.

²⁷⁹G. L. Freeze (2006). Russian Orthodoxy: Church, people and politics in imperial Russia. *The Cambridge History of Russia 1689-1917*, (Ed: D. Lieven), UK: Cambridge University Press, s. 284.

²⁸⁰Stavru and Weisensel, 1985, **a.g.k.**, XLII.

²⁸¹H. Ragsdale (2006). Russian foreign policy 1725-1815. *The Cambridge History of Russia 1689-1917*, (Ed: D. Lieven), UK: Cambridge University Press, s.512-513.

19. yy'ın başında 1828-1829 savaşı sonucunda Rusların Edirne'ye kadar gelmesi ve Yunan isyanı, Çarlık rejiminin, II. Yekaterina dönemindeki dış politikasının devamı olarak Osmanlı toprakları üzerindeki yayılmacı politikasının hedefindeki Balkan coğrafyasındaki faaliyetlerinin sonucunda, Rusların Osmanlıya olan ilgisinin arttığı belirtilmişti. Bunun yanında Rusların, Rus devletinin büyüklüğünün bir göstergesi olarak gördükleri 1833 yılında imzalan "Hünkâr İskeleyi Antlaşması" sonucunda Rus ordusunun, sultanı, Mısır valisi M. Ali Paşa'dan "korumak" için İstanbul'a gelmesi,²⁸² Osmanlı üzerine Rus ilgisinin artmasının bir diğer nedeni olarak gösterilebilir. Bu ilgi, 19.yy. boyunca yeri geldikçe açıklanacak olan, Rus politikasına bağlı olarak gelişen askeri, siyasi, diplomatik, ideolojik ve kültürel nedenlerden dolayı artarak devam edecekti.

Osmanlı-Rus ilişkilerinin yoğunluğunun arttığı 19. yy boyunca, anı ve mektuplar da dahil edildiğinde, Rusya'da geçen yüzyıllardan daha fazla sayıda seyahatname yayınlanmıştır. Söz konusu dönemde, "Bibliografiya Turtsii"²⁸³ (Türkiye Bibliyografyası) gösterildiği üzere Türkiye coğrafyasına gerçekleştirilen 324 seyahatname eseri yayınlanmıştır. Bunlardan yaklaşık olarak 85 eser 19. yy'ın ilk yarısında yayınlanmıştır. 19. yy'ın ikinci yarısında ise yaklaşık 160 seyahatname yayınlanmıştır. Diğer bir kaynakta ise, 19.yy. boyunca, Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da hesaba katılırsa Osmanlı coğrafyasına gerçekleştirilmiş seyahatler sonucunda yazılmış olan toplam 1152 eserden bahsedilmektedir.²⁸⁴

19. yy'ın ilk yarısında, kuruluşunda editörlüğünü ünlü Rus tarihçi yazar N. Karamzin'in yaptığı "Vestnik Yevropı" (Avrupa Bülteni) dergisinde yayınlanan isimsiz seyahat notları hariç tutulacak olursa, yayınlanan seyahatnamelerin önemli bir kısmının Rus dış politikasının uygulanmasında etkin görevleri olan diplomatlar ve askeri elit tarafından yazıldığı göze çarpmaktadır.

Özellikle 1828-1829 savaşı sırasında Osmanlı topraklarında bulunan ve 1833 yılında imzalanan "Hünkâr İskeleyi Antlaşması" öncesinde Büyükdere'ye gelen Rus Ordusu subaylarının yazmış olduğu eserler bu dönemde Rus askeri oryantalizminin kaynaklarını oluşturdu. Bu gruptaki yazarlardan, 1806-1812 savaşları ve 1828-29

²⁸²N. N. Muravyev (1869). *Russkie na bosfore v 1833 godu*, Moskva: İzdanie Çertkovskoy Biblioteki.

²⁸³Sverçeskaya ve Çerman, tarihsiz, **a.g.k.**, 33-45.

²⁸⁴Stavru and Weisensel, 1985, **a.g.k.**

savaşları sırasında Rus Ordu subayı olan ve Balkan coğrafyasındaki gözlemlerini eserlerinde aktaran İ. P. Liprandi,²⁸⁵ 1828-1829 savaşlarında Kars kuşatmasında bulunan, Hünkâr İskelesi Antlaşması sırasında diplomasi misyonu ile İstanbul'a gelen ve o sırada Büyükdere'ye demirlemiş olan Rus birliklerine de komutanlık eden general N. N. Muravyev,²⁸⁶ ve çevirmen levazım subayı, topografyacı ve "Rus Coğrafya Cemiyeti"nin kurucularından M. P. Vronçesko²⁸⁷ ön plana çıkanlardır.²⁸⁸

Bahsi geçen bu yazarlar, yine Rus dış politikasına paralel bir şekilde rota belirleyerek görev alanlarına göre; kimi zaman N. N. Muravyev ve Vronçesko örneğinde olduğu gibi yazdıkları eserlerin içeriğini oluşturmaktaydılar. Liprandi, 1806-1812 savaşı sırasında subay, 1828-1829 savaşından önce Eflak ve Boğdan'da gizli istihbarat görevi yürüten gizli teşkilatın başındaki kişi olarak görev yaptığı sırada tuttuğu raporların²⁸⁹, Osmanlı ordusunun durumu, hareketleri ve istihkamı, bölgenin coğrafi özellikleri, iklimi, etnografyası hakkında bilgileri içeren ve ancak çoğu 1877 yılında yayınlanan eserlerine yansıdığı görülmektedir. Mısır valisi M. Ali Paşa'nın isyanı sırasında İstanbul'a gelen Rus birliklerinin de komutasını yapacak olan N. N. Muravyev ise "Russkiye na Bosfore" (Boğazdaki Ruslar) adlı eserinde, yaşanan süreci adım adım anlatmaktadır. 1833 yılında Çar Nikolay tarafından askeri araştırmacı olarak Osmanlı topraklarına gönderilen Vronçesko ise, Ege bölgesi, Samsun, Sivas, Kayseri- Adana gibi şehirleri kapsayan Anadolu seyahati sonucunda yazdığı eserde, bulunduğu bölgelerin ekonomisi, üretim ve ticari faaliyetleri, toprak yapısı, coğrafi özellikleri, doğal yapısı ve buralarda yaşayan halkların popülasyonu, millet özellikleri gibi konularda bilgiler vermektedir.

²⁸⁵İ. P. Liprandi'nin, İ. P. Liprandi (1877). *Vajnost imet polojitelne svedenie o proishodyaşem na Pravom Beregu Dunaya o Taynih Kaznyah v Knyajestvah*, Çiteniye İmperatorskom Obşestva İstoriii i Drevnostey Rossiyskih, 3; İ. P. Liprandi (1878). *Vzglyady nastoyaşiy teatr voyennih deysviy na Dunaye*, Moskva.; İ. P. Liprandi (1868). *İz Dnevnik i vospominaniy İ. P. Liprandi*, *Russkiy Arhiv*; İ. P. Liprandi (1877). *Klimat Yevropeyskoy Turtsii*. Moskva; İ. P. Liprandi (1854) *Obozreniye prostranstva slujivşego teatrom voyna Rossii s Turtsiye s 1806 po 1812 g*, St. Petersburg gibi eserleri ancak 19.yy'ın ikinci yarısında yayınlanmıştır.

²⁸⁶N. N. Muravyev (1855). *Voyna sa Kafkazom v 1855*. St. Petersburg; N. N. Muravyev (1877). *Pervoe Vzyatie Russkimi Voyskami Kars'a* (İyun v 1828 g), *Russkiy Arhiv*, 3.

²⁸⁷M. P. Vronçesko'nun "Obozreniye Maloy Azii v nuneşnom yeyo Sostayanii" adlı eseri "Voenno Topografiçeskoe Depo" (Askeri-Tografya Kurumu) nun yayını olarak 1838 ve 1840 yıllarında yayınlanmıştır.

²⁸⁸Sverçeskaya ve Çerman, tarihsiz, **a.g.k.**, 170-175.

²⁸⁹<http://militera.lib.ru/db/1812/04.html> (erişim tarihi: 10.07.2022).

19. yy'ın ilk yarısında Osmanlı hakkında yazan diplomasi çevrelerinin en bilinen ve en önemli yazarlarından biri olarak Konstantin Bazili²⁹⁰ ön plana çıkmaktadır. 1809 yılında İstanbul'da bir Rum ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve 1821 yılında Yunan İsyanına destek veren ailesiyle birlikte Rusya'ya göç eden Bazili, 1822 yılında eğitimine başladığı Teknik Bilimler Lisesinde tanıştığı ünlü yazar Gogol ve arkadaş çevresiyle birlikte okul gazetesini çıkarmaya başlamıştı ve bu, onun yazarlık hayatının başlangıcı olmuştu. 1833 yılında Dışişleri Bakanlığındaki Asya departmanında göreve başlamasıyla birlikte ise diplomatlık hayata da adım atmış oluyordu.²⁹¹ 1835 yılında “Oçerdki Konstantinapola” (İstanbul Yazıları), 1836 yılında ise “Bosvor i Novoye Oçerdki Konstantinapola” (Boğaz ve Yeni İstanbul Yazıları) adlı eserleri yayınlanan Bazili, dragoman göreviyle İstanbul'da bulunduğu sırada edindiği izlenimler ve çocukluğunda edindiği tecrübelerden yararlanarak yazdığı “Oçerdki Konstantinapola” adlı eserinde, yazarken kendisinin de faydalandığı birçok Avrupalı seyyahın eserlerinde, çok fazla hatanın olduğunu belirtmektedir. Eserinin seyahatname veya kitaptan ziyade bir deneme olduğunu belirten Bazili, giriş bölümünde batılı oryantalist seyyahların yazdığı formda hiçbir şey bulunamayacağını belirtse de görünen o ki, Osmanlı imparatorluğunun yönetim biçimi, politikası, ekonomisi, Türklerin giysileri, kadınları, haremi ve dini hakkında yazarken batılı oryantalistlerin “kaba oryantalizm” tuzağına kendisi de düşmektedir.²⁹² Aynı şekilde “Bosvor i Novoye Oçerdki Konstantinapola” adlı eserinin ilk bölümünde kahve, kahvehaneler, tütün kullanma alışkanlıkları, derviş hikayeleri hakkında yorumlar yapıp, Türklerin tembelliğinden, miskinliğinden ve bunlarla bağlantılı doğulu zevkleri hakkında betimlemeler yapan Bazili'nin bakış açısının, batılı oryantalist yazarların bakış açısından farklı olmadığı dikkati çekmektedir.²⁹³ Bunların yanında Bazili, 1846-47 yıllarında Suriye'deki konsolosluğu sırasında edindiği izlenimlerinden yola çıkarak, “Sriya i Palestina pod Turetskim Pravitelstvom v İstoriçemkim i Poliçeskim Otnoşenyah” (Türk Yönetimi Altında Suriye ve Filistin: Tarihsel ve Politik İlişkiler) adlı eserini yayınladı. Bu eserinde dönemin Filistin ve Suriye'sinin politik ve ekonomik durumuyla ilgili bilgiler vermektedir. Bazili'nin bu eseri günümüzde halen Filistin ve

²⁹⁰K. Bazili hakkında Türkçe bir değerlendirme için bkz: Özhan Kapıcı (2019). 19.yy. Rus oryantalizminde şarklı bir müşteri: K. M. Bazili'nin İstanbul izlenimleri. (Ed: F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan VI. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu Bildirileri, İstanbul: 29 Mayıs Ün. Yayınları, s.323-373.

²⁹¹J. A. Tabor (2003). *In the Service of the Russian Tsar: The Life and Work of Konstantin Mikhailovich Bazili, 1809-1884*. Doktora Tezi, Minesota Üniversitesi, s.x.

²⁹²K. Bazili (1835). *Oçerdki Konstantinapolya*, Sank Peterburg: Tipografiya N. Greça, s.V-XV.

²⁹³K. Bazili (1836), *Bosfor i novoye Okerdki Konstantinapolya*, Sank Peterburg: Tipografiya N. Greça, s.5-11.

Suriye tarihi ile ilgilenen araştırmacılar tarafından Rusça kaynak eser olarak kullanılmakta ve yeni basımları yapılmaktadır.

Bazili'nin eserlerinde, zaman zaman batılı oryantalist bakış açısına sahip bir seyyah tavrı aldığı gözlemlense de tamamıyla böyle bir motivasyonla yazmadığını da belirtmek gerekir. Zira yazar, basit oryantalist öğeleri kullanmanın yanında, İstanbul'un topoğrafyası, kütüphaneleri, mimari yapıları, toplumsal ilişkiler ve devlet yönetimi gibi konularla ilgisi olan araştırmacıları cezbedecek konulara da çokça değinmektedir. Bazili'nin eserleri, Rusya'da yayınlandığı dönemde çok ses getirmişti ve çağdaşı yazarlar ve eleştirmenler tarafından olumlu ve olumsuz eleştirilere tabi tutulmuştu.

Dönemin en önemli edebiyat eleştirmenlerinden olan batıcı Belinski, Bazili'nin "Oçerki Konstantinapolya" (Konstantinapol Denemeleri), adlı eserini önemsiyor ve eser hakkında övgüyle bahsediyordu:

Oçerki Konstantinapolya" (Konstantinapol Denemeleri), "Arhipelag i Gresiya" (Adalar ve Yunanistan) eserinden daha iyi görünüyor. En önemlisi bu eserler şüphesiz ilgiyle okunuyor ve ilgi hiçbir dakika azalmıyor. Bize yeni olan ve bilmediğimiz hiçbir şey sunmuyor fakat bir görgü tanığı gibi eskiyi yeniye dönüştürüyor. Bazili, seçmiş olduğu epigramlara sadık kalıyor ve kitabında kuru bir iskelet görmüyoruz bilakis, sönen ama zaman zaman parlayan fanatizmiyle, cehaletiyle, barbarca düzeniyle, eskinin önyargılarla yeni ile mücadelesiyle ve son olarak fevkalade iyi sultan Mahmut'u (Bazilin kendi bakış açısıyla) ile yaşayan bir Türkiye görüyoruz. Bazili, topluma, mükemmel ve faydalı okuma sunan bir hediye veriyor. Eğer birisi sonuna kadar okumadan onu bırakırsa, katliamların, idamların, aşağılanmış ve ağır hakaretlere uğramış insanlık onurunun, kibirli ve fanatik cehaletin tiksiniç ve korkunç manzarasına şahitlik edemeyecektir. Bunda suçlu Bazili olmayacaktır, bilakis bize bolluğun ve mutluluğun olduğu tek yer gibi sunulan ülke olacaktır.²⁹⁴

Diğer yandan Rusya'da Türkçe öğrenimine ve Türkoloji'nin gelişmesine önayak olan akademisyen O. Senkovski ise, biraz alaycı bir üslupla, Bazili'nin "Oçerki Konstantinapolya" (Konstantinapol Denemeleri) adlı eserini yüzeysel ve üstünkörü bulduğunu belirterek eleştiriyordu:

Eserine mütevazi bir başlık "Denemeler" (Oçerki (üstelik Konstantinapol için)) koyduğu için Baziliye ne kadar minnettar olsak azdır. En azından bize, kitabın ne kadar kolayca ve üstünkörü yazıldığını okuma fırsatı veriyor. İster denemeler (Oçerki) ister taslaklar (skidsı) olsun, hoş, ilginç, yüzeysel ve üstünkörü kaleme alınmış. Rus dilinde yazılmış böyle sevimli bir esere çok az rastladık. Yazar, okuyucuyu kendi alanına çekme kabiliyetine sahip ve

²⁹⁴V. G. Belinskiy (1900). Oçerki Konstantinapolya soçineniya Konstantina Bazili. *Soçineniya V. G. Belinskogo v Dvadsati Tomah*, 2, s. 446. (Bu eser C.A. Vengerov'un editörlüğünde Belinskinin 1834, 1835, 1836 yıllarında "Molva" ve "Teleskop" dergilerinde yayınlamış olduğu yazılarından oluşturulmuştur)

gözlemleri derinden değil. Gerçek bir turist rehberinin maharetiyle, masallar söyleyip, anekdotlar anlatarak konudan konuya geçiyor. Öyle ki, konular Türk kadınından boğaza, sultanın hayatından yeniçerilerin yok ediliş sahnelerine, harem eğlencelerinden Yunan esirlerin kaderine ve tütün üretimine kadar çeşitlilik gösteriyor. Kitaba başladığınızda bitirene kadar elinizden bırakamıyorsunuz. Bu, bir kitap için bu dönemde çok az rastlanır bir şeydir.²⁹⁵

Askeri ve diplomasi elitinin dışında, seyahatnameleri edebi açıdan da değerlendirilmelere tabi tutulan ve Bazili'nin eserleri hakkında eleştiri yazıları yazan Senkovski'nin kendisi de kariyerinin başlarında genç bir araştırmacı iken “doğu” seyahatleri gerçekleştirmiştir. Bu kapsamda, Mısır, Sudan, Suriye topraklarına ziyaretinin dönüşünde Türkiye'nin batısındaki bazı bölgeler üzerinden geçerek İstanbul'u ziyaret etmiştir. Senkovski'nin seyahati sonucunda yazdığı eserler, 1822 yılında, kendisi gibi Polonya kökenli bir yazar olan F. D. Bulgarin'in editörlüğünü yaptığı “Severnıy Arhiv” (Kuzey Arşivi), “Sın Oteçestva” (Vatan Çocukları veya tam çevirisiyle Vatanın Oğlu), ve Senkovski'nin kendisinin editörlüğünü yaptığı “Biblioteka dla Çiteniye” (Okuma Kütüphanesi) gibi tarih, politika ve edebiyat dergilerinde yayınlanmıştı.²⁹⁶ Daha sonra bu seyahatnameler, 1858 yılında Senkovski'nin bütün eserlerinin toplu olarak yayınlandığı “Sobraniye Soçineniye”de (Toplu Eserler) de yer almıştı. Senkovski, seyahatnamelerinde, daha çok bulunduğu yerlerin coğrafyası, yönetimi, etnografyası, ekonomisi ve anıt yapıları gibi konular üzerinde durur. Ancak, diğer yandan yazdıklarında doğu-batı dikotomisinde ötekini temsil eden egzotik doğu, belirgin bir şekilde hissedilir. Özellikle, “Turetskaya Tsanga” (Türk Çingene Kız) adlı eserinin, egzotik doğu hikayelerini andıran tipik bir oryantalist metin niteliği taşıdığını belirtmek mümkündür.²⁹⁷

19. yy'ın ortalarından itibaren, Rusların, Osmanlı topraklarına olan ilgisi, Rus dış politikasının bir yansıması olarak artmaya başlamıştı. Bu, Rusların, on yıllardır devam eden genişlemeci politikasının sonucu olarak Osmanlı coğrafyasındaki etkisinin artmasının tezahürüydü.

²⁹⁵O. İ. Senkovskiy (1836). Oçerki Konstantinapolya soçineniya Konstantina Bazili, *Literaturnaya Letopis. Bibleoteka dla Çiteniye*, 14, s.20.

²⁹⁶Bu eserler, O. İ. Senkovskiy (1822). *Kratkoye načertaniye puteşestviya na v Nubiyu i Verhniyu Etiyopiyu. Severniy Arhiv*, 1. s. 70-113.; O. İ. Senkovskiy (1822). *Vozvratniy Put iz Egipeta çerez Arhipelag v Konstantinapole. Severniy Arhiv*, 5, s. 421-443.; O. İ. Senkovskiy (1822). *Poseşenie Piramid. Sın Oteçestva*, 1, s. 16.

²⁹⁷O. Senkovski (1858). *Turetskaya tsanga. Sobraniye Soçineniye Senkovskogo III*, St. Petersburg, s. 160-207.

Karadeniz'deki ve yakın doğuda ticari faaliyetlerini geliştirme ve bu amaçla boğazları kontrol altında tutma çabasından dolayı, Rusya'nın I. Nikolay döneminde Osmanlı Devleti'ne karşı saldırgan bir dış politika güttüğü, tarihçiler arasında genel kabul görmüş bir yorumdur. Bu durum Rus dış politikası kapsamında, Osmanlı topraklarında ve Yakın Doğuda, Rusya'nın batılı emperyal güçlerle mücadele etmesini gerektirdiğinden, uluslararası bir sorun haline de gelmişti. Bu dönemin bir başka önemli sorunu ise, kutsal yerler meselesiydi. Kutsal topraklarda yaşayan Ortodoks ve Katolik ahalinin, kutsal mekanlar üzerinde hak iddiaları anlaşmazlıklara neden oluyordu. Rusya bu anlaşmazlığın Ortodokslar lehine çözülmesi konusunda çaba sarf ediyordu. Fransa'nın Katolik iddialarını desteklemesi, Rusya'nın bu konudaki tavrını belirlemesinde etkili olmuştu. Belirtilen bu uluslararası anlaşmazlıklar, doğu sorununun ortaya çıkması ve Kırım Savaşına giden sürecin de belirleyici nedenlerinden bazıları olarak ortaya çıkmaktadır.²⁹⁸ Bölgedeki çetrefilli durum ve olaylar ağı içinde olup biteni öğrenme ve anlama arzusu, bu süreçte Rusya'da, bölgeyle ilgili birçok alanda yazılan eserlerin artmasına neden olmuştu.

19.yy'ın ikinci yarısı boyunca, Rus diplomatlar, askeri misyon şefleri, yazarlar, gazeteciler gerçekleştirdikleri seyahatler sonucunda, bölgenin coğrafyası, tarihi politik durumu, ekonomisi, ticareti ve Osmanlı coğrafyasında yaşayan halkların kültürleri, gelenekleri, yaşam biçimleri, insan tipolojisi ve karakteri hakkında çok fazla sayıda eserler yayınladılar. 19.yy'ın hemen başında, Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümünün ve 1854 yılında St. Petersburg Üniversitesinde Doğu Dilleri Fakültesinin kurulmasıyla birlikte bölge, akademik araştırmaların da odak noktalarından biri haline gelmişti. Bu kapsamda, daha önce de belirtildiği üzere, Kazan Üniversitesinden Berezin ve Dittel, dil bilgilerini geliştirmek ve bölgenin tarihi ve kültürünü daha iyi anlamak için bilimsel seyahatler gerçekleştirdiler. Daha sonraki dönemde ise Smirnov, akademik araştırmaları için İstanbul seyahati gerçekleştirecekti. Bu seyahatler sonucunda akademik yayınlar yapan akademisyenler, seyahatleri sırasında bulundukları bölgelerde yaşayan halkların, inançlarına, geleneklerine ve kültürlerine dair seyahatname kapsamına dahil edilebilecek oryantalist metinler de üretmişler, bu anlamda da Rus oryantalizmine katkıda bulunmuşlardı.

²⁹⁸Riasanovsky ve Steinberg, 2014, **a.g.k.**, 349-350.

Söz konusu dönemde, Rusya’da seyahatnamelerin artmasının nedenlerinden bir tanesi de ulaşım imkanlarının artmasıydı. 1853-1856 Kırım savaşıdan sonra imzalanan Paris anlaşmasına göre, Karadeniz’e kıyısı olan ülkeler barış zamanında burada askeri gemi bulunduramayacaktı. Bu durum, Rusya’yı donanmasını Karadeniz’de bulundurmaktan mahrum bırakıyordu ancak, daha sonraki dönemde Ruslar, Akdeniz ve Ege denizinde bulunan donanmalarını ihtiyaç duydukları anda boğazlardan Karadeniz’e geçirebileceklerdi. Böyle bir imkândan mahrum olmamak için, Rus yetkililer, deniz ticaretini yürütmek ve aynı zamanda yolcu taşımak için, 1856 yılında “Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi” nin kurulmasında ısrarcı oldular. Büyük Knyaz Konstantin Nikolay, kardeşi Çar II. Aleksandr’a yazdığı raporda, ihtiyaç halinde bu şirketin sahip olduğu büyük buharlı gemileri askeri gemilere çevrilebileceğini veya bu gemileri askeri birliklerin sevinde kullanılabileceğini belirterek, şirketin kurulmasındaki askeri amacı da göstermiş oluyordu. Konstantin, şirketin ticari ve gerektiğinde askeri amaçla kullanılmasının getireceği faydaların yanında, Filistin ve kutsal Mt.Athos’a (Ayronoz Dağı) düzenlenecek olan hac yolculuklarıyla yakın doğuda bulunan Ortodoks dindashlarıyla daha yakın ilişkiler kurulmasını sağlayacağı düşüncesindeydi.²⁹⁹

Bunlara ek olarak sansürün gevşetilmesi ve seyahat yasağının kalkmasını seyahatnamelerdeki artışın diğer nedenleri olarak belirtilebilir. I. Nikolay, 1848 yılında Avrupa’da patlak veren devrimci hareketlere karşı tepki olarak ve Rus Monarşisinin bu devrimci hareketlerden etkilenebileceği düşüncesiyle Kırım Savaşı sürecinde yurt dışı seyahatlere kısıtlama getirmişti. Savaştan hemen sonra 1856 yılında II. Aleksandr, bu yasağı gevşetmişti. Bu süreçten sonra, başta Avrupa olmak üzere yurt dışı seyahatlerinde artış gerçekleşmişti.³⁰⁰

Özellikle şunu da belirtmek gerekir ki yukarıda anılan nedenler, Rusya’da “modern turizm” kavramının ortaya çıkmasına da önayak olmuştur. Kırım savaşıdan sonra, Turgenyev, Nikolay Nekrasov, Tolstoy ve Dostoyevski gibi dönemin önemli yazarları da dahil olmak üzere çok sayıda Rus, yurt dışına turistik seyahat için gitmekteydi.³⁰¹ Bu dönemde turist kavramının ortaya çıkışını, o dönemde yayın hakkı devrimci demokrat N. A. Nekrasov’a ait olan ve ideolojik liderliğini batıcı eleştirmen ve yazar V. Belinski’nin

²⁹⁹L. Pozharliev (2020). State goals and private interests in the development of transport infrastructure in the Russian Black Sea region in the second half of the nineteenth century. *Journal of Balkan and Black Sea Studies* Year 3, Issue 5, December, s. 76.

³⁰⁰S. Layton (2009). The divisive modern Russian tourist abroad: representations of self and other in the early reform era. *Slavic Review* 68 (4), s. 855-856.

³⁰¹Layton, 2009, **a.g.k.**, 855.

yaptığı “Sovremennik” (Çağdaş) dergisinin 1847 yılındaki 5. Sayısında yayınlanan “Vostochnye Turisti” (Doğu Turistleri) ve daha sonra yine aynı dergide 1853 yılında yayınlanan “Pisma c Vostoka, Vospominaniye Angliyskogo Turista” gibi yayınlardan da anlamak mümkündür. Bunlara benzer başka örnekler seyahatname adı altında da rastlamak mümkündür. Bu nedenle, genellikle birbirinin tekrarı olan ve eğlencelik yazılmış olan bu eserlerin değerlendirmesi yapılırken dikkatli olunması gerektiğini ayrıca belirtmek gerekir.

19. yy’ın ikinci yarısında, seyyahların belirlemiş oldukları rotalar, yukarıda belirtmiş olduğumuz gelişmelerden bağımsız değildi. Özellikle Rus Denizcilik ve Ticaret Şirketinin ticari faaliyet yürüttüğü gemilerle yolcu taşımaya başlaması, Yakın Doğuya olan seyahatlerin artmasına neden olmuştu. Seyyahlar, Odessa’dan kalkan gemilerle Karedeniz ve İstanbul üzerinden Kutsal Topraklara, Mısır ve Suriye’ye gidiyorlardı. Ancak bu dönemde Kutsal topraklara seyahat edenler, hac yolculuğu yapan din adamlarından ziyade, devletle bağı olan, diplomatlar, askerler, Kutsal Topraklarda ve Yakın Doğuda neler olup bittiğini anlamaya çalışan entelektüel yazarlardı. Hatta Çar I. Nikolay’ın oğlu ve 1877-78 savaşlarında Tuna cephesi orduları komutanlığı da yapacak olan Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç, 1872 yılında Kutsal Topraklara bir seyahat gerçekleştirecekti. Bu seyahat sonucunda, bu çalışmanın kapsamında olan Knyaz’a eşlik eden Rus askeri tarihçi D. A. Skalon’un metinleştirdiği “Puteşestviye po Vostoku i Svyatoy Zemle v Svite Velikogo Knyazya Nikolaya Nikolayeviça v 1872 godu” adı altında 1881 yılında bir seyahatname de yayınlanmıştı.

Bu seyahatler sırasında uğranılan yerler arasında İstanbul, Bursa, İzmir, Edirne Atina, Selanik gibi şehirler seyyahların bir süre zaman geçirdiği yerlerdi. Şunu da belirtmek gerekir ki, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı’nın ticaret ve kültür merkezi olan bu şehirlerden özel olarak birini veya birkaçını kapsayacak şekilde seyahatler de düzenleniyor ve bunun sonucunda buralar hakkında seyahatnameler yazılıyordu. Dönemin siyasi, askeri ve ticari koşullarına uygun olarak belirlenen başka seyahat rotaları da vardı. Nadiren de olsa Trabzon, Sinop ve Erzurum, Kars gibi Anadolu şehirleri de seyyahların ilgi odağı olabiliyordu.

19. yy’ın başından itibaren Rusların, balkanlar üzerinde yürüttüğü yayılmacı aktif bir siyasetin varlığı bilinen bir gerçektir. Ancak Avrupa’da patlak veren 1848 liberal ve ayrılıkçı milliyetçi hareketler Rus monarşisi için tehlike olarak görülüyordu. Bu nedenle, balkan coğrafyasında siyasi bir tahakküm kurmaya çalışan Rusya’, bu coğrafyadaki

milliyetçi-ayrılıkçı hareketleri hoş karşılamıyordu. Bu anlayış doğrultusunda Çar I. Nikolay, 1848 yılında Eflak ve Boğdan'daki milliyetçi hareketlerin bastırılması için kendi adına ve Osmanlı Devleti'ne yardım etmek amacıyla askeri müdahalede bulunmuştu. 1849 yılında ise Rusya, Macaristan'daki isyana karşı önemli miktarda bir askeri güçle Avusturya'ya yardım ederek, isyanı bastırmada önemli bir rol oynamıştı.³⁰²

Daha sonraki dönemde, pan-slavist yazarlar da balkan meselesi konusunda bir ikilem içindeydiler. Bir taraftan Rusların, Balkanlarda hakimiyet kurmasını ve bütün Slav milletlerini birleştirmesini arzularken diğer taraftan ise, bu coğrafyadaki milliyetçi ve liberal hareketleri Rus monarşisi için tehlikeli buluyorlardı. Bu çerçevede Rusların, Balkan coğrafyasına ve halklarına, özellikle de Slavlara olan ilgisi akademik düzeyde kalmıştır. Dönemin önemli Slavistlerinden biri olan Pîpin'e göre, "1860 yılına kadar Slavistik kendi içinde bir gerilim yaşıyordu. Bu döneme kadar dış politik durumda ve Rus toplumsal yapısında önemli değişiklikler söz konusuydu ve 1840lı yıllarda Slavistler politik sorunlara hiç eğilmemişlerdi. 1848 yılından sonra ise politik konuların tartışılması tamamen yasaklanmıştı".³⁰³ Pîpin, bu durumun Rusya'daki Slav çalışmalarına ve Slavlara karşı toplumsal ilgiye çok büyük zarar verdiği düşüncesindedir. Ancak 1860 yılından sonra, Slavların güncel problemleri özgürce gündeme getirilip tartışılabilmişti.³⁰⁴

Seyahatnameler açısından da benzer bir durum söz konusuydu. Pîpin'in sözünü ettiği 1860 yılından sonraki görece özgürlükçü ortam ve sansürün gevşemesi ile ancak, balkanlar seyyahların rotasına girmişti. Bu dönemden sonra nispeten balkanlarla ilgili seyahatnamelerin yayınlanmasında bir artış gözlemlenmektedir. Hatta Liprandi'nin eserlerinde olduğu gibi 19. yy'ın ilk yarısında seyahatname yazan yazarlar, eserlerinin yayınlanması için yüzyılın ikinci yarısını bekleyeceklerdi. Özellikle, 1877-78 savaşlarının öncesinde ve savaş sırasında, daha önce "Vestnik Yevropı" ve "Russkiy Vestnik" bölümlerinde bahsedildiği gibi Rusların balkanlara olan ilgilerinde bir artış gözlemlenmektedir. Bu dönemde yazılan seyahatname formundaki eserlerde ilgi, neredeyse balkan coğrafyası, Tuna boyu, savaş alanı, savaşın gidişatı ve Rus dış politikası ile sınırlıdır. Bunun istisnalarından bir tanesi bu çalışmada da kullanılan Rus kadın

³⁰²Riasanovsky ve Steinberg, 2014, **a.g.k.**, 348.

³⁰³Y. P. Aksenova (2004). A. N. Pîpin o razvitiî slavyanovedeniye v Rossii. *Slavyanovedeniye*, İzdatelsvo Otdeleniye İstoriko-Filologičeskih Nauk RAN, Noyabr-Dekabr, 6, s. 12.

³⁰⁴Aksenova, 2004, **a.g.k.**, 13.

seyyah, M. F. Karlova'nın 1870 yılında yayınladığı “Turestkaya Provinsiya i yeyo Selskaya i Gorostkaya Jizni Puteşestviye po Mekodonii i Albanii” (Türk Bölgelerinde Köy ve Şehir Hayatı Makedonya ve Arnavutluk Seyahatı) adlı seyahatnamesidir.³⁰⁵

2. 3. 3. Rus seyahatname yazarları

2. 3. 3. 1. *İlya Nikolayeviç Berezin*

İranist, Türkolog, tarihçi, dil bilimci, seyyah ve “Russkiy Ansiklopedičeskiy Slovar” (Rus Ansiklopedik Sözlüğü) editörü olan Berezin, 19. yy'ın en önemli Rus oryantalistlerinden biridir. İlk öğrenimini Yekaterinburg bölge okulunda, orta öğrenimini ise “Perm Gynasium”unda (Perm Lisesi) alan Berezin, geleneksel bir eğitim görmüştü. 1834 yılında Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümüne giren Berezin'in ilk hocaları oryantalist F.İ Eerdman ve A. K. Kazembek idi. Mirza Kazembek'in öğrencisi ve biyografisti olarak, hocasının sonsuz bilgi birikiminden faydalanmasını bildi ve 1837 yılında kursu tamamladıktan sonra aday öğrenci olarak kabul edildi. 1838-1840 yılları arasında ilave olarak üniversitede teorik ve pratik doğu dilleri eğitimine devam etti. 1839 yılı başında sözel ve yazma becerileri Prof. F. İ. Erdman ve Kazambek tarafından çok iyi bulunmuştu. Berezin'in master konusu “Şto Sposobsvuyut Razvitiyu Prosveşeniya i Şto Ostanavlivayet Hod Anova v Derjavah Muhammedanskih” (Muhammed'i Ülkelerdeki Aydınlanmanın Gelişimine Ne Katkıda Bulunur ve Ne İlerlemesini Durdurur?) üzerineydi. Tezini başarıyla savunan Berezin, 6 Şubat 1841 yılında almış olduğu mastır derecesiyle oryantalist araştırmalara başlangıç yapmış oluyordu.³⁰⁶

Mastır sınavını başarıyla geçen Berezin, Kazan Üniversitesi Türk-Tatar Kürsüsüne akademisyen olarak atandı. On yıldan fazla bir süre bu kürsünün başkanlığında bulunan Berezin, Türkçe dersleri verdi ve Türk tarihi, edebiyatı çalışmaları yaptı. Orta Asya Türk halklarının ve Moğolların karmaşık tarihsel meseleleri üzerine etkin bir şekilde araştırmalar gerçekleştirdi. Kazan Üniversitesi'nin diğer oryantalistleri gibi Berezin'in de akademik kariyeri dil bilimi çalışmalarıyla başladı. Türk ve Fars dilleriyle ilgilenen bilim insanları arasında zamanının kaybolmakta olan Türk lehçelerini sınıflandıran ilk bilim

³⁰⁵Yazar ve seyahatnamesi hakkındaki bilgiler Rus Seyahatname Yazarları bölümünde verilecektir.

³⁰⁶R. M. Valeyev ve M. N. A. Temirbekov (tarihsiz). *İlya Nikolayeviç Berezin: Türkolog, İranist i Puteşestvennik*. <https://textarchive.ru/c-1745872.html> (Erişim tarihi: 21.03.2021).

insanıydı. Berezin, tarihi doğu elyazmalarının toplanmasına ve yayınlanmasına büyük önem göstermişti. Kazan yıllarında Rusya’da ilk olarak Moğollar hakkında yazan vakanüvislerin ve doğulu tarihçilerin eserlerini toplama ve yorumlama girişimi olan “Biblioteka Vostochnıı İstorikov” (Doğu Tarihçileri Kütüphanesi) çalışmasını üç cilt olarak yayınlamıştı. Birinci cilt “Şeybaniad (Şeybaniname), ikinci cilt “Camıu’t Tevarih” ve üçüncü cilt ise “Ebulgazi Kroniği”nden oluşuyordu. Her cilt tarihi ve filolojik yorumlarla birlikte yayınlanmıştı. Bunların yanında Berezin, “Raşid-ad-din Vakayiname” sinden yine filolojik ve tarihsel yorumlarla Moğol Tarihi çevirileri yapmıştı ve bunlar Kazan Üniversitesindeyken çevrilmişti ancak, bu konudaki temel eseri Avrupa’da bir ilk olarak, Petersburg yıllarında yayınlanmıştı. Berezin ayrıca, öteden beri Rus ve Avrupalı oryantalistlerin ilgisini çeken Altın Orda Devleti Tarhan Yarlıkları üzerine çalışmalar yapmıştı. Bu kapsamda, yine filolojik ve tarihsel yorumlarla birlikte “Toktamış”, “Timur Kutluk”, “Saadat Girey” yarlıklarının Rusça’ya çevirisini yapmıştı ve daha sonra bu çalışmalardan yola çıkarak yine Rus ve Avrupa literatüründe bir ilk olarak “Vnitronneye Uystoysvo Zalotoy Ordı” (Altın Orda’nın İç Düzeni) adlı eserini yayınlamıştı.³⁰⁷

Berezin’in akademik kariyerine hocası Kazembek’in hazırlamış olduğu planla İran, Arabistan ve Türkiye’yi kapsayan üç yıllık bir bilimsel seyahatle başladığı daha önce belirtilmişti. Bu seyahat sonucunda, bilimsel raporlarının yanında, ziyaret ettiği bölgelerin halklarının dilleri, lehçeleri, dini inançları, tarihleri, gelenekleri, eski ve yeni tarihi eserleri hakkında, dönemin dergi ve gazetelerinde, kendisinin edebi yeteneğinin takdire şayan görüldüğü birçok gezi yazısı ve makalesi yayınlanmıştı. Ancak, bu eserleri geniş bir çevreyi kapsayan okuyucu çevreleri tarafından, bilimsel yayından daha çok popüler gazete yayını olarak görülmekteydi.³⁰⁸ “Sovremennik”, “Moskovityanın”, “Russkiy Vestnik” gibi dönemin önemli periyodik dergilerinde İran, Arabistan ve Türkiye’yi kapsayan bilimsel seyahati sonucunda yazmış olduğu 20’nin üstünde popüler gezi yazısı ve makalesi yayınlanmıştı.³⁰⁹ Bu eserlerden bazıları ise Türkiye ile ilgili

³⁰⁷C. Şofman ve G.F. Şamov, 1956, **a.g.k.**, 434-438.

³⁰⁸V. V. Bartold (1927). İ. N. Berezin kak istorik. *Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Muzeye*, 2, Leningrad: İzdadelsva Akademii Nauk, s. 54.

³⁰⁹Mazitova, 1972, **a.g.k.**, 95-96.

politik içeriği olan ve İslam dini üzerine bilimsel değerlendirmelerden ziyade polemik içeren yazılardan oluşuyordu.³¹⁰

Bu çalışma kapsamında incelemiş olduğumuz Berezin'in eserlerinin tamamında yazar, bazen Avrupalı, çoğunlukla da Ortodoks Rus değerlerini ön plana çıkaran bir oryantalist bakış açısını yansıtmaktadır. Bartold'un da belirttiği gibi, "doğu Berezin için, başka bir dünya (İnoy Mir) idi".³¹¹ Doğuyu iyi bilmesine ve doğu kültürüne yabancı olmamasına rağmen doğulu halklar onun için ötekini temsil ediyordu.

A. Samayloviç'e göre üç oryantalist (vostokaved) tiplmesi vardır ve Berezin üçüncü grup içine alınabilecek bir oryantalist tipidir:

Birincisi, bilimsel ilgiyi, araştırdığı doğulu ülke veya halka olan sevgisiyle birleştirir; ikincisine göre doğu, sadece hevesle yola çıkılmış bir bilimsel araştırmanın konusu olur; üçüncüsü ise, başka bir ülkenin incelenmesinin diğer ülkenin yararına kullanılması gibi dar amaçlarla veya genel bilimsel anlayışla birlikte doğuyla ilgili önemli ve ilginç bilgileri bilerek, doğulu olan hiçbir ülkeyi veya halkı sevmeyen oryantalist tipidir".³¹²

Ayrıca Samayloviç, doğu hakkında birçok şey bilen bilimsel veya pragmatik amaçlarla inceleme alanı olan doğuyu ve doğu halklarını sevmeyen oryantalist kategorisine soktuğu Berezin'in, bütün vatanseverlik duygularıyla vatanına bağlı olmasına rağmen, Avrupalılık ve batıcılık düşüncesine derin bir duygudaşlık beslediğinden de bahseder. Bu duygudaşlığın Berezin'in Avrupa dillerine, özellikle de Fransızcaya hâkim olmasından ve doğu seyahatinden sonra yazmış olduğu metinlerde batılı yazarlardan yapmış olduğu uzunca alıntılardan açıkça anlaşılabileceğini belirtir.³¹³ Rus Bilimler Akademisi üyesi, Çarlık ve Sovyet dönemi oryantalistlerinden Hindolog Oldenburg ise "Berezin'in seyahat yazılarındaki tamamıyla sübjektif Avrupalı unsurların ister istemez fark edildiğini ve Berezin'in hiçbir zaman Avrupalı olduğunu unutmadığını"

³¹⁰İ. N. Berezin (1855). Diplomaticheskiye otnoşeniye Turtsii s Yevropeyskimi derjavamii. *Sovremennik*, 51 (2), s. 89-112.; İ. N. Berezin (1856). *Sovremennaya Turtsiya, Oteçestvennie Zapiski*, 104, s. 29-58, ikinci bölüm s. 397-454; İ. N. Berezin (1856). Ramazan v Stambule. *Russkiy Vestnik*, 2, s. 138-148., aynı sayıda Ramazan v sultanskome dvortse i bayram. s. 138-148.; İ. N. Berezin (1867). Blajensva Musulmanina. *Russkiy Vestnik*, 67, s. 269-317.; Dergilerde yayınlanan eserlerden ayrıca İ. N. Berezin (1854). *Tsaregradskih dostoprimeçatelnostey vo vremya prebivanya v Konstantinapole Yego İmperatorskogo Visoçesvo Vilikogo Knyazya Konstantina Nikoloyeviça v 1945 godu*. St. Petersburg: Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk; İ. N. Berezin (1855). *Pravoslavnaya i drugie Hristiyanские Serkvi v Turtsii*. Tip. Ştaba Atdelennoy Korpusa Vnutrennet Straji.

³¹¹Bartold, 1927, **a.g.k.**, s.56.

³¹²A. Samoyloviç (1925). İ. N. Berezin, kak Türkolog. *Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Muzei*, 1, Leningrad: İzdadelsva Akademii Nauk, s.163.

³¹³Samoyloviç, 1925, **a.g.k.**, 163.

belirtmek bu bakış açısıyla seyahat yazılarını yazdığı sonucuna varır.³¹⁴ Bunun yanında Bartold, Berezin'in tarihçi yanını ele aldığı makalesinde, Berezin'in 1855 yılında yayınlanan "Muculmanskaya Religiya v Otnoşenii k Obrazovannosti" (Müslümanlık Dininin Eğitimle Olan İlişkisi) başlıklı yazısında "sorunsal olumsuz bir şekilde ele alındığını ve yazının tarihi olaylara göre değil de Kuran ayetlerine, hadisler'e göre açıklandığını, Hz. Muhammed'in ise her fırsatta "sahte peygamber" olarak gösterildiği"³¹⁵ tespitinde bulunur.

Gerçekten de Berezin'in başka bir dünya (inoy mir) olarak gördüğü doğu halklarına karşı oryantalist bakış açısını, İran, Arabistan ve Türkiye'ye yapmış olduğu bilimsel seyahat sonucunda yazmış olduğu her makalesinde fark etmek mümkündür. Bu çalışma kapsamında incelenen Berezin'in makalelerinde de kendisi hakkında değerlendirmelerde bulunan halefleri doğu bilimcilerin belirtmiş oldukları Avrupalı oryantalist bakış açısını ve özellikle Müslüman inancıyla ilgili bilimsel bir bakış açısını yansıtmaktan ziyade, polemik unsuru olabilecek değerlendirmelerini tespit etmek mümkündür.

Berezin'in Rus oryantalizminin aracı olarak göstermiş olduğumuz süreli yayın "Russkiy Vestnik"ın 1856 yılı 1. sayısında yayınlanan "Ramazan v Stambule" (İstanbul'da Ramazan) tam olarak dini polemik içeren oryantalist bir metin özelliğini taşır. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde alıntılarla yer verilecek olan söz konusu bu metinde Berezin'e göre "Müslümanların tuttuğu oruç, amaçsız ve sonuçsuz bir fedakârlık olduğundan çirkin ve zararlıdır. Bir ay boyunca gündüzleri yorulan vücut geceleri bolca tazelenir ve Müslüman bir ay boyunca sapkın bir hayat yaşar"³¹⁶

Berezin, yine 1867 yılında "Russkiy Vestnik" te yayınlanan İstanbul'daki uyuşturucu kullanımını ele aldığı "Blajensvo Müslümanına k Fizyologii Sumaştviya" (Deliliğin Fizyolojisine Müslümanın Saadeti) adlı yazısında da oryantalist bakış açısıyla birlikte, polemik içeren yorumlarla afyon kullanımını Müslümanlık geleneği olarak betimler. Berezin'e göre, "bu çirkin fenomenin kökenini Müslümanlık dinine borçlu

³¹⁴S. Oldenburg (1925). İ. N. Berezin kak puteştvennik i isledavatel İranskih nareçiy. *Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Muzeye* 1, Leningrad: İzdadelsva Akademii Nauk, s. 174.

³¹⁵ Bartold, 1927, **a.g.k.**, 56.

³¹⁶Berezin, 1856, **a.g.k.**, 683.

olduğunu söylemek garip görünse de böyle bir yargıdan vazgeçmemek gerekir.”³¹⁷ Ona göre, İslam’ın her türlü sarhoş edici şeyi yasaklaması başka bir aşırılığa yol açmıştı. “Müslümanlığın karakteristik özelliği olan fanatizm, doğmalara sıkı sıkıya bağlı kalmayı gerektiriyordu. Ancak güçlü duyular arayanlar, kendilerini bir şeylerle eğlendirmek isteyenler, İslam’ın emrini atlayıp, şarap yerine esrar ve afyon kullanmaya yöneldiler.”

318

Berezin’in Türkiye ile ilgili dikkat çekici bir diğer seyahatnamesi ise, İmparatorluk Bilimler Akademisi tarafından 1854 yılında kitap olarak yayınlanan, İstanbul’da bulunduğu sırada görme imkanı bulduğu tarihi alanlar ve mimari eserleri anlattığı “Tsaregradskih Dostoprimeçatelnostey vo Vremya Prebivanya v Konstantinapole Yego Imperatorskogo Vısoçesvo Velikogo Knyazya Konstantina Nikoloyeviça v 1845 godu” (Büyük Knyaz Konstantin Nikolayeviç’in 1845 yılında Konstantinapol’de Bulunduğu Sırada Tsargrad’ın Anıt Yapıları) adlı eseridir.³¹⁹ Berezin bu eserinde, İstanbul’daki İslami mimari eserlere de yer verir ancak, daha çok kentte bulunan Bizans geçmişine ait eserleri anlatarak, Ortodoks inancı ve değerleri ile bağlantılı olarak Rus ruhunu yüceltmek amacındadır. Zira eserine koyduğu başlık bilinçli bir tercihtir. Yazar, Büyük Knyaz Konstantin Nikolayeviç’in ismini kente ismini veren Bizans’ın kurucusu Konstantin ile özdeşleştirir:

Rus çarının oğlu, Büyük Konstantin ile adaş ve eski Bizans’ın surlarında – ne kadar önemli bir olay, sonradan Hristiyanlığın düşmanlığının ve ezelden beri Ortodoks inancın merkezi olmuş topraklarda yüce seyyahı şahsen görmeye mazhar olmuş bir kişi için ne büyük bir mutluluk...³²⁰

Berezin’in bu duygularla yazmış olduğu sözü geçen eser, onun Avrupa merkezli bakış açısının yanında Ortodoks değerleri ile bağlantılı Rus kimliğini yücelten Rus Oryantalist bakış açısının tipik bir örneği olarak dikkat çekmektedir. Nitekim dönemin ünlü tarihçilerinden M. Pagodin, Berezin’in eserinin bu özelliğinin farkındadır ve “Moskovityanın” (Moskovalı) dergisinde yayınlanan ve Rus Ortodoks inancının değerlerini ön plana çıkaran alıntılarla birlikte yazdığı değerlendirme yazısında şu sözlere yer verir:

Konstantinopolis ve ağabeyi klasik Roma, içinde meydana gelen büyük tarihi olayların anılarına göre aydınlanmış halkların kalplerine yakındır. Rus kalbine ise diğerlerinden daha

³¹⁷Berezin, 1867, **a.g.k.**, 270.

³¹⁸Berezin, 1867, **a.g.k.**, 270.

³¹⁹Berezin(1854, **a.g.k.**

³²⁰Berezin, 1854, **a.g.k.**, 7.

yakındır. Çünkü, Mesih'in inancının ışığı, bizim için şehrin çarından parladı ve Hristiyanlığın kabulü ile, Yunan din adamları tarafından aydınlanmanın şafağı Rusya'ya taşındı, yükseldi. Bu nedenle, merak eden herkesin çoğunlukla Bizans döneminden kalma anıtları içeren Tsargrad'ın manzaralarını tanıması çok ilginç olacaktır.³²¹

2. 3. 3. 2. *Vasiliy Dimitrieviç Smirnov*

V. D. Smirnov, 28 Temmuz 1846 yılında Astrakhan'a bağlı Biryuçiy Kocce'de doğdu. İlk çocukluk yıllarını burada geçiren Smirnov, lise eğitimini Astrakhan İlahiyat Okulunda aldıktan sonra girdiği Perm İlahiyat Fakültesinden mezun oldu.³²² 1865 yılında, St. Petersburg'a giden Smirnov, buradaki İlahiyat Akademisinde bir yıl geçirdikten sonra St. Petersburg Doğu Dilleri Fakültesine geçti. 1871 yılında Altın madalya ödülüyle fakülte mezunu oldu ve mastır öğrencisi olarak üniversitede kaldı. 1873 yılında "Kuçibey Gümürçinskiy i Drugiye Osmanskiye Pisateli XVII v. o Priçinah Upadka Turtsii" (Türkiye'nin Gerileme Nedenleri Hakkında Yazan Gümülcineli Koçi Bey ve Diğer Osmanlı Yazarları) adlı çalışmasıyla mastır derecesi aldı. 1873 yılında, Türk Dili Kürsüsüne atanan Smirnov, ölümüne kadar burada Osmanlıca ve Türk Edebiyatı dersleri verdi. 1887 yılında, doktora tezi olarak hazırladığı "Kırımskoye Hansva pod Verhovensvom Ottomanskoy Portı do Naçalo XVIII veka" (18.yy'ın Başına Kadar Osmanlı Yönetimi Altında Kırım Hanlığı) çalışmasını başarıyla savundu. 1891 yılında ise temel eserlerinden biri olan "Obrasovih Proizvedeniy Osmanskoy Literaturı v İzvleçenyah i Otrıvkah" (Parçalar ve Alıntılarla Osmanlı Edebi Eserlerinin Görünümü) adlı eserini yayınladı. Osmanlı edebiyatı üzerine çalışmalarına devam eden Smirnov, yine 1891 yılında, daha sonra 1897 yılında Dışişleri Bakanlığı Çeviri Dairesi Kütüphanesi tarafından Fransızca da yayınlanacak olan "Oçerk İstorii Turetskoy Literaturı" (Türk Edebiyatı Tarihi Denemesi) adlı eserini yayınladı³²³

³²¹M. Pagodin (1854). Poseşenie Tsaregradskih dostoprimeçatelnostey vo vremya prebıvaniya v Konstantinopol yego visoçestva velikogo knyazyä Konstantina Nikolayeviça v 1845 godu İ. Berezina. *Moskovityanin*, 24, Kn. 2, Dekabr, s. 137.

³²²A. Samoyleviç (1923). Pamyati Prof. V. D. Smirnova. *Vastok, Vsemirnaya Literatura*, Moskva: Gocudarstvennoye İzdatelsva, 3, s. 207.

³²³A. Samoyleviç, 1923, **a.g.k.**, 208. Smirnov'un akademik faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz: A. S. Tveritinova (1971). V. D. Smirnov-İstorik Turtsii. *Sovetskaya Turkologiya*, 4, s.105-114; Y.İ. Maşakova (1971). V.D. Smirnov-İsledavatel Turetskoy Literaturı. *Sovetskaya Turkologiya*, 4, s. 115-123; A. A. Napomnyaşiy (2015). Naçalo nauçnogo etapa razpabotki istoçnikov po istorii Kırımskogo Hansva:

Türk edebiyatı ve Türk tarihinin belirli olaylarıyla ilgili çok sayıda eser veren Smirnov, Sovyet doğu bilimci Gordlevski tarafından Türkçe gramer bilgisinin yetersizliği ve genel Türkiye tarihi ile ilgili temel eser vermemesinden dolayı eleştirilirken, diğer taraftan aynı yazar tarafından, çalıştığı alanla ilgili bilgisi ve vermiş olduğu eser sayısı bakımından Hammer'den sonra sadece Rusya'da değil, Avrupa'da da bilinen ilk Türkolog olarak gösterilir.³²⁴ Gerçekten de Smirnov'un 19. yy'in ikinci yarısında Rusya'da akademik alanda Osmanlı araştırmalarına yaptığı katkının, bibliyografyasına bakıldığında bile oldukça büyük olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Nitelik olarak vermiş olduğu akademik eserlerin, bu çalışmanın konusunu ve sınırlarını aşan bir seviyededir ve Türkiye'deki Rusya tarihçilerinin ayrıntılı incelenmesine layık görülecek bir durumdadır.

Bununla birlikte, Smirnov'un araştırma alanı olan Türkiye ve Türk kültürüne bakış açısı çelişkilidir. Smirnov, mastır tezi olan "Kuçibey Gümürçinskiy i Drugie Osmanskiye Pisateli XVII v. o Priçinah Upadka Turtsii" (Türkiye'nin Gerileme Nedenleri Hakkında Yazan Gümülcineli Koçi Bey ve Diğer Osmanlı Yazarları) adlı eserinin giriş bölümünde Türkiye araştırmalarının önyargılardan bağımsız bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği fikrinde olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir.³²⁵ Başka kültürlerin inanç sistemlerine ve politik durumlarına karşı saçma ve düşmanca yaklaşımlardan kaçınmak gerektiği düşüncesindedir. Ancak bu akademik yaklaşımın gerekliliğine net bir şekilde vurgu yapan Smirnov'un kendisi de eleştirdiği problematik yaklaşımın tuzağına düşmekten kendini kurtaramaz.³²⁶

Smirnov'un başka kültürlerle ve bu kültürlerin sahibi toplumlara bakış açısı, hocası İ. N. Berezin'in ölüm yıldönümünde, onun anısına yazmış olduğu makaledeki cümlelerinden de anlaşılacağı üzere, bahsetmiş olduğu akademik yaklaşıma ters düşer niteliktedir ve oryantalisttir.

İ. N. Berezin, nüfusu yarı Fin yarı Türk olan yabancı kökenli yurttaşlardan(inorodnih) oluşan Perm bölgesinden gelmektedir. Uzak diyarlarımızda ister istemez temasta bulunduğumuz

V. D. Smirnov. *Zalatoordinskiye Obozreniye*, 3, 142; V. A. Gordlevskiy (1968). *Pamyati V. D. Smirnova. İzbranniye Soçineniya, Etnografiya, İstoriya Vostokavedenie* Moskova: Nauka, 4, s. 408-414; Smirnov hakkında Türkçe bir değerlendirme için Ö. Kapıcı (2020). *Çarlık Rusya'sında Osmanlı tarihçiliği. Dünya'da Osmanlı Tarih Yazımı 1*, (Ed: A. Özcan, Ö. Kapıcı, Y. Murgul) Ankara: Doğu-Batı Yayınları, s.13-85; Smirnov Bibliyografyası için A. P. Grigoryev (1973). *Hronologičeskiy pereçen trudov V. D. Smirnova i literatura o nöm. Turkologiçeskiy Sbornik*, Moskova: Nauka, s. 268-281.

³²⁴Gordlevski, 1968, **a.g.k.**, 411.

³²⁵Kapıcı, 2020, **a.g.k.**, s.61.

³²⁶Maştakova, 1971, **a.g.k.**, 115.

yabancı kökenli yurttaşlar, bilindiği üzere genelde kendilerini Rus kökenli olarak kabul ederler. Çocukluğundan beri bu diyarlarda yaşayan bu yabancılar, daha çok kendi yabancı kabilelerinin varlığı ve çoğunlukla da dillerine meraklıdırlar. Rus karakterinin bu özelliği, İ. N. Berezin'in neden Kazan Gymnasiuma girdiğinin ve Kazan Üniversitesinde yabancı dil alanında bilimsel merakını gerçekleştirdiğinin nedeni olarak görülebilir.³²⁷

Smirnov, Rus İmparatorluğu'nda yaşayan vatandaşlar arasında gerçek Rus kökenliler ve kendini Rus kabul eden yabancılar ayrımı yapar. Bu yabancılar onun için “ötekini” temsil eden toplumsal gruplar ve kabilelerdir. Bu yaklaşım, Gordlevski'nin de Smirnov hakkındaki değerlendirmelerinde belirttiği gibi “şovenizme kayan bir oryantalist özelliğe sahipti.”³²⁸

Sovyet Türkolog Gordlevski'ye göre, “Smirnov'un bakış açısında düzenli olarak giderek artan bir şekilde şovenizm özellikle de milliyetçilik kendini göstermekteydi.”³²⁹ Dolayısıyla, “İnovertsı” (diğer inançlılar-Müslümanlar), “inorotsı” (yabancı kökten gelenler-Tatarlar), Rus olmayan herkes, Smirnov için Rus milli birliğini tahrip eden elementlerdi. Elbette, Tatar kültürel hayatına da bu bakış açısıyla yaklaşılmaktaydı.”³³⁰ Smirnov'un çalışma alanında bulunan milletlere ve kültürlerle bakış açısını değerlendiren önemli Sovyet Türkologlardan biri olan A. S. Tveritnova da Gordlevski'nin yorumuna benzer bir şekilde, “Smirnov'un Türk edebiyatı ve Türk tarihçisi olarak vermiş olduğu eserlerin karakterine ters düşen bir şekilde Türkiye ve Türkler hakkında açık olarak şoveniz ve milliyetçi yorumlarda ve anlatımlarda bulunduğunu” belirtir.³³¹ Bu gerçeklik “Smirnov'un gerçekleştirdiği Türkoloji çalışmalarıyla zamanının ilerisinde olmasına rağmen, çalışmalarına sızan toplumsal ve resmi zihniyetin etkilerinin üstesinden tamamen gelememesinden kaynaklanmaktaydı.”³³² Smirnov da hocası Berezin gibi, “araştırma alanı doğu olan ancak araştırma alanındaki kültürlerle saygıyla değil tam tersine tepeden bakan ve hor gören bir yaklaşımla hareket eden oryantalistler kategorisine” sokulmaktaydı.³³³

³²⁷V. D. Smirnov (1896). İ. N. Berezin. *Jurnal Mnistersvo Narodnova Prosveşeniya*, St. Petersburg: Tipografiya V. S. Balaşeva, 79, s. 29.

³²⁸Gordlevski, 1968, **a.g.k.**, 413.

³²⁹Gordlevski, 1968, **a.g.k.**, 413.

³³⁰Gordlevski, 1968, **a.g.k.**, 313.

³³¹Tveritnova, 1971, **a.g.k.**, 112.

³³²Tveritnova, 1971, **a.g.k.**, 112.

³³³Samoyleviç, 1923, **a.g.k.**, 207.

Bütün bu yorumların göstergelerini ve haklı taraflarını, bu çalışmada ele alınan Smirnov'un, "Vestnik Yevropı" da yayınlanan ve daha önce bahsedilen makalelerinde görmek mümkündür. Smirnov ilki 1875, ikincisi 1911 yılında olmak üzere iki kez Türkçe dil bilgisini geliştirmek ve araştırma yapmak için İstanbul'a seyahat gerçekleştirmişti. Bu seyahatler sonucunda 100'e yakın destanlar, el yazma eserler ve güncel olarak yayınlanmış eserlerden oluşan büyük bir koleksiyon toplamıştı. Bu materyallerin incelenmesiyle birlikte akademik olarak Rus ve Avrupa oryantalizmine büyük katkı sağlamıştı.³³⁴ Bu bilimsel katkının yanında Smirnov, 1875 yılında gerçekleştirdiği seyahat sonucunda, 1876 yılında "Vestnik Yevropı" dergisinde "Turetskaya Sivilizasiya yeyo Şkolı Softa, Biblioteki, Knijnoye Dela" (Türk Medeniyeti, Okulları, softaları, Kütüphaneleri, Kitapçıları)³³⁵ adıyla iki bölüm halinde çıkan makalesini yayınladı. Bu makalede, Smirnov, seyahati sırasında İstanbul'da görmüş olduğu kütüphaneler, Darülfünun, medrese öğrencileri, kitapçılar ve gündelik hayata dair, ilerleyen bölümlerde yapılacak alıntılardan da anlaşılacağı gibi, ötekileştiren bir oryantalist tavırla ve zaman zaman tahkir edici, küçümseyici bir söylemle birlikte yorumlar yapmaktaydı. Bu oryantalist tavır, Gordlevski'nin tabiriyle, onu tam bir "Türkofoba" dönüşmesine neden oluyordu.³³⁶

Bundan iki yıl sonra ise yine "Vestnik Yevropı" dergisinde daha önce hakkında bilgi verilen "Ofisalnaya Tutrsiya" (Kişilerle Türk Yönetici Sınıfı) adlı makalesi yayınlanmaya layık görülmüştü. Bu makalede Smirnov'a göre "Türkler, dünyanın bir pislği, insan ırkının zavallı bir çocuğuydu. Türk yönetici sınıfı ise, beceriksiz ya da kabiliyetlerini yanlış işlerde kullanan sahtekâr ve düzenbazlardan oluşmaktaydı."³³⁷

İlk başlarda Türkiye ile ilgili araştırmaların Avrupa tarzı, önyargılı oryantalist yaklaşımlarla araştırılmaması gerektiği düşüncesinde olan Smirnov'un, daha sonraki oryantalist yaklaşımlarını biraz da muhafazakâr yönetici çevrelerle olan ilişkisinde aramak gerekir. Smirnov 1877 yılında halen sansür komitesinde olduğu sırada, Kazan'a

³³⁴Gordlevski, 1968, **a.g.k.**, 410-411.

³³⁵V. D. Smirnov (1876a). Turetskaya Sivilizasiya Yeyo Şkolı, Softa, Biblioteka, Knijnoye Delo, (İz Poyezki Konstantinapol letom 1875 godu), *Vestnik Yevropı*, 60; V. D. Smirnov (1876b), Turetskaya Sivilizasiya Yeyo Şkolı, Softa, Biblioteka, Knijnoye Delo, (İz Poyezki Konstantinapol letom 1875 godu. *Vestnik Yevropı*, 61,

³³⁶Gordlevski, 1968, **a.g.k.**, 213.

³³⁷Smirnov, 1878, **a.g.k.**, 277.

yapılan bir arkeolojik gezi sırasında tanışmış olduğu N. İ. İlminski³³⁸ tarafından, Tatar Müslümanlarını iyi tanıyan, devlet işlerinden çok iyi anlayan bir entelektüel olarak, dönemin Yargı Senatosu Başsavcısı K. P. Pabedanotsev'e önerilmişti. İlminski, başsavcıya yazdığı mektupta Smirnov hakkında "çalışkan bir sansürcü ve gayretli, Muhammetanlara karşı ise hiçbir güçlü eğilimi yok. Bu nedenle Tatarlar ona karşı öfkeyle dolu" şeklinde yazmıştı.³³⁹ Böylelikle Smirnov, 1894 yılında Orenburg ve Kazan'daki okullarda okutulacak kitapların seçiminde görevlendirilen komiteye seçildi. 1905 yılına kadar onun sayesinde çok az bir yayın ortaya çıkarılmıştı. St Petersburg'da ve Rusya'nın uzak şehirlerinde yaşayan Müslüman yazarlar tarafından yazılan eserler komite tarafından sansürlenmişti. Sansür komitesindeyken Bahçesaray'da çıkarılan İ. Gaspıralı'nın "Tercüman" gazetesini denetlemek için görevlendirilmişti. Buradaki Türkler onu "dönemin kötü niyetli Rus yönetiminin Müslümanlara karşı düşmanlığının sembolü anlamına gelen "izmirniy" (hain) olarak isimlendirmişlerdi".³⁴⁰

2. 3. 3. 3. *Yevgeniy Markov*

19. yy'ın ikinci yarısında Türkiye'ye gerçekleştirdiği gezi sonrasında seyahatname yazan önemli Rus yazarlardan birisidir. Edebiyat eleştirmenliği ve etnografik çalışmalar da yapan Markov, 1835 yılında, Kursk şehrinde soylu bir ailesin üyesi olarak dünyaya geldi. Eğitim hayatına Kursk şehrinde başlayan Markov, daha sonra Harkov Gynmassiumda (Lise) eğitim aldıktan sonra, 1857 yılında Harkov Üniversitesinde doğa bilimleri alanında diploma aldı. Üniversiteden mezun olduktan sonra ise iki yıl boyunca akademik olarak kendini geliştirmek için yurt dışına seyahat etti. Bu seyahati sırasında

³³⁸19. yy. da Rusya'da misyonerlik faaliyetleri yürüten önde gelen oryantalistlerinden birisidir. Üst seviyede Latince, Yunanca, İbranice, Fransızca ve Almanca bilen İlminski, 1845 yılında Mirza Kazembek'in Tatarca ve Arapça derslerine katılmıştır. İlminski, akademik eğitiminden sonra, İdil boylarından Kreşinler arasında Hristiyanlığı yaymak için misyonerlik faaliyetlerinde bulunmuştur. 1854 yılında yayınlanan "Misyoner Hareketin Prensipleri" yönergesi, misyonerlik faaliyeti gerçekleştirenlere rehber eser özelliği taşımaktaydı. Kazan Üniversitesindeki anti-İslamik bölümün başkanlığına gösterilen en önemli aday olarak görülen İlminski, ruhani düşmanlarının inanç sistemini, kültürlerini, dillerini öğrenmesi için üniversitenin geleneğine uygun şekilde Yakın Doğu'ya gönderildi. Mısır, Filistin, Suriye ve Anadolu'yu kapsayan iki buçuk yıllık seyahatinde Arapça, İbranice ve Türkçeyi mükemmel şekilde kullanır hale geldi. Ayrıca, bütün klasik eserleri okuyarak, antik tapınakları ve arkeolojik alanları gezerek İslam teolojisi, tarihi çalışmaları yaptı. Kazan Teoloji Okulundaki çalışmalarından sonra, Türk kabile gruplarını kontrol altında tutmak için kurulan Orenburg Sınır Komitesine atandı. Bundan sonraki süreçte İlminski akademisyenden daha çok aktivist olarak hareket edecek ve Kazakların, Ortodoks inancını benimsemeleri yoluyla asimilasyonuna odaklanacaktı. (Van der oye, 2010, a.g.k., s.130-136.)

³³⁹Gordlevski, 1968, a.g.k., 413.

³⁴⁰Gordlevski, 1968, a.g.k., 214.

çeşitli üniversitelerde dersler aldı ve bu sırada ilk edebi eseri olan “Uşan” (Yarasa) 1858 yılında “Russkiy Vestnik” te yayınlandı. Bundan bir yıl sonra Rusya’ya dönen Markov, eğitim alanında faaliyet gösterme isteğiyle Tula Gynnassiumunda öğretmen olarak göreve başladıktan yarım yıl sonra müfettişlik görevine getirilmişti. Lise müdürü Gayarin ve müfettiş Markov, eğitim alanında yeni başlangıçlar için çok hevesliydi ve Tula’da eğitimle ilgili herkesle temas kurma çabasıydılar. Bu kapsamda Markov, ünlü yazar L. N. Tolstoy’un Tula’daki “Yasnaya Polyana”sında yazarla tanışmıştı ve ona ayrıntılı bir rapor sunmuştu. Bu rapor Eğitim Bakanlığının dikkatini çekmişti ve bunun sonucunda Markov, Simferopol Lisesi ve Kırım Liseleri direktörlüğüne atanmaya layık görülmüştü. Ancak, Eğitim Bakanlığına getirilen D. A. Tolstoy’un eğitim alanındaki reformlara ters düşen ve klasik eğitime meyleden politikalarından dolayı anlaşmazlık yaşayarak 1870 yılında görevlerinden ayrılmıştı.³⁴¹

Kariyerinin başlarında ideolojik olarak liberal kanatta yer alan ve yıllar içinde gitgide muhafazakâr bir yazar haline dönüşen Markov, edebi faaliyetlerine 1858 yılında yayınlanan ilk kısa hikayesi “Uşan” (Yarasa) ile başladı. “Russkiy Vestnik” (Rus Bülteni), “Oteçestvenniye Zapiski” (Anayurt Yazıları), “Russkoye Obozreniye” (Rus Bakışı) gibi farklı ideolojik eğilimleri olan dergilerde birçok eseri yayınlandı. Markov’un hikâye, roman, eleştiri, otobiyografi gibi edebi alanlardaki üretkenliği, kariyerinde önemli bir yer tutar ancak, diğer eserlerine göre daha başarılı olarak görülenler ise seyahatnameleridir. Markov, özellikle Voronej kentindeki görevleri sırasında 1880 yılından sonra İtalya, Türkiye, Yunanistan, Filistin, Orta Asya ve Kafkasya’ya seyahatler gerçekleştirmişti. Bu seyahatleri sonrasında bir dizi seyahatname eseri yayınladı.³⁴²

Bu eserler arasında Kırım yıllarındaki gözlemleri sonucunda 1897 yılının haziran ayında “Vestnik Evropı” dergisinin 6. Sayısında yayınlanan “Peşerniye Goroda Kırımı” (Kırım Şehrinin Mağaraları), yine 1872 yılında kitap halinde yayınlanan “Oçerki Kırımı: Jizni, Pirirodu i İstorii” (Kırım Denemeleri: Yaşam, Doğa ve Tarihi) ve Kırım hakkında yazdığı birçok makale onu Kırım uzmanı mertebesine ulaştırmıştı.³⁴³

Bu çalışmanın kapsamı açısından Markov’un “Vestnik Yevropı” dergisinin 1886 yılı Mart ve Nisan sayılarında “Yevropeyskiy Vostok” (Avrupa Doğusu) başlığı altında

³⁴¹V. V. Litvinov (1904). Yevgeniy Lvoviç Markov. *Pamyatnaya Knijka Voronejkoya Gubernii*, Voronej: İzdanie Voronejkogo Guberskogo Statistiçeskogo Komiteta, s. 107-108.

³⁴²M. Klevenkiy (tarihsiz). Y. L. Markov. Fundamentalnaya Elektronnaya Bibleoteka Russkaya Literatura i Folklor; Y. L. Markov, <http://www.ref-history.ru/soft/ref-markov.htm>, (erişim tarihi: 20.06.2022).

³⁴³..... Y. L. Markov, Materyalı k Bibliyografii, <http://inion.ru/site/assets/files/5321/evgenii-lvovich-markov.pdf> (Erişim tarihi:30.06.2022).

yayınlanan ve 1890 yılında kitap haline getirilen “Puteşestviye na Vostok (Tsargrad i Arhipelag. V Strane Faraonov)” (Doğuya Yolculuk, Çargrad, Adalar ve Firavunlar Ülkesinde) adlı eseri en dikkat çekici olanıdır. Bu çalışmanın kaynakları arasında olan bu seyahatnamede Markov, anlatımına karmaşık duygular içinde Odessa’dan başlar. Odessa’dan sonraki bölümde Boğaziçi’nin doğasını, İstanbul panoraması, Rumeli Hisarı, Anadolu Hisarını anlatır. Daha sonra başlıklar halinde Ayasofya, Bizans dönemi eserleri, İstanbul sokakları, sultan camileri, türbeler, Yeniçeri Müzesi, Yedikule, Bizans surları, mezarlıklar, dervişler hakkında anlatımlarda bulunur.

Markov’un seyahatnamesinde, Türkiye ve Türklere karşı bakış açısı çoğunlukla olumsuzdur. Rus kimliğini ve Rusluk bilincini ön plana çıkaran, Rus ruhunu yücelten, Rusların üstünlüğüne vurgu yapan Rus oryantalizminin kendine has karakteristiğini yansıtan yorumlara sahiptir. Bu çalışmanın üçüncü bölümünde daha iyi anlaşılacak olan Markov’un bu bakış açısının bir yansıması, Hünkâr İskelesinden bahsettiği şu cümlelerde açıkça görülür:

Asya kıyısında Rus gücünün bir başka izi var. Antik Nymhaeum’un kıyısında padişahın yazlık köşklerinin yer aldığı ve bir zamanlar Bizans imparatorlarının lüks yazlık saraylarının bulunduğu Hünkâr İskelesinin gölgeli korusunda üzerinde Türkçe yazıtın bulunduğu bir granit piramidin parçası hala duruyor. Üzerinde ayrıca Rusça bir satır var. “25 Haziran 1833.”³⁴⁴

Yazar bu satırların devamında ise, “Osmanlı başkentinin asi M. Ali Paşa’dan kurtarmak için gönderilen Muravev’in birliklerinin kampının burada kurulduğunu ve bu durumdan çekinen İbrahim Paşa’nın Bursa’dan ileri gidemediğini ve böylece Bab-ı Ali’nin Rus süngüleri tarafından kurtarıldığını belirtir”.³⁴⁵ Bir taraftan bu satırlarla Rus devletinin üstün gücüne vurgu yapan ve Rus kimliğini yücelten Markov, diğer taraftan, bir sonraki bölümde görüleceği üzere, Türk hamal ile bir eşeği karşılaştırdığı satırlarda³⁴⁶, Avrupalı oryantalistlere taş çıkartacak bir oryantalist bakış açısı sergilemekten geri durmaz.

2. 3. 3. 4. Aleksandr Petroviç Milukov

³⁴⁴ Y. Markov (1890). *Puteşestviye na Vostok (Tsargrad i Arhipelag. V Strane Faraonov)*. St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasuleviça, s. 18. Bu eser, daha önce 1886 yılında “Vestnik Yevropı” dergisinin 3. Sayısında yayınlanmıştır.

³⁴⁵ Markov, 1890, **a.g.k.**, 18.

³⁴⁶ Markov, 1890, **a.g.k.**, 51.

Profesör ünvanlı, edebiyat eleştirmeni, edebiyat tarihçisi, eğitimci, seyyah ve gazeteci olan Rus yazar, 1839 yılında girdiği St. Petersburg Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesinden mezun olmuştur. Üniversite eğitiminden sonra St. Petersburg'daki liselerde ve enstitülerde Rus Dili ve Edebiyatı hocası olarak dersler vermiştir. Milukov, ideolojik olarak kendini ütopyik sosyalizmi savunan “Petraşevist” harekete yakın hissettiği için onların ılımlı kanadına katılan yazarlardan biriydi. 1847 yılında dönemin ünlü edebiyat eleştirmeni Belinski'nin fikirlerin etkisiyle ilk önemli eseri olan “Oçerk İstorii Russkoy Poezii” (Rus Şiiri Tarihi Denemesi) yayımlandıktan sonra yarım yüzyıl boyunca filoloji öğrencileri için kaynak kitap olma niteliğini devam ettirdi. Yazarın, olağanüstü eleştirel yeteneğini kanıtlayan bu kitap, onun edebiyat çevreleri tarafından tanınmasında önemli bir rol oynamıştı. 1862 yılında kendi yasadışı matbaasında hükümet karşıtı bildiriler yayınlamakla suçlanan yazar ve şair V. Kostamarov ile “İstoriya Literaturi Drevnogo i Novogo Mira” (Eski ve Yeni Dünya Edebiyat Tarihi) kitabını yayınlamıştı. Bu iki önemli eserinin yanında, Gonçarov'un “Oblamov”, Dostoyevski'nin “Ölü Evinden Notlar”, Karamzin'in “Marfa”, Tolstoy'un “Savaş ve Barış” eseri hakkındaki tartışmalara katılmış ve dönemin önemli yazarlarının eserleri hakkında eleştiri yazıları yayınlamıştı. Bu sayede, bu çevrelerle yakın ilişkiler içine girdi. Makaleleri, “Bibleoteka Dla Çitenie” (Okuma Kütüphanesi), “Oteçestvennaya Zapiski” (Anayurt Yazıları), “Russkiy Vestnik” (Rus Bülteni), gibi dönemin önemli dergi ve gazetelerinin hemen hemen hepsinde yayınlanmaya layık görüldü. Bunun yanında, 1860 yılından itibaren “Svetoç” (Meşale), 1869-1871 yılları arasında “Sın Oteçestva” (Vatanın Oğulları), 1873 yılından itibaren ise “Russkiy Mir” (Rus Dünyası) gibi yayınların editörlüğünü yapmıştı.³⁴⁷

Yılda yaklaşık 50 makale yazacak kadar üretken bir yazar olan Milukov'un, 1857 yılında Yunanistan ve İstanbul'a gerçekleştirdiği gezi sonucunda, Avrupalılık kimliğini ön plana çıkaran Rus oryantalist seyahatnamelerinin bir örneği olarak kabul edilebilecek olan eseri, 1859 yılında “Afını i Konstantinapol” (Atina ve Konstantinapol)³⁴⁸ adı altında yayınlanmıştı. Bu seyahatname, dönemin Rusya'sında dikkat çekmiş olacak ki, devrimci demokrat edebiyat eleştirmeni N. A. Dobrolyubov tarafından, Fransız yazar Alfred de Besse'nin “Türk İmparatorluğu” kitabıyla karşılaştırıldı. Dobrolyubov, Besse'nin kitabını

³⁴⁷https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BB%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2,%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (Erişim tarihi: 11.10.2021).

³⁴⁸A. Milukov (1859). *Afını i Konstantinapol (Puteviya Zapiski A. Milukova 1857 goda)*. St. Petersburg: Tioğrafiya Rumina i Komi.

olumsuzlarken, Milukov'un seyahatnamesini "Bay Bulgarin'in Rusya'sını anımsatan uzunlukta başlığı olan ve 300 sayfadan fazla bir kitaptan, Bay Milukov'un Konstantinapol'ü kapsayan 100 sayfalık gezi yazısından daha az şey öğrenebileceğinizi düşünce biliyor musunuz? Türkiye'nin tam bir karakteristiğini yansıtmasa da Milukov'un notları kolay okunur nitelikte" sözleriyle övüyordu.³⁴⁹

"Afını i Konstantinapol" adlı eserinde Avrupa oryantalizminin yazar üzerindeki etkisi açıkça görülmektedir ve Avrupalılık vurgusu ön plandadır. Milukov'un seyahatnamesine yansıttığı konular ve içerik de Avrupa oryantalizminin şablonlarına uyar niteliktedir. Bu nitelikte birlikte yazar, seyahatnamesini iki ana bölüme ayırmıştır. İlk bölümde seyahatinin Yunanistan ve Ege Adalarında geçen kısmını anlatır. İkinci bölümde ise, Çanakkale Boğazından Marmara Denizi ve İstanbul güzergahında devam eden yolculuğunu anlatarak İstanbul kısmını, "Altın Boynuz", saraydaki Kurban Bayramı kutlamasını anlattığı "Kurban Bayramı", İstanbul'un genel görünüşünü anlattığı "İstanbul'un Kirli Tarafları", "Aya Sofya", "Tophane", "Camiler ve Türbeler", "Dervişler", "Mezarlıklar", "Hamamlar", "Hastane ve Doktorlar" ve "Boğaz" şeklinde başlıklarla detaylandırır.

2. 3. 3. 5. *Dmitri Antonoviç Skalon*

Evanjelik Lutheran inancına bağlı soylu bir aileden gelen Skalon, 1863 yılında Nikolayev Genelkurmay Akademisinden mezun oldu ve aynı yıl Polonya'daki ayaklanmanın bastırılmasında görev aldı. Yüzbaşı rütbesiyle 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşlarına katıldı. Muhafız alayı başkomutanı olarak Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç'in emir subaylığını yaptı. Teğmenlik rütbesinden korgeneralliğe kadar çeşitli kademelerde Rus ordusuna hizmet veren Skalon, dönemin önemli askeri tarihçilerinden biriydi. Askeri tarih alanında eserler veren yazar, 1907 yılından sonra "Rus İmparatorluk Askeri Tarih Kurumu" başkanlığı yaptı. Ayrıca, "Rus İmparatorluk Tarih Kurumu" tam üyesi ve "İmparatorluk Arkeoloji Enstitüsü" onursal üyesiydi.³⁵⁰

³⁴⁹Dmitri Antonoviç Skalon. <http://www.grwar.ru/persons/person/2097> (Erişim tarihi: 20.06.2022).

³⁵⁰Dmitri Antonoviç Skalon. <http://www.grwar.ru/persons/person/2097> (Erişim tarihi: 20.06.2022).

Knyaz Nikolayeviç'in emir subayı olması, Skalon'a, Knyaz'ın Kutsal Topraklara yaptığı seyahatte bulunma ve bu seyahatin ayrıntılarını yazma ayrıcalığı vermişti. Askeri tarihçi olan Skalon, aynı zamanda seyahatname yazmadaki edebi hünerini gösterme fırsatını da bulmuştu. Bu çerçevede, Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç'in³⁵¹ 1872 yılında "doğuya" ve Kutsal Topraklara gerçekleştirdiği seyahatin ayrıntılarını kaleme aldığı seyahatname 1881 yılında "Puteşestviye po Vostoku i Svyatoy Zemle v Svite Velikogo Knyazya Nikolaya Nikolayeviça v 1872 godu" (Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç'in Eşliğinde Doğu'ya ve Kutsal Topraklara Yolculuk)³⁵² adıyla yayınlandı. Knyaz Nikolayeviç ve beraberindeki heyetin yolculuğu St. Petersburg'dan Varşova demiryolu ile Viyana, Macaristan, devamında Tuna üzerinde vapurla Varna, Karadeniz ve İstanbul güzergahında gerçekleşir. İstanbul'da bir süre kaldıktan sonra yine vapurla Ege ve Akdeniz rotasında Mersin ve daha sonra, Suriye, Ürdün, Filistin, Mısır'a gerçekleşen seyahat İtalya'da sonlanır. Skalon, bu seyahat sürecinde ziyaret edilen yerlerin coğrafi özelliklerini, toplumsal hayata dair gözlemleri, tarihi mirasını ve Knyaz Nikolayeviç'in gerçekleştirdiği bazı resmi ziyaretleri anlatır. 21 ana başlıktan oluşan seyahatnamenin ikinci, üçüncü ve dördüncü ana başlıkları Türkiye'ye ait detaylara ayrılmıştır. Bu çerçevede, İstanbul'a girişte boğaz manzarası, başta Aya Sofya olmak üzere İstanbul'un Bizans ve Osmanlı dönemi anıt yapıları, Knyaz'ın Sultan Abdülaziz'i ziyareti, Sultan köşkleri, Bab-ı Saadet, Sultan çeşmeleri, saraylar, Tophane ve pazarlar hakkında bilgiler verilir.

2. 3. 3. 6. Vladimir Aleksandroviç Teplov

Yazar hakkında, Rus tarihçi, diplomat ve yayıncı³⁵³ olduğu haricinde herhangi bir biyografik bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak ulaşılmış olduğumuz eserlerine bakıldığında

³⁵¹Büyük Knyaz Nikolay Nikolayeviç 27 Temmuz 1831 yılında Çar I. Nikolay'ın Üçüncü oğlu olarak dünyaya geldi. Tam bir asker olarak yetiştirilen Nikolay Nikolayeviç, Rus ordusunda yüzbaşılıktan mareşal generalliğe kadar her rütbede hizmetler verdi. Kırım Savaşına katıldı ve bu savaştaki başarılarından dolayı 4. Derece St. George Nişanına layık görüldü. 1867 yılından itibaren Muhafız Birlikleri ve St Petersburg Askeri Bölge Başkomutanı olarak görev yaptı. 1876 yılında kısmi askeri seferberlikte Tuna Ordusu Başkomutanlığına atandı ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında Balkanlarda orduyu komuta etti. 1891 yılında yaşamını yitirdi. (<https://www.ippo.ru/historyippo/article/velikiy-knyaz-nikolay-nikolaevich-starshiy-na-svyaya-201680> Erişim tarihi: 12.10.2020).

³⁵²D. A. Skalon (1881). *Puteşestvie po vastoku i svyatoy zemle v svite Velikovo Knyazya Nikolaya Nikolayeviça v 1872 godu*. St. Petersburg: Peçetano v Ekspedisii Zagatovleniya Gacudarsvennih Bumag,

³⁵³<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%B2,%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80> (Erişim tarihi: 11.15.2022).

Teplov'un eser üretmek konusunda bir zorluk yaşamadığı ortaya çıkmaktadır. Eserleri arasında, Osmanlı toprakları üzerindeki Rus ve Avrupa diplomasi tarihi bakımından yazarın yaşadığı zamana göre ve hatta günümüzde dikkate alınması gereken iki önemli eseri mevcuttur. Bunlardan bir tanesi 1496 yılından 1891 yılına kadar Rus devleti tarafından İstanbul'a gönderilen diplomatları, yaşadıkları dönemin tarihi koşulları içinde anlatan "Russkiye Predstaviteli v Tsargrade 1492-1891" (İstanbul'daki Rus Temsilcileri 1492-1891) adlı eseridir. Yazarın, diplomasi tarihi açısından değerli görülebilecek diğer bir eseri ise yine tarihi koşullar çerçevesinde, Avrupa devletlerinin, İstanbul'un Türkler tarafından alınmasından sonraki dönemde, İstanbul'daki elçilerini anlattığı "Predstavileti Yevropeyskiy Derjav v Prejnom Konstantinapole" (Avrupa Devletlerinin İstanbul'daki Geçmiş Dönem Temsilcileri) adlı eseridir.³⁵⁴ Bunların yanında, 1900 yılından sonra Russkiy Vestnik" dergisinde Türkiye ve uluslararası sorunlarla ilgili birçok makalesi yayınlanmıştır.³⁵⁵

Tarihi ve güncel konularda eserler üreten Teplov, Rus seyahatname yazma geleneğine katkı yapmaktan da geri kalmamıştı. Bu çerçevede, Türkiye'ye seyahatler gerçekleştirmişti. Antik dönem arkeolojisine de ilgi duyduğu anlaşılan Teplov, bu çalışmada değerlendirilen iki eseriyle birlikte, birkaç seyahatname yayınlamıştı. Bunlardan biri, 1880 yılında "Russkiy Vestnik" dergisinde yayınlanan "Adrianopol i Frakiya v 1874 godu iz Vospaminaniy Puteşestvennika" (Bir Seyyahın Anılarından 1874 yılında Edirne ve Trakya)³⁵⁶ adlı seyahatnamesidir. Teplov, İstanbul'dan trenle Edirne'ye gerçekleştirdiği seyahatinde yol boyunca gördüğü doğayı, kasabaların görünümünü anlattıktan sonra Edirne hakkında anlatımlarda bulunur. Edirne'nin etnik yapısı, mimari eserleri Eski Saray, Muradiye (Eski Cami), Selimiye, Edirne halkının günlük yaşantısı, uğraşları, Osmanlı taşra teşkilatının yapılanması hakkında bilgiler verir. Yazarın diğer seyahatnamesi ise, İzmir'den Efes ve Aydın'a gerçekleştirdiği seyahatini anlattığı, 1890 yılında "Vestnik Yevropi" dergisinde yayınlanan "Po Maloy Azii iz Putevih Zapicok"³⁵⁷ (Küçük Asya'ya Seyahat Notlarından) adlı seyahatnamesidir. Bu seyahatnamenin ilk

³⁵⁴V. A. Teplov (1891). *Russkiye Predstaviteli v Tsargrade 1492-1891*. St. Petersburg: Tipografiya A. S. Suvorina; V. A. Teplov (1890). *Predstavileti Yevropeyskiy Derjav v Prejnom Konstantinapole*, St. Petersburg: Tipografiya A. S. Suvorina.

³⁵⁵Bunlara örnek olarak bazıları: V. A. Teplov (1903). Albanskaya opasnost. *Russkiy Vestnik*, 5., V. A. Teplov (1903). Makedonskaya Smuta. *Russkiy Vestnik*, 4., V. A. Teplov (1903). Nıneşniy fazis Makedonskogo voprosa. *Russkiy Vestnik*, 12.

³⁵⁶V. A. Teplov (1880). Adrianopol i Frakiya v 1874 godu iz vospaminaniy puteşestvennika. *Russkiy Vestnik*, 147.

³⁵⁷V. A. Teplov (1890). Po Maloy Azii iz putevih zapicok. *Vestnik Yevropi*, Kn: 6.

bölümünde Teplov, antik dönem tarihçilerden alıntılarla birlikte, Efes tarihini ve Efesin arkeolojik değerlerini anlatır. Sonraki bölümde Aydın şehrini, şehirde yaşayan ahalinin yaşamlarını ve bazı geleneklerini, kahvehaneler, kahve tüketimi gibi gündelik hayata dair izlenimlerini aktarır.

2. 3. 3. 7. F. M. Basetiç

1830 yıllarda Sırbistan'daki Banya Manastırında dünyaya gelmiş, 1840 yılların başında Belgrad'a gelerek burada eğitim almıştır. Sonradan Ruslaşan Basetiç, 1858 yılında anavatanında eğitimci olarak faaliyet gösterme girişiminde bulunmuş ve bu girişiminde başarısız olarak geri dönmüştür. Basetiç'in seyahatnamesi dışında 1876 yılında yayınlanan Sırbistan'ı anlattığı tarih kitabı "Staraya Serbiya yeyo Proşloye i Nastoyaşeye" (Geçmiş ve Bugünüyle Eski Sırbistan), 1882 yılında yayınlanan, "Narod i Knyajeskaya Vlast v Serbii iz Zapicok F. M. Basetiça" (F. M. Basetiç'in notlarından Sırbistan'da Halk ve Knyazlık Yönetimi) adlı eserleri mevcuttur.³⁵⁸ Çağdaşı yazar Vengerov, "Sırbistan'ın tarihi olaylarıyla ilgi doğrudan gözlemleri ve detaylı anlatımı, onun kitaplarını Güney Slavları hakkındaki şaşırtıcı derecede kötü literatürümüze önemli derecede katkı yapmaktadır" şeklindeki sözleriyle Basetiç'in eserlerine önem atfetmektedir.³⁵⁹

Basetiç yukardaki eserlerinin yanında belki de Rusya'da oryantalist seyahatname örneklerinden en ilginçlerinden birini yazmıştır. "İz Putevıh Zapiskah Serbii i Turtsii" (Türkiye ve Sırbistan Seyahati Notlarından)³⁶⁰ adıyla 1875 yılında "Russkiy Vestnik sayfalarında yayınlanmaya layık görülen seyahatnamesinin ilk satırlarında 1858 yılında Sırbistan'ın bazı bölgelerini ziyaret etmek ve Paris Konferansından sonra ilan edilen Hat-ı Hümayunun meyvelerini görebilmek için Belgrad'dan Türkiye'ye gittiğinden bahseder. Yazar, seyahatnamesini neredeyse başından sonuna kadar diyaloglar üzerine inşa eder. Diyaloglarla geçen seyahatnamede Türk imajı tamamıyla olumsuz bir şekilde yansıtılmıştır ve başlangıçtan sonuna kadar Türklerin "cehaleti", "barbarlığı", "kana susamışlığı", "vahşiliği", "düzenbazlığı" Türk korkusuyla birlikte işlenmeye çalışılmıştır.

³⁵⁸S. A. Vengerov (1891). *Kritiko-biografiçeskiy slovar Russkih pisateley i uçenih*. St. Petersburg: Semenovskaya Tipografiya, 2, s. 271

³⁵⁹Vengerov, 1891, **a.g.k.**, 271.

³⁶⁰F. Basetiç (1878). *İz putevıh zapiskah Serbii i Tursii*. *Russkiy Vestnik*, 119, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova,

2. 3. 3. 8. *Nikolay Sergeyeviç Vsevolojkiy*

Devlet adamı Knyaz Vsevolojkiy, 1772-1852 yılları arasında yaşadı ve Rus ordusunda çeşitli rütbelerde görev yaptıktan sonra emekli oldu. 1817 yılında atandığı Tver valiliğinden 1826 yılında istifa ettikten sonra Moskova'ya giden ve edebi faaliyetlere kendini veren Vsevolojkiy, iki kez Puşkin ile bir araya gelmişti. Edebi çevrelerle yakın ilişkisi olan yazar, nadir kitap koleksiyonu da içeren büyük bir kütüphane kurmuştu. Vsevolojkiy, bu faaliyetlerinin yanında, gezgin, tarihçi ve yayıncı yanıyla da tanınır. Yayıncı olarak Vsevolojkiy, kendi mülkünde 1809 yılında üst düzey kalitede baskılar yapan bir matbaa kurmuştu. Bu matbaada, Moskova Üniversitesi profesörlerinin eserleri de dahil olmak üzere, tarih, tıp, çocuk edebiyatı eserleri yayınladı. Matbaada, yarısı tercüme olmak üzere toplam 128 kitap basılmıştı. Yazar 1813 yılında kendi kişisel çalışması olan “İstoriko- Geografiçeskiy Slovar Rossiyskoy İmperii” (Rus İmparatorluğu Tarih ve Coğrafya Sözlüğü) nü de söz konusu bu matbaada bastı.³⁶¹

Vsevolojkiy, 1839 yılında dönemin sıkı sansüründen geçen nadir seyahatnamelerinden olan “Yujnuyu Rossiyu, Kırım i Odessu, v Konstantinapol, Maluyu Aziyu, Severnuyu Afriku, Maltu, Sisilyu, İtaliyu, Yujnuyu Fransiya i Paris v 1836'i 1837 godah” (1836 ve 1837 yıllarında Güney Rusya, Kırım ve Odesa'dan Konstantinopol, Küçük Asya, Güney Afrika, Malta, Sicilya, İtalya, Güney Fransa ve Paris'e Yolculuk) adlı eserini yayınladı.³⁶² Yazar, Güney Rusya şehirlerinden geçerek, Kırım ve Odesa üzerinden İstanbul'a seyahat edip, Ege ve Akdeniz'de sürdürdüğü seyahatini Paris'te sonlandırır. Seyahatinin İstanbul bölümünde ilk olarak, boğaz hakkında antik isimler ve arkeolojik verilerle birlikte topografik bilgiler verir. İstanbul'da ise şehrin antik dönem ve Bizans dönemi geçmişi özel ilgi alanıdır. Bunun yanında, İstanbul'un uzaktan ve yakından görünümü, sokakları ve kadınları, oryantalist bakış açısını açığa çıkaran bölümler olarak karşımıza çıkar.

2. 3. 3. 9. *Kadın seyyahlar M. Karlova ve E. A. Ragozina*

³⁶¹ <https://www.rsl.ru/ru/events/afisha/vistavki/tipografiya-vsevolozhskogo> (erişim tarihi: 12.07.2022).

³⁶² N. S. Vsevolojkiy (1839). *Yujnuyu Rossiyu, Kırım i Odessu, v Konstantinapol, Maluyu Aziyu, Severnuyu Afriku, Maltu, Sisilyu, İtaliyu, Yujnuyu Fransiya i Paris v 1836'i 1837 godah*. Moskva: V Tipografii Augusta Semena pri İmperatorskoy Mediko-Hirurgiçeskiy Akademii.

Kadın seyyahlardan M. Karlova hakkında bu çalışma kapsamında yapılan araştırmalarda biyografik bir bilgiye ulaşılammıştır. Ancak bazı çalışmalarda, Slavist akademisyen, etnograf, tarihçi, diplomat Aleksandr F. Gilferding’in kardeşi olduğu ileri sürülmüştür.³⁶³ Karlova, “Turestkaya Provinsiya i yeyo Selskaya i Gorostkaya jizni (Puteşestviye po Mekodonii i Albanii)” (Türk Bölgeleri ve Kır ve Şehir Hayatı (Makedonya ve Arnavutluk’a Seyahat))³⁶⁴ adlı seyahatnamesinden anlaşılacağı üzere elit bir Rus ailenin üyesi olan Karlova, kendi belirtğine göre Balkan coğrafyasına seyahat eden ilk Rus kadındır. Karlova, seyahatnamesinde genellikle Avrupalılık vurgusuyla birlikte, gezdiği bölgelerin şehir ve kırsal hayatına dair yorumlarda bulunur. Kadınların cehaletini ortaya koyan bir oryantalist bir yaklaşım sergileyen Karlova, kendisini onların karşısında Avrupalı olarak konumlandırır. Bununla birlikte Karlova, gezmiş olduğu yerlerdeki şehirler ve köyler hakkında bilgiler verir ve üretim ilişkilerine değinir.

Diğer kadın seyyah E. A. Ragozina’nın da Karlova gibi biyografik bilgilerine ulaşılammıştır. Yazar, hatırat olarak yazdığı 1910 yılında “Russkaya Starina” (Rus Geçmişi) dergisinde bölümler halinde yayınlanan “İz Dnevnik Russkoy v Tursii pered Voynoy 1877-1878” (1877- 1878 Savaşı Öncesinde Türkiye’de Bir Rus Kadının Anı Defterinden)”³⁶⁵ adlı eserinden anlaşıldığı üzere Sakız adasında diplomatlık yapan dayısını ziyareti sırasında kaleme aldığı hatırat tarzındaki eserinde, Kâmil Paşa ve Mithat Paşalarla olan diyalogundan olumlu bir şekilde bahseder. Genellikle Türklere karşı olumlu bir yaklaşım sergileyen Ragozina, elit Türk kadınları hakkında ise, tepeden bakan, alaycı bir üslupla yorumlar yapar.

³⁶³E. Davidova (2012). Gender and culture in the Turkish provinc the observations of a Russian woman traveler (1868). *Aspasia*, 6, s. 80.

³⁶⁴M. F. Karlova(1870). Turestkaya provinsiya i yeyo selskaya i gorostkaya jizni (Puteşestviye po Mekodonii i Albanii). *Vestnik Yevropi*, 3, İyun.

³⁶⁵E. A. Ragozina (1910a). İz dnevnika Russkoy v Tursii pered voynoy 1877-1878. St. Petersburg: *Ruskaya Starina*, Fevral. Eser hakkında Türkçe bir değerlendirme için bkz: İ. Rami (2015). Rus gezgin E. A. Ragozina’nın hatıralarında Türkiye ve Türkler, *Turkish Studies*, 10 (12), s. 943-952.

3. RUS SEYAHATNAMELERİNDE TÜRKİYE VE TÜRKLER

3. 1. Rus Oryantalizminin Simgeleri

3. 1. 1. İstanbul

Sonunda, batının, şimdi yapılanması için arkadaşça bir çağrı ile elini uzattığı doğunun temsilcisini (Konstantinapol) gördüm. Ne köprüleri ve gemileriyle Londra ne Serçe Tepeleriyle Moskova ne denizden yüzen mermer saraylarıyla Venedik böyle büyüleyici bir etkiyi bırakamaz; nasıl bir eşsiz manzara...Bütün Konstantinapol ışıklarla donatılmıştı. İşte sonunda Şehrazat'ın hayal ürünü parlak renklerini anımsatan şiirsel doğu.³⁶⁶

Batıcı (zapadnik) seyyah Milukov, Marmara Denizinde hareket eden geminin güvertesinden görünen İstanbul manzarası karşısındaki duygularını yukardaki cümleleriyle anlatır. Romantik duygularla birlikte, İstanbul'a Şehrazat'ın parlak renklerini anımsatan bir şiirsellik atfeden ve nihayetinde şehri batının dostluğuna nail olmuş doğulu bir temsil olarak gösteren bu cümleler, Avrupa merkezli oryantalist bakış açısının tipik örneğidir. Ancak, 19. yy'ın ikinci yarısındaki Rusya'da İstanbul, doğunun büyümlü şehirlerinden biri olmasından çok daha fazlasıdır ve Rus düşüncesinde özgün değeri olan bir yerdir. Dolayısıyla, bu dönemdeki seyyahların, hangi saiklerle seyahatnamelerini yazdıklarını daha iyi anlamlandırmak için, bazı tarihsel dönemeçlerde farklılaşan ve kentin Bizans geçmişiyle özdeşleşen simgeleştirmenin köklerine bakmak gerekir.

Bu bağlamda, Ruslar, 19. yy'ın ikinci yarısında, bu çalışmanın ilk bölümlerinde değinildiği gibi, muhafazakâr dalganın, entelektüel tartışmalarda yükselmesi ve Çarlık yönetiminin politikalarında etkisini göstermesiyle birlikte, Ortodoks inancının en güçlü temsilcileri olarak kimliklerinin köklerini Bizans mirasında aradılar. Bu arayış, Rusların İstanbul'la tanışıklığı, bazı seyahatname yazarlarının da eserlerinde yer verdiği, pagan Kiev Rusya'sı liderlerinin İstanbul'a yapmış oldukları seferlere kadar dayanır. Rusların ilk tarihi kaynağı olarak kabul edilen "Povest Vremennih Let" (Geçmiş Yılların Öyküsü)

³⁶⁶A. Milukov (1859). *Afını i Konstantinapol 1857 goda*. St. Petersburg: Tipografiya Rumina, s. 107- 115.

kroniğine göre Knyaz Oleg, gemilerini karadan yürüterek, Bizans İstanbul'unu kuşatır ve şehri ele geçirir. Bu olay sonucunda, 911 yılında, Ruslarla, Bizans arasında yapılan ilk ticari anlaşma imzalanır.³⁶⁷ Bu anlaşmadan sonra ekonomik ilişkiler gelişir ancak, süren anlaşmazlıklar neticesinde, 941 ve 944 yıllarında İgor önderliğindeki Ruslar, İstanbul'a başarısızlıkla sonuçlanan iki sefer daha düzenlerler. 967 yılında, Bizans İmparatoru, Bulgarlarla giriştiği savaşta Knyaz Svyatoslav'ı yardıma çağırır fakat savaş kaybedilir ve Svyatoslav'ın ordusu yenilir. Daha sonra, ticari anlaşmazlıklardan dolayı 984 yılında Vladimir, 1043 yılında Yaroslav ve en nihayetinde 1116 yılında Vladimir Monamah'ın düzenlediği seferlerde Ruslar başarısız olur.³⁶⁸ Bütün bu başarısızlıklara rağmen, düzenlenen bu seferlerin, Bizans ile Rusların yakınlaşmasına katkı sağladığı düşüncesini belirten Rus yazar S.Jigarev'e göre, "bu yakınlaşmanın, Rusların, Bizans ahlaki ve ruhani değerlerine olan ilgisini artırdığını, Hristiyanlığı, kilise öğretisini ve düzenini benimsemelerine, politik yapılanmalarını Bizans'ın mutlakiyetçi yönetim örneğine uygun olarak düzenlemelerine neden olmuştur."³⁶⁹ Bu olaylar silsilesinde İstanbul'un Rusların gözündeki simgesel önemi açısından, ilk ve en önemli dönüm noktalarından biri olarak 989 yılında yine bir Bulgar ayaklanması sırasında Bizans imparatoru II. Basil'in Vladimir'den yardım istemesi sonucunda gerçekleşir. Savaş sonunda Vladimir, Hristiyan inancını kabul eder ve Basil'in kız kardeşi ile evlenerek Kiev'e döner.³⁷⁰

Rusların, Hristiyanlığı kabul etmelerinden sonra, kendi inanç sistemlerinin merkezi olarak gördükleri İstanbul'un önemi, sonraki yüzyıllarda çok daha fazla artar. Bu bağlamda ikinci önemli dönüm noktası ise, İstanbul'un, Türkler tarafından 1453 yılında fethedilmesidir. Bu tarihten sonraki dönemlerde, İstanbul'un doğal mirasçısı oldukları düşüncesini meşrulaştırmak için teoriler geliştirirler ve projeler hazırlarlar. Bu amaçla, Pskov piskoposu Filofev'in ileri sürdüğü III. Roma teorisi meşruiyet iddiaları açısından en elverişli olanıydı. Filofey, Büyük Knyaz Vasili Vasiliyeviç'e (1425-1462) gönderdiği mektuplarda, "iki Roma (Roma-Konstantinapol) yıkıldı, III. Roma ayakta ve ayakta kalacaktır. IV. Roma ise asla olmayacaktır" düşüncesini açıkça belirtmişti.³⁷¹ Bu nedenle, Rusya, dünyadaki bütün Hristiyanların hamisi olmak istiyorsa kutsallığını güçlendirmeli

³⁶⁷İnanır, 2013, **a.g.k.**, 21.

³⁶⁸S. Jigarev (1896). *Russkaya politika v vostochnom voprose*. Moskva: Universtitetskaya Tipografiya, 1, s. 26.

³⁶⁹Jigarev, 1896, **a.g.k.**, 26.

³⁷⁰J. Shepard (2006). The origins of Rus (900-1015). *The Cambridge History of Russia From Early Rus'to 1689*, (Ed: M. Perrie), Cambridge: Cambridge University Press, s.65.

³⁷¹Belova, 2004, **a.g.k.**, 197.

ve bu seviyeye çıkarmalıydı. Meşruiyet iddialarını güçlendirmek için atılan adımlardan bir tanesi de 1472 yılında III. İvan'ın son Bizans prensesi Sofya Paleolog ile evlenmesi ve Bizans'ın çift başlı kartalının devletin sembolü olarak kabul edildiğini ilan etmesiyle atılır. Çar Aleksey Mihailoviç (1645-1676) zamanında ise, Cizvit, Yunan misyonerler ve din adamlarının baskılarıyla, III. Roma teorisine karşıt olan bir “Grek Projesi” oluşturulur. Buna göre III. Roma'dan ziyade, Türkler İstanbul'dan sürülmeli ve Bizans İmparatorluğu yeniden kurulmalıydı. Büyük Petro ise, atalarının mirasını sürdürmüş, gerçekleştirdiği reformlarla birlikte “Osmanlı devletiyle girdiği her savaşta “Çargrad” tahtının hayalini her zaman kurmuştu³⁷² “Büyük Petro, hükümdarlığı boyunca, atmış olduğu her adımda Türkleri ve Tatarları Avrupa'dan çıkarmayı ve Yunan Krallığını yeniden kurmayı aklından çıkarmamıştı.”³⁷³

II. Yekaterina ise, 1779 yılında, “Grek Projesi” düşüncesine olan inancını, torununun ismini Konstantin koyarak gösteriyordu. Hatta, özel sohbetlerinde, II. Konstantin olarak seslendiği torununa, daha Rusça öğrenmeden önce, Yunan bakıcılar ve öğretmenler görevlendirerek Yunanca öğretilmesini sağladığı belirtilir.³⁷⁴ II. Yekaterina'nın “Grek Projesi'ndeki planlarında İstanbul'u alıp Rusya'nın bir parçası yapmaktan ziyade şehri ele geçirip, tahtında torunu Konstantin'in oturduğu “Büyük Yunan Krallığını” kurmaktı. Konstantin ve halefleri, Rus tahtı için gelen hiçbir teklifi kabul etmeyecekti. Böylelikle, “Kuzeyin Yıldızı” Aleksandr ile “Doğunun Yıldızı” Konstantin birleşecek, bu kardeşlik bağının sağlanmasında Rusya önemli bir rol oynayacaktı.³⁷⁵

Bundan sonraki dönemde, 1830'lu yıllardan itibaren bu çalışmanın ilk bölümlerinde bahsedilen, kimlik sorunu bağlamındaki entelektüel tartışmalarda, Slavyanofil düşünürler, (slavcılar), Rus kimliğini, Ortodoks inancının değerlerinde ararlar. Bu entelektüel tartışmalar, 19.yy'ın ikinci yarısında, muhafazakâr (Panslavist), yazarların İstanbul'un Ruslar için önemine dair geliştirdikleri teorilere ve Rus dış politikasının hedeflerine zemin hazırlar. Yüzyılın ikinci yarısında Tutçev, Hamikov,

³⁷²Belova, 2004, **a.g.k.**, 199.

³⁷³H. Ragsdale (1988). Evaluating the traditions of Russian aggression: Catherine II and the Greek project. *The Slavonic and East European Review*, 66(1), s. 93.

³⁷⁴Ragsdale, 1988, **a.g.k.**, 93.

³⁷⁵A. Zorin (2014). *By Fables Alone Literature and State Ideology in Late-Eighteenth – Early-Nineteenth-Century Russia*. (Translated by Marcus C. Levitt), Boston: Academic Studies Press, s. 27.

Pogodin, İ. A. Aksakov, Dostoyevski gibi muhafazakâr yazarlar, edebi olanlar da dahil olmak üzere eserlerinde, Türkiye karşıtı söylemleriyle birlikte bu sürece katkı sağladılar.³⁷⁶ Bu dönemde, devlet politikası da dahil olmak üzere Ortodoks inancının hamisi olarak, Rus düşüncesinde “Moskova, III. Roma” teorisi değişime uğrayarak, yeniden belirdi. Buna göre, Ruslar, İstanbul’u II. Roma’nın (Bizans) yeniden doğuşunun merkezi olarak görmekteydiler. Bu bakış açısı ise, Türklerin yönetimi altındaki Hristiyanlara karşı, “barbarlığının”, vahşiliğinin”, “hunharca” davranışlarının ideolojik olarak yansıtmasını ve Türklerin şiddet kullanılarak İstanbul’dan atılmasını veya yok edilmesini gerektiriyordu.³⁷⁷

Rus düşüncesinde, Ortodoks inancının merkezi olarak kabul edilen İstanbul’un simgesel önemini gösteren ve en radikal ideolojik yaklaşımı sergileyen Panslavist yazarlardan biri Danilevski dir. N. Danilevski, “Slav Projesine” ideolojik bir zemin sunmaya çalıştığı “Rossiya i Yevropa” (Rusya ve Avrupa) adlı eserinin “Tsargrad” (Çargrad) bölümüne F. Tutçev’in şu dizeleriyle başlar:

Ve yenilenen Bizans’taki eski Aya Sofya’nın tonozları,
İsa’nın sunağını bir kez daha gölgede bırakıyor!
Ey Rus Çarı, düş önlerine ve bütün Slavların Çarı olarak yüksel!³⁷⁸

Tutçev’in ideolojik ve romantik duygularla yazdığı bu dizeleri paylaşan Danilevski, ilgili bölümde, Rusların önderliğindeki Slav birliğinin ideolojik ve politik gerekçelerini sıralar ve Slav birliğinin gerçekleşmesi halinde İstanbul’un durumunun ne olacağını açıklar.

Konstantinopolis Rusya’nın Başkenti olmamalıdır; toplumsal ve devlet hayatını kendisinde toplamamalıdır. Rus devletinin doğrudan parçası olmamalıdır. Rusya’ya, hesaplanan ve öngörülebilir faydaları zarar vermeden sağlaması için Konstantinapol, kendi içinde Rus krallığının başkentinden daha fazlası olmalıdır. Yalnızca, Moskova’nın hakkı olan bir anne özlemi olmamalıdır. Tek kelimeyle, Çargrad Rusya’nın değil Slav birliğinin başkenti olmalıdır.³⁷⁹

Tarih boyunca Rusların, Ortodoks inancının merkezi olarak kabul ettikleri İstanbul’un, meşru mirasçısı olduklarını iddia ettikleri teorilerine ve söylemlerine başka örnekler de eklemek mümkündür.³⁸⁰ Ancak, bu çalışmanın sınırlılıkları açısından bu

³⁷⁶Belova, 2004, **a.g.k.**, 199.

³⁷⁷Belova, 2004, **a.g.k.**, 199.

³⁷⁸N. Danilevski (1991). *Rossiya i Yevropa*. Moskva: Kniga, s.365.

³⁷⁹Danilevski, 1991, **a.g.k.**, 384.

³⁸⁰Bu konudaki Türkçe bir makaledeki değerlendirmeler için bkz: Ö. Kapıcı (2016). Tsargrand’ın düşüşü, Moskova’nın yükselişi: Çarlık dönemi Rusya’sında 1453’üzerine apokaliptik söylemler ve oryantalistik söylemler. *Halil İnalcık Armağanı III*, Ankara: Doğu- Batı Yayınları.

kadarını yeterli görüp seyahatnamelerdeki İstanbul'a geri dönülecek olunursa; seyahatname yazarlarının şehre dair söylemlerini oluştururken bu entelektüel ve politik tartışmalardan ve iddialardan etkilendiklerini belirtmek mümkündür. Bu bağlamda, Rus seyyahların İstanbul'u uzaktan ve yakından olmak üzere iki farklı algıyla betimledikleri hemen fark edilebilir.³⁸¹ Uzaktan görünen İstanbul, o anda üzerindeki insanların yaşamayı hak etmedikleri güzellikteki bir şehirdir ve İstanbul, genel olarak kendi meşru mirasçılık iddialarını çağrıştırır bir şekilde isimlendirilir.

Örneğin, Berezin'in cümlelerine bakılacak olunursa, İstanbul, "Çargrad"³⁸² tır ve Büyük Konstantin'in şehridir. Yazar, "Konstantinapol'ü görmek için çok elverişli şartların olmadığı boğazdan ziyade, Smirna (İzmir) dan yola çıkan ve Çargrad'a Dardanel üzerinden giden gemiyle Büyük Konstantin'in başkentine girdiğim için çok mutluyum."³⁸³ diyerek İstanbul'u uzaktan görmenin verdiği memnuniyeti ifade eder. Berezin, İstanbul'un güzelliklerini ise, ünlü ressam Ayvazovski'nin resimleriyle özdeşleştirir ve "Nice güzellik, çok çeşitlilik ve bunun yanında o kadar yeşillik ve su! Olağanüstü, unutulmaz manzara, dünyada eşi görülmez! Ünlü Rus ressam Ayvazovski'nin resimlerinin de kanıtladığı gibi, Çargrad dünyanın en güzeli."³⁸⁴ sözleriyle birlikte İstanbul'u dünyanın en güzel şehri olarak ilan eder.

Berezin, 1845 yılının Mayıs'ının sonunda memleketine dönme hazırlıkları yaptığı sırada, pitoresk görüntüsüyle dünyanın en güzeli olarak tarif ettiği İstanbul'a, yakın zamanda çok önemli bir ziyaretçinin geleceği haberini alır. Gelişinden çok büyük memnuniyet duyduğu ve büyük önem atfettiği kişi Büyük Knyaz Konstantin

³⁸¹Rus seyyahların şehre bu şekildeki yaklaşımlarının metinlere yansması 19. Yy'da İstanbul hakkında yazan Avrupalı seyyahlarla hemen hemen aynıdır. Panoramik manzaralarıyla büyüleyici bir şehir olan İstanbul, yaklaşıldıkça ve içine girildikçe büyüsünü kaybeder ve bir sürü çarpıklıkla, tezatlarla anılan bir şehir haline gelir ancak, şunu unutmamak gerekir ki, İstanbul her iki durumda da doğuludur. Rusların şehre yaklaşımları, ise, metin içinde de aktarıldığı gibi, ideolojik nedenlerden dolayı İstanbul'da geçmişin izlerini arayışlarında ve bunun yansıması olarak kullandıkları terminolojide farklılık gösterir. Avrupalıların yazmış oldukları seyahatnamelerdeki İstanbul algısı örnekleri için bkz: S. Gürer (2010). XVII-XVIII ve XIX. yüzyıllarda Fransız seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi*, Ankara.; Koray Demiray (2019). Alman seyyahların gözünde İstanbul'da sosyal ve kültürel hayat. *İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul.

³⁸²Rus yazarlar, ilk yazılı kaynaklarından başlamak üzere, şehre, Çarların şehri anlamına gelen "Tsargrad" (Çargrad) adını vermişlerdir. (İnanır, 2013, **a.g.k.**, 23.) 19. Yy'ın ikinci yarısındaki seyahatname yazarları da bu geleneği devam ettirmişler, Konstantinapol isimlendirmesiyle birlikte tarihsel kökenlere dikkat çekmek için bu ismi kullanmışlardır.

³⁸³Berezin, 1854, **a.g.k.**, 2.

³⁸⁴Berezin, 1854, **a.g.k.**, 4.

Nikolayeviç'tir. Berezin, bu ziyaretten duyduğu memnuniyeti dile getirdiği sırada, Rus prensinin İstanbul'a gelişini Bizans'ın kurucusu Konstantin ile adaş olması üzerinden simgeleştirir ve ziyarete büyük önem atfeder.

Büyük Knyaz Konstantin Nikolayeviç'in yakın zamanda Çargrad da olacağına dair memnuniyet verici bir haber aldım. Rus çarının oğlu, Büyük Konstantin ile adaş ve eski Bizans'ın surlarında – ne kadar önemli bir olay, sonradan Hristiyanlığın düşmanlığının ve ezelden beri Ortodoks inancın merkezi olmuş topraklarda yüce seyyahı şahsen görmeye mazhar olmuş bir kişi için ne büyük bir mutluluk.³⁸⁵

Bu sözlerinin devamında Berezin, İstanbullu Rumların bu ziyarete umut bağladıklarını, Türklerin suskun olduğunu ve Fransızların ise bu ziyarete kıskançlık duygularıyla baktıklarını belirtir.

İstanbullu Grekler (Rumlar) bu ziyarete umut bağladılar, Türkler ise bir suskunluk içindeydiler, konuştuklarında sadece büyük Knyaz'ın Şamil'e karşı sultandan yardım isteyeceğini söylüyorlardı. Kıskanç Fransızlar ise kendi prensleri Juanvil'in Konstantinapol'de bulunduğu sırada Pera'da çıkan yangındaki cesur davranışları ve sair şeyler hakkında yüksek sesle konuşuyordu.³⁸⁶

Berezin, Konstantin'in gerçek evladı olarak tanımladığı Rus prensin İstanbul'a gerçekleştirdiği 17 günlük ziyaretin umutları yeşerttiğinden ve Ortodoksları birleştirdiğinden bahseder.

Böylelikle Rus prensin Bizans İmparatorlarının başkentinde geçirdiği 17 günlük seyahat son buldu. Bu ziyaret Ortodoks ahalinin hafızasında ebediyen unutulmaz bir hatıra olarak kaldı: Rus çarının evladının (Greklerin anısındaki şanlı isim Konstantin'in gerçek evladı) bu ziyareti, birçok umut ve sevindirici hayal ile Ortodoksları birleştirdi.³⁸⁷

Markov ise İstanbul Boğazından şehre girerken, düşler alemindedir ve büyüleyici bulduğu güneşi “Eski Çarlık” ile sembolleştirir.

Önüm, sağım, solum düşler aleminin gibi... Fevkalade güzel yeşillik tepelerde ve dekoratif yarların üzerinde fantastik hisarlar, romantik kuleler, cennet gibi yerleşimler ve tertemiz villalar. Koruların koyu fonunda, suyun mavi örtüsünde sanki geniş bir nehir bir denizden öbürüne akıyor ve kıvrılarak bir körfeze dökülüyor. Bu hayal aleminin önümüze bir büyücü çıkardı- güneş. Bu şimdi yaklaşmakta olduğumuz eski çarlığa Allah vergisi.³⁸⁸

Berezin, İstanbul panoraması karşısında büyülenir ve onu Avrupa şehirleriyle karşılaştırır. Ancak, Berezin'in imgeleminde, varoşlarıyla “Küçük Stambul”, İhtişamıyla “Çargrad” vurgusu dikkat çeker.

³⁸⁵Berezin, 1854, a.g.k., 7.

³⁸⁶Berezin, 1854, a.g.k. 7.

³⁸⁷Berezin, 1854, a.g.k., 90.

³⁸⁸Markov, 1890, a.g.k., 14.

Her kim ki, Napoli veya Lizbon gibi Avrupa şehirlerini görmemişse, Konstantinapol'un onlarda bırakacağı etkiyi çok zor algılayabilir. Hatta Lizbon'a hayran olanlar bile, Marmara Denizinden, çeşitli görüntüsünden ve zarıflığın bir şey kaybetmemiş çok sayıda varoşuyla küçük Stambul (İstanbul) ve bütün ihtişamı ve güzelliğiyle görünen Çargrad'a doğru gemiyle yolculuk sırasında, Osmanlı başkentinin panoraması karşısında yenik düşerler.³⁸⁹

Rus seyyahların imgeleminde uzaktan görünen İstanbul, bazen de Berezin örneğinde olduğu gibi, klasik dönem, Bizans dönemi ve kötü yanlarıyla Osmanlı dönemiyle birlikte dile getirilen pitoresk manzarasıyla betimlenir. Berezin, Boğaz'ın pitoresk manzarasıyla, "Osmanlı'nın kanlı tarihini" özdeşleştiren cümlelerinde aslında, Osmanlı'nın "zorbalığına" vurgu yapar. "Şimdilerde boğazın iki yakasını, tanınmış kişilerin yazlıkları ve irili ufaklı İstanbul'un varoşlarından oluşan yerleşim yerleri kaplamış durumda. Boğazdaki her adımda Klasik dönemden, Bizans döneminden veya son olarak Osmanlı İmparatorluğunun kanlı tarihinden pitoresk manzaralarla karşılaşıyorsunuz."³⁹⁰

Markov da Boğaz'ın pitoresk manzarasında "Osmanlı'nın kanlı tarihini" görürken, seyahatnamesinin başka bir bölümünde ise, "İstanbul'da gezerken şehrin panoramasında, "tutsak edilen" Hristiyanlığın başkentine saplanmış minareleriyle ve uzaktan görünen muzaffer savaşçıların hiç silinmeyen silüetleriyle tam bir İslam başkenti" görür.

Gezerken hemen korkunç fatihlerin İslam başkenti olduğunu hemen hissediyorsunuz. Tepelerindeki bu yüzlerce minare törensel ve dik bir şekilde sanki devasa beyaz mumlar gibi gök yüzüne yükseliyor. Ancak bu minareler sadece halkın ibadetine yarayan mumlar değil, aynı zamanda tutsak edilen Hristiyanlığın başkentine ve Allah'ın gök yüzüne muzafferane bir şekilde İslam tarafından saplanmış gibiler. Stambul'un uzak tepelerine baktığında, bu uzun beyaz silahlarıyla her şeyden önce muzaffer savaşçının karakteristik silüetini görüyorsun ve bu hiçbir zaman belleklerden silinmedi...³⁹¹

Vsevoljki'de, Markov'un duygu ve düşüncelerine benzer bir şekilde Boğaz'a girdiğinde yaşadığı duyguları yansıtır. Türkiye, hayalinde canlandırdığı binlerce tarihsel anıyla birlikte, büyük bir coşku içinde görmek istediği ülkededir. İlk olarak hayalinde beliren antik Yunan ve Rus antik döneminin kahramanları ona yol gösteriyor gibidirler. Türkler ise, Vsevoljki'nin gözünde, zorba yönetimleriyle, hiçbir medeni katkı sunmadan hak etmedikleri topraklarda bulunan, yönetimi altındakilere acı çektiren bir millet olarak yerini alır.

³⁸⁹Berezin, 1854, a.g.k., 1-2.

³⁹⁰Berezin, 1854, a.g.k., 14.

³⁹¹Markov, 1890, a.g.k., 24.

Yazon, beraberindekilerle birlikte boğazdan ilerliyor gibi geldi; Oleg ve İgor'un önderliğinde hafif ve dayanıksız gemileriyle ilerleyen, bizim cesur yürekli Normanlarımızın zengin kıyıları yakıp yıkması, zayıf Konstantinopol imparatorlarını vergiye bağlaması ve onlara korku salması hayalimde canlandı. Demir yumruklu atalarımız güçlü izleriyle sanki yol gösteriyorlardı. Artık Grek imparatorları yok: Şimdi başka bir halk, başka bir hükümdar harap olmuş başkentlerinde hüküm sürüyor. Sanki fetihlerinin zayıflığını önceden sezmış gibiler. Çünkü yaklaşık beş yüzyıldır yönetimleriyle bedbaht Greklere ve Küçük Asya'ya acı çektiriyorlar. Kalıcı bir yönetim için hiçbir şey yapmadılar ve bugüne kadar sadece fatihlerinin mirasçısı olarak kaldılar; halkın yararına hiçbir şey yapmıyorlar, işin kötü tarafı eski zamanlardan hiçbir yapıyı korumadılar!.. Yeni olan hiçbir şey kurmadılar (cami ve hamam hariç). Sahip olduğumuz her şey yıkılmış; sadece şiddetle davranıyorlar ve halkın refahı için sistematik hiçbir adım atmıyorlar.³⁹²

Vsevolojki, bu sözlerinin sonrasında, Bazili'nin "bizim yurttaşlarımızın çok fazla dikkatini çeken başka bir ülke yoktur" şeklindeki sözlerine sonuna kadar katıldığını belirtir ve romantik duygularla birlikte, Rusların İstanbul üzerindeki, ideolojik ve politik hedeflerini harmanlayan cümleler kullanır.

On yüzyıldır sürekli olarak Rusya'nın gözü boğazın başkentini üzerinde: kâh zenginlikleriyle eski şövalyelerimizin aklını çelıyor, kâh memnuniyet verici kuzey ışığını Hristiyanlığın üzerine yansıtıyor, kâh Moskova Knezliğine boğazın tutsak kıyılarından uçan Roma kartallarının ve İmparatorluk sarayının son kolu olduğunu vaat ediyor, kâh II. Yekatarina'nın büyük düşüncelerine konu oluyor ve dünyaya yeni bir kader, şaşkın Avrupa'ya ise yeni bir çağ vaat ediyor. Günümüzde ise yüksek tepeleri ve minareleriyle sultanın korkuya kapılmış şehri, Rus ordusunun kamp dumanlarını ve muzaffer süngülerinin parlaklığını görüyor; sonra ordumuz ve donanmamız doğuya huzur bahsediyor.³⁹³

Gerald de Nerval, Kahire hakkında yazarken, "şehrin kendisi de tıpkı içinde yaşayanlar gibi, en gölgeli sığınma yerlerini, en tatlı iç mekanlarını bize ancak derece derece açığa çıkarır"³⁹⁴ der. Yeğenoğlu, "peçeli kadın" formülasyonunda olduğu gibi, "oryantalist anlamlandırma zincirinde, peçenin bizzat doğuyu temsil ettiğini"³⁹⁵ belirtir. Yani yaklaştıkça, peçesi kaldırılan şehir, seyyaha göre, gerçek yüzünü gösterir. Uzaktan İstanbul'u ve boğazı yukardaki gibi anlatan Rus seyyahların gözünde de İstanbul'a yaklaştıkça şehir derece derece kendini açığa çıkar. Bu bağlamda, Markov, İstanbul'a yaklaştıkça yaptığı İstanbul betimlemesinde Avrupalı ve batıcı Rus seyyahlardan farklı

³⁹²Vsevolojkiy, 1839, **a.g.k.**, 107-108.

³⁹³Vsevolojkiy, 1839, **a.g.k.**, 109.

³⁹⁴G. Nerval (1929). *The woman of Cairo, scenes of life in Orient*. Londra: George Routledge and Sons, c.1, s. 3-4'ten aktaran M. Yeğenoğlu (2017). *Sömürgeci fanteziler oryantalist söylemde kültürel ve cinsel fark*. İstanbul: Metis Yayınları, s. 65.

³⁹⁵Yeğenoğlu, 2017, **a.g.k.**, 65.

olarak Bizans’a kutsallık atfeder. Bunun yanında neredeyse bütün seyahatnamelerde olduğu gibi Avrupalılığı temsil eden Pera’yı medeniyetin temsili olarak görür.

Boğazın bu dar çizgisi ileride birden zarif nilüferlerin göz kamaştıran denizine dönüşüyor. Sağ tarafta Avrupa yakası, solda Asya. Mukaddes Bizans’ın tarihi mabetleri amfi tiyatronic her iki yanındaki alacalı evleri, camileri ve kuleleriyle yakınlaşıyor. Her şey bir anda yakında ve daha yükseğe çıkmaya başlıyor. İlk zengin Avrupalı evleriyle, mağazaları, okulları, elçilik binaları ve servi ağaçlıklı mezarlığıyla medeni Pera gözünüzün önünde yükseliyor.³⁹⁶

Markov, yukardaki değerlendirmelerin devamında, yine Avrupalı seyyahların eserlerinde olduğu gibi çamurlu ve dar sokaklarıyla Galata’yı, doğunun temsili olarak görür. Sokaklardaki hengâmeyi ise Paris sokaklarının durumuyla karşılaştırır. Burada şunu da belirtmek gerekir, uzaktan gördükleri şehri “Çargrad” “Büyük Konstantin’in şehri” “Konstantinopol” isimleriyle adlandıran Rus seyyahlar, (özellikle Berezin, Markov ve Smirnov örneklerinde olduğu gibi), şehrin düzensizliği, sokaklarının biçimsizliği, pisliği, medeni Avrupa şehri öznesine karşı medeniyetten yoksun doğu şehri temsili gibi olumsuzlukların dile getirildiği bölümlerde, bilinçli bir tercih olarak, kentin Müslüman Türk geçmişini ve “doğulu” kimliğini temsil eden “Stambul” (İstanbul) ismini kullandıkları görülür.

Galata, Konstantinopol’ün eski İtalyan mahallelerinden biri. Çamurlu ve dar sokaklarıyla diğer doğu şehirlerinden pek farkı yok. Stambul’da birkaç büyük Avrupa tarzı, birkaç küçük Asya tarzı dükkân var. Bu sıralar gümrüğün ilerisinde sık asma çiçekleri bizi sarmakta. Stambul, gezen, oturan, yatan doğulu milletlerle tıka basa dolu. Her adımda bir yemek dükkânı: sarıklı, kollarını sıvamış iştah açıcı ekmeği çeviklikle kesen Türk aşçının ağaçtan tepsisinde çevrilmiş kuzu ve keçi etinin kokusu her yeri kaplamış halde. Bir yerde yemek dükkânı yoksa orda kahvehane, kahvehane yoksa berber dükkânı var. Küçük köşelerdeki izdihamı, itişip kakışmayı hiçbir zaman Paris bulvarlarında görmüyorsun. Bağırış çağırış, lakırdılar, gülmeler....³⁹⁷

Batıcı (zapadnik) yazar Milukov, ise genellikle Konstantinopol ismini kullanır ve şehri uzaktan gördüğünde yaşadığı, bu bölümün girişinde de gösterilen şiirsel duyguları, şehri yakından gördüğünde kaybeder. Uzaktan gördüğü büyüleyici doğu şehri İstanbul, yakından gördüğünde yazarın düşüncelerinde ve betimlemelerinde tezatları ve çarpıklıklarla andığı doğulu şehir olarak yerini alır.

Horatius (Romalı şair) hiçbir şeyi beğenmeme özelliğindeki tavsiyelerine doğuda hazırlıklı olsam da Konstantinopol’deki ilk gezintimde hayretler içinde kaldım. Böylesine tezatların karşı karşıya olduğu başka bir şehir dünyada görülmemiştir: Işıklar içinde fevkalade güzel

³⁹⁶Markov, 1890, a.g.k., 23.

³⁹⁷Markov, 1890, a.g.k., 27.

bir panorama ve çamurlu sokaklar, yangın kalıntılarının yanında görkemli cami, Marmara Köşkünün yanında yarı harabe kulübeler, gürültülü bir pazarın ortasında bir mezarlık, gübrelik görüntüsü içinde tüten güzel kokulu nargile, yoksulluk yarasını sergileyen çıplaklığıyla fevkalade güzel gözleriyle bir dilber. Konstantinapol'de bizim alışık olduğumuz gibi sokak isimleri kesinlikle yok. Bütününüyle, sıkışık, eğri büğrü kör sokaklar, hiç de hoş görünmeyen metruk alanlar ve arasında uyuz köpeklerin yattığı kıyı köşeler veya hiç kurumayan sokaklardan meydana geliyor Konstantinapol.³⁹⁸

İstanbul'un uzaktan görünümüyle büyülenen ve yakından gördüğünde hayal kırıklıkları yaşayan seyyahlardan bir tanesi de kadın seyyah Ragozina'dır. Ragozina, Avrupa timsali olan Pera'da da hayal kırıklığı yaşar ve semti "pis ve berbat kaldırımları olan Galata" ile karşılaştırır.

Demir yolundan Konstantinapol'un en mamur bölgesi olan, Avrupa tarzında yapılanmış Pera'ya geçtik. Burası zarif insanların, çok sayıda büyük camlı şık mağazanın, arabaların, faytonların, tahtirevanın, kocaman Arap atlara binmiş erkek ve kadınların bulunduğu bir yer. Manzara, bir kaleydoskopun renkliliğinde ve önünüzdeki renkler sürekli değişiyor. Fakat kaldırımlar tıpkı Galata'da olduğu gibi pis ve berbat; arabalar ve yayalar birbirini takip ederek yığın halinde bir kaos oluşturuyor.³⁹⁹ Dar bir sokağın nasıl böyle tretuvarız olduğunu sorduğumda, dayım ve eşi bana orada yaşayacağımı söylediler ve Konstantinapol'un panoraması karşısında, geminin güvertesinde duyduğum heyecanı hatırlayarak hafif bir hayal kırıklığı hissettim.⁴⁰⁰

Markov da İstanbul hakkındaki yorumlarında şehrin karmaşasını, dar ve pis sokaklarını dile getirir ve Türkleri tanımak için gerekli olan aktiviteyi tarif etmek için, "Seyyahlar Çargrad'ın kirli, çamurlu ve pis kokulu sokaklarına alışkınlar. Türkiye'yi ve Türkleri tanımak istiyorsanız Stambul'un kalabalık ticaret mahallelerinde, kapalı çarşılarında, dar ve kıvrımlı sokaklarında, pis ve gürültülü Grek mahallesi Fener'de sakin sakin gezmelisiniz"⁴⁰¹ der. "Doğulu insanın" kentle olan mekânsal ilişkisini ise, Müslüman inancıyla özdeşleştirir.⁴⁰²

Konstantinapol sonsuz kalabalıkların olduğu, hayhuyun, bağırış çağırışların olduğu pis çamurlu pazarlarıyla meşhur. Bu aralıksız ticari hareketin olduğu kalabalıkların benzeri Paris bulvarlarında bile yok. Tahmini olarak sokaklardaki 800bin kişilik kalabalık, yediden

³⁹⁸Milukov, 1859), **a.g.k.** 123.

³⁹⁹Ragozina, 1910a, **a.g.k.**, 382.

⁴⁰⁰Ragozina, 1910a, **a.g.k.**, 382.

⁴⁰¹Markov, 1890, **a.g.k.**, 48.

⁴⁰²Bu yaklaşım tarzı incelenen dönemde ve 20.yy'ın ilk yarısında akademik İslami şehir araştırmalarına da yansıyan tipik bir oryantalist bakış açısıdır. Bu bakış açısına göre, "şehrin fiziksel yapısı, organizasyonu, kurumları, sosyal ve ekonomik aktivitesi, politik hayatının organizasyonu sadece Müslümanlıkla açıklanabilirdi". Ayrıntılı değerlendirmeler için bkz: A. Raymond (1994). *Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views*. British Journal of Middle Eastern Studies, 21(1), s. 4.

yetmişe, boş boş bakarak, itiş kakışla, hiçbir şey yapmadan bir yerlere aceleyle koşturuyor. Bu dini bütün Müslüman başkentinde tam olarak yaptıkları hiçbir şey yok, kendilerini Allah'ın lütfuna bırakmış durumdalar. O kadar bağırsı çağırış ve heyecan içinde koşturuyorlardı ki, bağdaş kurup hiç konuşmadan nargilesini içen ruhsuz doğu insanları hiç aklıma gelmedi. Her yerde lokanta ve kahvehaneler tıka basa aylak insanlarla dolu. Dar sokaklar basit hasır sandalyeler ve iskemlelerle dolu ve buralarda alaca bulaca giyinerek, camdan nargilelerini içmek onlar için çok önemli. Herkes tüketiyor, esniyor ve hiç kimse çalışmıyor.⁴⁰³

Skalon ise, kendi şehirlerinde ve başka hiçbir yerde, İstanbul'da ve Doğu'nun şehirlerinde olduğu kadar bir sokak hayatı olmadığını, bu yüzden de sokakların pis koktuğunu belirtir.

Sokaklar gerçekten hiçbir yerde, hiçbir durumda Konstantinopol'de olduğu seviyede kirli değildir. Bizim şehirlerimizdeki gariban halkın işgal ettiği bölümler bile temizlik konusunda diğer yerlerden ayrı değildir. Bizim, halkın büyük çoğunluğunun yaşadığı, çalıştığı, dinlendiği, sokakta veya açık dükkanlarda yemek yediği Doğunun şehirlerindeki gibi bir sokak hayatımız yoktur. Bu nedenledir ki, Doğunun büyük şehirleri çamurludur ve pis kokar.⁴⁰⁴

Rusların İstanbul'a bakışını yansıtan bütün bu yorumlardan sonra, İstanbul'un kendileri üzerinde nasıl bir etki bıraktığını Smirnov ve Berezin'in değerlendirmeleri özetler. Smirnov, okuyucuya sordurduğu soruya verdiği cevapta, engellemeye çalıştığı ancak bir türlü engelleyemediği olumsuz bir bakış açısı yansıtır. Ona göre, Osmanlılar, şehri kirleten ve onu hak etmeyen bir millettir.

Belki bana Stambul ve sakinlerinin üzerimde nasıl bir etki bıraktığını soruyorsunuzdur. Kısaca cevap vereyim: Stambul, yaz aylarında geçirilen zaman içinde bana son derece dayanılmaz geldi. Turistler genel olarak ilk anda hayran oluyorlar. Ben bu memnuniyeti tecrübe etmedim: bütün çamur, kalabalık, itiş kakış, Stambul topraklarına ilk bastığımdan, gemiye binip memlekete dönene kadar üzerimde çok itici bir etki bıraktı. Var gücümle bu olumsuz etkiyi üzerimden silebilecek bir şeyler aradım ancak başaramadım. Boğaz, fevkalade güzel bir yer ve güzelliği hiçbir yerle kıyaslanamaz; havası harika ancak, bugünkü sakinleri olan saygıdeğer Osmanlılar burayı pisletmiş ve berbat etmişler. Bu millet, dünyanın en zarif köşelerinden olan kendi vatanını içinden pis kokuların geldiği bir ine ve lağım çukuruna nasıl çevrileceğini kanıtlama çabası içinde gibi⁴⁰⁵

Milukov'un İstanbul'un kendisinde bıraktığı etkiyi anlattığı cümleleri ise, öneri niteliğindedir.

⁴⁰³Markov, 1890, **a.g.k.**, 49.

⁴⁰⁴Skalon, 1881, **a.g.k.**, 51.

⁴⁰⁵Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 48.

Eğer Konstantinapol'ün şanına kapıldıysanız ve onu bir gün ziyaret etmeye karar verdiyseniz hayranlığınızı kaybetmemek için kıyılarında dolaşmayın, gözünüz Çargrad'ın panoramasına doydysa geminin güvertesinde kalın ve memleketinize gidin. Benim kaderim böyle olmadı: Türklerin imalı küfürlerine kulaklarımı tıkayarak, aşhanelerin dayanılmaz kokusundan burnumu tıkayarak, estetikten uzak kalmış çirkin, şekilsiz evlerin alacalığından gözlerimi kapayarak, çar çapul, kaba saba milletin ve aç köpeklerin içinden Stambul'un çamurlu, iç karartıcı sokaklarından ve sahilden geçerek Pera'ya geçmek zorundaydım.⁴⁰⁶

3. 1. 2. Aya Sofya

İstanbul'la birlikte, şehrin ayrılmaz bir parçası olarak, Rus entelektüelleri tarafından 19. Yy'ın ikinci yarısında, Ortodoks Rusya'nın kimliğinin en önemli dayanak noktalarından biri olarak görülen bir başka simge ise, Aya Sofya'dır. Yazar Y. N. Trubetskoy, milli bir mesele olarak gördüğü İstanbul ve Ayasofya hakkında yazdığı 1915 yılında yayınlanan makalesinde, İstanbul'un Ruslar açısından, ekonomik ve politik önemine dair yapmış olduğu açıklamalardan sonra, uzunca sayılabilecek bir bölümde Aya Sofya'nın önemine değinir. İstanbul'u "Rusların, atalarının vaftiz edildiği, Türkler tarafından camiye çevrilen ve Ortodoks Rusya'nın ruhani dünyasında önemli bir yer tutan mabedin (Aya Sofya) bulunduğu kutsal bir şehir olarak tanımladıktan sonra Rus kültürüne olan etkilerinden bahseder."⁴⁰⁷ Trubetskoy'a göre, "Ayasofya'nın simgesel olarak, tarihsel büyük umutlarla ve büyük sevinçlerle birlikte Rus milli ruhuna yerleşmesine şaşırmamak gereklidir".⁴⁰⁸ Yazar, bütün değerlendirmelerin sonucunda "Rusya'nın, politik nedenlerin yanında, kültürel ve dini nedenlerden dolayı İstanbul'un ve Ayasofya'nın özgürleştirilmesi misyonunu üstlenmesi gerektiği" düşüncesindedir.⁴⁰⁹ 1915 yılında I. Dünya Savaşının başında yazılan Trubetskoy'un bu makalesindeki İstanbul ve Ayasofya'nın, Rus düşüncesindeki imgelemi ve simgesel önemi, Danilevski örneğinde de görüldüğü gibi, bu çalışmanın dönemselliği içindeki zaman diliminde hâkim olan muhafazakâr düşüncede kendine oldukça fazla yer bulan ideolojik bir durumdur.

Berezin, tıpkı Knyaz Konstantin'in İstanbul'u ziyaretini simgeleştirdiği gibi, Knyaz'ın Ayasofya'yı ziyareti sırasında yaşanan coşkuyu da şu cümlelerle simgeleştirir.

⁴⁰⁶Berezin, 1854, **a.g.k.** 5.

⁴⁰⁷Y. N. Trubetskoy (1915). Nasyonalny vopros, Konstantinapol i Svyataya Sofiya. *Voyna i Kultura*, Moskva: Tipografiya T-va İ. D. Sitina, s. 4.

⁴⁰⁸Trubetskoy, 1915, **a.g.k.**, 11.

⁴⁰⁹Trubetskoy, 1915, **a.g.k.**, 27-28.

Büyük Knyaz Konstantin, yan kapıdan, sonradan camiye çevrilen, Stambul'un güzelliği ve gururunun birleşimi olan ünlü Aya Sofya mabedine giriş yaptı. Konstantinapol Greklerinden oluşan büyük bir topluluk sabırsızlıkla bu anı bekliyordu. Majesteleri merdivenlerden inmeye başladığı anda Grekler gibi Rus çarının oğlu ile Aya Sofya'da bulunmak için yanıp tutuşan diğer reaya topluluğu da ok gibi camiye doğru atıldı. Buna ne bir muhafız ne bir molla dayanabilirdi ve sonunda kapıları kilitlemek zorunda kaldılar.⁴¹⁰

Berezin'in Knyaz'ın ziyaretiyle birlikte ideolojik olarak simgeleştirdiği Ayasofya, mimari görünümüyle de Rus seyyahlarca simgeleştirilir ve ona sanatsal bir kutsallık atfedilir. Bu çalışma kapsamında incelenen seyahatnamelerin yazarları tarafından Ayasofya'ya sanatsal kutsallık atfedilirken, aynı dönemlerde, Avrupa mimarlık tarihi yazımında Bizans mimarisi genel olarak oryantalist bakış açısıyla ele alınıyordu.⁴¹¹ Hatta Kourelis'in de belirttiği gibi "Avrupalı seyyahlar, Ortodoks Kiliselerini, Katolik ve Protestan Kiliselerinden daha çok Müslüman Camilerine benzetmekteydi"⁴¹² Ayasofya, Rus seyyahlar tarafından da oryantalist bir bakış açısıyla ele alınır ancak, bu bakış açısı, ebettteki genelde Bizans mimarisine özelde de Ayasofya'nın mimarisine yönelik değildir. Bilakis, geliştirilen Oryantalist söylem, kutsiyet atfedilen yapıdan ziyade, onu bozan Türklere karşı olarak seyahatnamelere yansıtılmaktadır. Bu oryantalist bakış açısı, ilk olarak Ayasofya'nın bulunduğu fiziki mekânın ve dış görünüşünün anlatımlarında kendini gösterir. Bu bağlamda, Vsevolojki, Aya Sofya'nın etrafını anlatırken, mabedi çevreleyen Osmanlı döneminde yapılan binaların oluşturduğu görüntüden ucube kalabalık olarak bahseder.

Aya Sofya'nın yakın çevresi oldukça ilginç. Asırlar boyunca Bizans egemenliğine ve ihtişamına merkezlik yapacak olan tepede ilk Bizans akropol 'ün kurulması boşuna değil... Büyük Konstantin'in Avgusteon'u (Aya Sofya Meydanı) şimdi payandalar ve ekleme binaların oluşturduğu ucube kalabalıktan ibaret. Buradan çok uzak olmayan bir mesafede, hemen denizden dalgaların kıyıya vurduğu yerin yukarısında, sık servi ağaçlarının oluşturduğu kümenin arasından Osmanlı sultanlarının ıssız sarayının kuleleri ve kubbeleri pitoresk bir şekilde parlıyor. Buradan, Osmanlı yönetin merkezinin kanlı kapısı Bab-ı Hümayun Bizans İmparatorlarının "altın meclisinin" eşliğini aşan, asırlardır etrafa korku salan insanların ve infaz edilmiş Osmanlı devlet görevlilerin ezilmiş kafalarıyla, alımsız bir şekilde somurtuyor.⁴¹³

⁴¹⁰Berezin, 1854, **a.g.k.** 45

⁴¹¹Ş. K. Yıldız (2021). *Byzantium between "east" and "west" perceptions and architectural historiography of Byzantine heritage*. İstanbul: Libra Yayıncılık, s.103.

⁴¹²Yıldız, 2021, **a.g.k.**, 102.

⁴¹³Markov, 1890, **a.g.k.**, 39.

Ayasofya için seyahatnamesinde ayrı bir başlık açan ve bu konuda Rus oryantalist bakış açısını en iyi yansıtan yazarlardan biri olan Markov, uzaktan ilk bakıldığında Ayasofya'nın devasa kubbesiyle dikkat çektiğini belirtir. Yazar'a göre, Ayasofya, mimari olarak Rus imgeleminde o kadar büyük bir ihtişama sahiptir ki, Pera'dan ve Altın Boynuzdan bakıldığında Süleymaniye Camii en yüksek tepede bulunduğundan onun ihtişamını ilk defa gören Ruslar, Camiyi Ayasofya zannederler.

Osmanlı Sarayının bulunduğu Sarayburnu sırtlarında, Marmara Denizindeki seyyaha ilk olarak yüksek ve devasa kubbesiyle kendini gösteriyor; ancak boğazdan, Peradan ve Altın Boynuzdan bakıldığında Süleymaniye Camii kıydan en yüksek noktadaki tepeyi tamamlıyor ve bütün Stambul'a hükmediyor. Rusya'dan gelen ve şehrin acemisi olan bir kişi onu Aya Sofya zannediyor.⁴¹⁴

Rus seyahatnamelerinde, genellikle şan ve ihtişamlı anlatılan ve Hristiyan mimarisinin mucizesi olarak görülen Ayasofya'nın mimari yapısının Türkler tarafından bozulduğu düşüncesi hakimdir. Berezin, Mimar Fossati'nin çalışmalarıyla Hristiyan mabedini herkes tarafından tanınmasını sağladığı düşüncesiyle birlikte, Türklerin yapıyı bozduğu görüşündedir.

Aya Sofya'yı son ziyaret edişimden sonra içinde haylice değişiklik oldu. Mimarımız Fossati üzeri sıvalı freskleri gün yüzüne çıkardı, büyük bir bölümünü restore etti ve büyük bir proje gerçekleştirerek herkese bu ünlü Hristiyan mabedini tanıma imkânı sağladı. Türkler Aya Sofya'ya yapmış oldukları eklemelerle Bizans bazilikasını bozdular ve çirkinleştirdiler. Bu eklemeler, Hristiyan mimarisinin mucizesi kubbe dahil, mabedin şanlı görüntüsünü kapatıyor.⁴¹⁵

Avrupalı bakış açısına sahip batıcı (zapadnik) yazar Milukov ise, Ayasofya'yı ilk gördüğünde bu şöhretli mabedin onda hiçbir olumlu etki yaratmadığını belirtir. Ona göre, Ayasofya, önündeki Türkler tarafından eklenen yapılarla ve minareleri ile taş yığını andırır ve insan eliyle yapılmış bir sanat eserinden daha çok tuhaf bir dağ gibi görünür.

Konstantinapol'un çamurlu sokaklarına dağılan hazinelerin düşüncesiyle, her şeyden önce Aya Sofya aklıma geldi. Ancak, önünden ilk defa geçtiğinde kendime şu soruyu sormadan edemedim: Jüstinyanın bu şöhretli mabedinde seyyahları hayretler içinde bırakan şey nedir? İlk bakışta ihtişamdan ve güzellikten hiçbir şey yansıtmıyor; daha çok gudubet çirkinliğiyle fark ediliyor. İnsan eliyle yapılmış bir sanat eserinden daha çok, doğal bir yığını, tuhaf bir dağı andırıyor. Girişteki taş kaosunun içinde, imaretler, hamamlar, okullar; kaba saba dört

⁴¹⁴Markov, 1890, **a.g.k.**, 30.

⁴¹⁵Berezin, 1854, **a.g.k.** 45-46.

minarenin arasında ve bir sürü tezatlık yığınının ve ucube eklentilerin üstünde küme şeklinde uçuk sarı renk yığınları görünüyor...⁴¹⁶

Muhafazakâr yazar Markov'da Ayasofya'nın önüne geldiğinde Milukov ile benzer duygular içinde büyük hayal kırıklığı ve üzüntü yaşar, ancak onun incinen duygularının temelinde Avrupalılıktan ziyade Rusluk bilinci vardır. Ona göre, gördüğü manzara, “barbarcadır”, eklenen minareler “Müslüman fanatizminin” göstergesidir, bakımsızlık ve pislik her yerdedir ve mabedin bütün bunlardan kaynaklanan içler acısı hali, Rus ruhunu isyana sevk etmektedir.

Sonunda Aya Sofya'nın önündeyiz. Hiçbir meydan, hiçbir açıklık yok, her yerde küçücük evleriyle dar sokaklar var. Ek binalar ve duvarlarına bitişik evler ve dükkanlar inşa edilmiş. Önünüzdeki gelişigüzel, aptalca bina kaosundan kaynaklanan bu pis, barbarca ortamda ihtişam ve estetiğe dair hiçbir gösterge yok ve çağının cesaret ve güzelliğiyle sizi şaşırtacak bir yapı yükselmiyor karşınızda. Köşelerindeki dört yüksek minare, eski kutsal Hristiyan mabedine, gerçek Müslüman camilerinin militan karakterini veriyor. Sanki bir mağaraya girer gibi kuzey taraftaki yan girişinden adımınızı attığınızda çamurlu merdivenler, döküntü ve çöpler Rus ruhunu isyana sevk ediyor.⁴¹⁷

Markov, dış görünüşünün kendisinde yarattığı hayal kırıklığı ve Rus ruhunun incinmesinden kaynaklı isyan duygularıyla büyük giriş kapısından Ayasofya'ya girer. Girişte “Kuran harfleri yazılmış deriden yırtık pırtık örtü dikkatini çeker”. İçeri girdiğinde ise yaşadığı öfke hali, bir nebze olsun dinmiş gibidir ve yaşamış olduğu hisselere ruhani, yapının antik mimari unsurlarına ise, tarihsel bir kutsiyet atfeder.

Büyük giriş kapısı, üzerinde Kuran harfleriyle yazılı derinin ekli olduğu yırtık pırtık, soluk bir kırmızı çuha ile sıkı bir şekilde kapatılmıştı. Kapının üstünden eski mozaiklerin motifi çok az bir şekilde görünüyordu. Molla ayakkabılarımızın üstüne kulana kulana eskimiş ve kirlenmiş deriden bir terlik giymemizi istedi ve ağır çuha perdenin köşesini kaldırdı. İçeri girdik ve aniden kutsal mekânın esrarlı saygısı bizi sarmaladı. Devasa enginliğin haşmetinde boğuluyor gibiydik. Üzerimizde taştan gökyüzünün olağanüstü güzel kemeri duruyor, halesi yarım dairesel pencerelere vuran ışık sakince üzerimizde duruyor ve Libya, Medya (İran) ve Tesalya'dan getirilen koyu yeşil ve gri mermerler, koyu kırmızı jasper taşları, asırlık bir ağaç gibi duran yeşil porfir taşından çok değerli kolanların kapladığı orta avluya yayılıyordu. Her kolonu bir zamanlar Baalbek'ten (Lübnan'da antik bir şehir), Artemis Tapınağından, Troya'dan, Roma'dan ve Atina'dan kutsal tarihi izler taşıyor.⁴¹⁸

Markov, içerdeki esrarlı sessizliği ise, sanki derinlerde bir yerlerde yapışkan böceklerin vızıltısı gibi susmak bilmeyen bir sesin bozduğunu, mermerden sundurmaya ilerleyip,

⁴¹⁶Milukov, 1859, **a.g.k.** 132.

⁴¹⁷Markov, 1890, **a.g.k.**, 30.

⁴¹⁸Markov, 1890, **a.g.k.**, 31.

kolonlardan birinin yanında durduklarında, bu seslerin, “fanatik bir hiçlik içinde dizleri üzerine oturmuş genç softaların Kurandan dizeler bağrımlarından kaynaklandığını belirtir.”⁴¹⁹ Böylelikle Türkler, dışardan Ayasofya’nın mimari yapısını bozdukları gibi, “dini fanatizmleriyle” birlikte içerdeki ruhani havayı da bozmuş oluyordu. Yazara göre, Ayasofya’nın içinde bulunan ikonaların kapatılması da yine “Türklerin barbarlığının” bir göstergesidir. “Türk camilerinde ne insan ne de başka bir canlı tasviri bulunmamaktadır. Ayasofya’nın mozaik ikonaları boydan boya altın sarısı renkte sıvanmış ve barbar eller tarafından yüzleri yok edilmiş olsa da dört altı kanatlı Serapim meleği figürü nedense el değmeden kalmış”.⁴²⁰

Markov’un, burada kullanmış olduğu terminoloji dikkat çekicidir. Yazar, Ortodoks kilisesi Ayasofya’yı anlatırken ona bir kutsiyet atfeder ancak, Türklerin yapmış olduğu “barbarca” değişiklikleri anlattığı anlarda ise kutsal mabet bir anda “camii” olarak adlandırılır. Müslüman camilerindeki gerçekleştirilen uygulamaları, sanatsal kutsiyete vurulmuş bir darbe olarak kabul eder.

Ucunda pis kandiller ve şamdanların asılı olduğu çok sayıda demir çubuk ve zincir, oldukça alçak bir şekilde ana ibadet mekanının üzerinde sallanmakta. Müslüman camilerindeki bu hiç değişmeyen alışkanlık çok karakteristik fakat bir sanatçının gözünde acı verici ve aşağılayıcı. Bu Türk barbarlığının pis örümceği, Tarihsel ve sanatsal kutsallığın üzerine hantal ağını örerek, mabet ve gözler arasındaki güzelliğin arasına başını uzatıyordu.⁴²¹

Bunların yanında Markov, İstanbul’un fethi sırasında Fatih Sultan Mehmet’in Ayasofya’ya girişini anlatan oryantalist retoriği de seyahatnamesine eklemekten geçmez.

Yeşim taşından kolonlardan birinde derin kesiği görebiliyorsunuz. Rivayete göre bu Bizans’ı fetheden II. Mehmet’in atının sırtında ceset yığınları üzerinden geçerek mabede girdiğinde güçlü kılıcıyla açtığı kesik. Biraz daha ilerdeki bir kolonda ise düşmanını lime lime doğramış sağ elinin kanlı izleri görünüyor. Mehmet’in acımasız silah arkadaşları ise koro için toplanmış kadın ve çocukları atlarının sırtında çığnemişlerdi.⁴²²

Bütün bu oryantalist betimlemelerle birlikte yazar, ayrıca Ayasofya kütüphanesinden de “Peygamber Muhammet’in boyası çıkmış seccadelerinden birisi ve Halife Ömer’in kendi el yazısıyla yazdığı Kuran aslının bugüne kadar erişilmemiş olan

⁴¹⁹Markov, 1890, **a.g.k.**, 31.

⁴²⁰Markov, 1890, **a.g.k.**, 32.

⁴²¹Markov, 1890, **a.g.k.**, 33.

⁴²²Markov, 1890, **a.g.k.**, 33.

Ayasofya'nın esrarengiz kütüphanesinde bulunmaktadır.”⁴²³ şeklinde bahseder. Hazreti Ömer'in yazdığı Kuran-ı Kerim'in Ayasofya Camisinin kütüphanesinde bulunduğu dair bilgi, Vitman tarafından 1890 yılında yayınlanan Sibiryalı bir kadın seyyahın seyahatnamesinde de yer alır.⁴²⁴

3. 1. 3. Büyükdere ve Hünkâr İskeleyi

Büyükdere, Rus oryantalizminin önemli simgelerinden bir diğeridir. Burada, Rus elçiliğinin yazlık konutu bulunurdu ve Rus seyyahların uğramadan geçmediği ve önem atfettikleri bu yer, neredeyse her seyahatnamede anlatılır. Berezin, adının her seyyahın anılarında pek çok güzel şey biriktirmiştir dediği Büyükdere'yi şu şekilde betimler.

Burası boğazın en güzel yerlerinden biridir. Boğaz, burada genişler ve daha önce Vafikolpos (Derin Koy) olarak adlandırılan Büyükdere koyunu oluşturur. Türk adını, içinde, az sayıda yazlık ev, geniş ve güzel iki kilise, bir çarşı ve ziyaretçiler için iki otel ve yürüyüş için bahçelerin olduğu komşu Büyükdere vadisinden alır. Serin rüzgarların estiği Karadeniz'in yakın olması, yaz aylarında buraya daimî ve geçici birçok ziyaretçinin gelmesine neden olur. Nüfus, Rumlar, Ermeniler, Franklardan oluşur. Türklerin ise burada bir birlik müfrezesi bulunur. Yaz aylarında Avrupa'nın elitleri Büyükdere'de bir yoğunluk oluşturmaktadır. Rus, Avusturya, Danimarka ve İspanyol evleri, binalar, bahçelerin uzandığı dağların yamacına bitişiktir. Burada bulunan sarayların en iyisi Rus elçiliğine aittir. Önünde bir bahçe bulunan beyaz güzel bir binadır ve arkasında ve yanda yoğun bir koruya bitişiktir. Burası, Yılın Nisan ayından Kasım'a kadar olan sıcak günlerde kurtarıcı bir sığınaktır.⁴²⁵

Berezin,'in bu şekilde betimlediği Büyükdere, Markov'un anlatımında tam olarak Rus kimliğinin ve Rus karakterinin yansıması olarak gösterilir. Markov, Büyükdere'de bulunan Rus elçiliğinin yazlık sarayını emsalleri arasında ilk sıraya yerleştirir ve Türklerin Büyükdere'ye “Bab el Moskov” dediklerinden ve bunun Rus gururunu okşadığından bahseder.

Büyükdere Avrupa yakasındaki ilk büyük koy. Bu alan bugüne kadar çınar ağacı ile bütünleşen yedi değerli haçlının izlerini barındırıyor. Türkler buraya yedi kardeşler diyor ve Büyükdere sakinleri her akşam burada vakit geçirmek için toplanıyor. Büyükdere geçmişte şehrin anahtarı olarak isimlendiriliyormuş; şimdi ise çekici bir kehanete veya tarihi anılarda kalmış görünümünde. Türkler buraya “Bab el Moskov” (Rus Kapısı) diyor. Kıyıda

⁴²³Markov, 1890, **a.g.k.**, 32.

⁴²⁴A. P. Vitman (1890). *Vospominaniye o Konstantinapole iz dnevnika Sibiryaçki.putevaditel po Konstantinapolyu i yeyo Okrestnostyam*. Odessa: Tipografiya Pileçki, s.23.

⁴²⁵Berezin, 1854, **a.g.k.** 15-16.

gezinirken ister istemez bu adlandırma Rus gururunuzu okşuyor. Koyun derinliğindeki sağ kıyı tamamıyla Rus: Bu devasa ve geniş alan II. Yekaterina zamanında bir İngiliz lordundan alınmış ve Rus elçiliği yazlık sarayı inşa edilmiştir. Elçiliğimizin bu güzel yazlık sarayı bütün Rusluk bilincini ve karakterini taşıyan temsilcileriyle Osmanlı başkentinde ilk sırada rol oynadı.⁴²⁶

Knyaz Peter Andreyeviç Vyazemskiy'nin belirttiği gibi, Rus bayramlarından ve anma günlerinden biri olan, Rus kilisesinin kuruluş yıl dönümü ve azizlik derecesinde tutulan, Rus Ortodoks kilisesinin ve Rus devletinin kurucu babası Vladimir'in onuru ve anısına düzenlenen anma günü Ruslar için en önemli günlerden biri olarak kabul edilir.⁴²⁷ İşte 15 Temmuz günü Büyükdere'deki Rus elçiliğindeki kutlamalara büyük anlam yükleyen ve tarihi ve romantik duygularla orada bulunan Vyazemskiy, o anda orkestranın çaldığı ve maestro Marioni'nin bestelediği şiiri aktarır.

Peygamberin minarelerinin karşısında,
Burada bütün tepeleri saran,
Doğunun mavi gökyüzünün altında,
Parılıyor mavi boğaz,
Rus Ortodokslarının çocuklarıyız,
Fikirde bir aile
Şarkı, sağlıklar diliyor size
İsim günü kutlanan Azizden.
Burada her şeyden daha sevgili
Rusya'mızı, evlerinizi kutsuyor azizler
Ve Rus kartalının şanını gönderiyor size.
Ve kalp kalbe haberler vermek için,
Gönderiyor seslerin ana dilini,
Ve Rus kalbi ve ellerini
Kardeşler nazikçe sarılsın diye.⁴²⁸

Vyazemskiy, Büyükdere Rus elçiliğindeki anma törenini sonlandırdıktan sonra romantik tarihi duygulardan sıyrılıp yaşadığı dönemin tarihinin duygularıyla Rus oryantalizminin ve gururunun başka bir simgesi olan Hünkâr İskelesine kısa da olsa değinmeden geçmiyor.

⁴²⁶Markov,1890, a.g.k., 17-18.

⁴²⁷ P. A. Vyazemskiy (1883), *Puteşestviye no Vastok Knyaz P. A. Vyazemskogo 1849-1850*, İzdaniye Grafa S.D. Şeremeteva, St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasuleviça, S. 1.

⁴²⁸Vyazemskiy, 1890, a.g.k., 4-5.

Asya kıyılarındaki derin vadilerle ayrılan dağlar, geniş ve fevkalade güzel tabloyu şekillendirerek yükseliyor. Buradaki “Mogila Velikana⁴²⁹” dağı, dervişlerin yuvalandığı türbe yapısının kalıntılarını taçlandırıyor. Buranın çok yakınında gıyaben bildiğimiz bir alan bize yaşanan bir olayı hatırlatıyor. Hünkâr İskelesi diye modern tarihimizin sayfalarına yazılan bu yerde, 1833 yılında Rus askeri kampı kurulmuştu⁴³⁰

Berezin de Hünkâr İskelesine dikkat çeken yazarlardan biridir. Yazar, Sütlücedeki tahkimata değindikten sonra, 1883 yılında Rus birliklerinin Boğaza gelişinden ve Pertev Efendinin sözlerinin yazıldığı anıttan bahseder.

Yuşi dağının altında Boğazın kıyısında Türklerin Sütlüce diye adlandırdığı bir yer ve güçlü bir şekilde tahkim edilen “Macar Kalesi” veya “Yuşa Kalesi” bulunur. Burada taş surlar üzerine 32 adet, toprak setler arasına da 25 adet top yerleştirilmiştir. Sonra, “Serviburnu” ve Hünkâr İskelesi vadisi var. Bu vadiye 1833 yılında Mehmet Ali’ye karşı Türklere yardım için gelen Rus birlikleri kamp kurmuştu. Bunun anısına Sultan Mahmut tarafından burada Serviburnu’nda küçük bir kaya dikilmiş ve üzerine Pertev Efendi’nin şu Türkçe mısraları oyulmuştur.

Bu sahraya müsafir geldi getti Asker-i Rusi
Bu Sengi kühi peyker yadigâr olsun nişaan kalsun
Vefaki devletinin böyle dursun sevabit-i mühkem
Lisanidustande destani çok zaman kalsun⁴³¹

Yazar, bu anıt dikildikten sonraki gelinen noktayı, “Ne yazık ki, bu anıtın dikilmesinin üzerinden yaklaşık on yıl geçti ancak Rus Çar’ının alicenapllıkla durdurduğu aynı birlikler Sultanın vadisinde, Türklerin dostu olarak dolaşıyorlar.”⁴³² şeklinde özetler.

Markov ise, Rus gücünün ihtişamı ve Rus süngüsünün gücüyle özdeşleştirdiği Hünkâr İskelesini şu şekilde simgeleştirir.

Asya kıyılarında ise Rus gücünün diğer izleri bulunuyor: Antik dönemdeki Nemf’in⁴³³ kıyılarında sultanın yazlık köşkünü ve bir zamanlar Bizans imparatorlarının görkemli yazlık sarayına ev sahipliği yapan, üzerinde süslü altın renkli Türkçe kitabenin ve Rusça 23 Haziran 1833 yazısının görüldüğü granit piramidi barındıran Hünkâr İskelesi. Burada, Osmanlı başkentini Türk vassalı Mısırlı Mehmet Ali Paşa’dan korumak için görevlendirilen

⁴²⁹ Anadolu yakasındaki Anadolukavağı bölgesinde Aziz Yuşa (Türkçe Hz. Yuşa) türbesinin bulunduğu Yuşa tepesi. Dev dağı olarak da adlandırılıyor.

⁴³⁰ Vязemskiy, 1890, **a.g.k.**, 5.

⁴³¹ Berezin bu dizeleri metinde Türkçe olarak Kiril Alfabetiyle yazıp, sonra Rusça ’ya çevirmiştir. Berezin, 1854, **a.g.k.**, 33. Bu konudaki bir değerlendirme için bkz. F. Ünal (2013). Ruslar tarafından 1833’de Beykoz/Serviburnu’na dikilen kaya anıtı “Moskof Taşı”. *Türkiyat Mecmuası*, 23/Güz.

⁴³² Berezin, 1854, **a.g.k.**, 33.

⁴³³ Yunan mitolojisinde sayısız çokluktaki dişi, tanrısal varlıklar.

Muravyev'in bölüğü kamp kurmuştu. Mehmet'in oğlu Muzaffer İbrahim Paşa, karşısında Rus müfrezesini görünce durmak zorunda kaldı ve Bursa'ya hareket etmekten vazgeçti. Böylelikle Osmanlı başkenti Rus süngüsüyle korunmuş oldu...⁴³⁴

3. 2. Rusların Osmanlı Devleti Hakkındaki Görüşleri

19. Yy'ın başından itibaren iki komşu devlet olan Osmanlı ve Rusya, birbirlerine karşı bulunduğu coğrafyada önceki yüzyılın devamı niteliğindeki ekonomik ve politik mücadelelerini yoğunlaştırarak devam ettirdiler. Uluslararası boyutu da (doğu sorunu) olan bu mücadelede Rusların ötekisi olan Osmanlı Devleti, yönetimiyle ve ordusuyla birlikte birçok esere konu olduğu gibi seyyahların da ilgi alanındaydı. Politik ötekileştirmenin, ötekileştirenin mensubu olduğu devlet yönetiminin, rakip (öteki) devlet üzerine geliştirdiği politikaların meşruiyetini sağlamada önemli bir rol oynadığı açıktır. Belki de, yazar Hentsch'in, Leibniz'in XIV. Louis için 1672'de hazırladığı Mısır seferi projesinde, "Osmanlı imparatorluğunu, çöküşün arifesinde, cehalet ve barbarlığın kol gezdiği, bakanlarının bile devletin çöküşünden bihaber olduğu bir devlet olarak nitelendirmesiyle ilgili yaptığı değerlendirmelerde de belirttiği gibi "öteki imgesi en geniş etkisine politika düzeyinde ulaşır."⁴³⁵ Bu etkinin ve politik meşruiyetin, 19.yy başından itibaren, özellikle de yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da süreli dergilerde yayınlanan yazılarla ve seyahatnamelerle nasıl sağlandığı ilgili bölümde aktarmıştı. Yayınlanan bu eserler, tıpkı Leibniz'in projesinde olduğu gibi "Türkiye'ye, adetlerine, kurumlarına, teknolojisine karşı ve Osmanlının acziyetini ortaya koyan katı yargılarla doludur"⁴³⁶. Bu bağlamda, 19. Yy boyunca, Rus oryantalist seyyahların Osmanlı Devleti'ne genel bakış açısını vermek açısından yüzyılın sonunda muhafazakâr yazar Markov'un, Rumeli Hisarı anlatımında Osmanlı devletini ve önde gelen liderlerini vahşilikle suçladığı cümleleriyle başlamak yerinde olacaktır.

Fatih Muhammet II'nin yaptırdığı Rumeli hisarının çok göz alıcı bir görüntüsü var. Bu korkunç Asyalı savaş makinesinin Grek topraklarına attığı ilk adımdı ve Bizans kalesini buradan zayıflattı. Bizanslılar, bu zapt olunmaz hisarı kendi elleriyle yapmaya mecbur bırakıldılar ve ıstırap çeken kemikleri, terleri, kanları, bu kanlı yapının duvarlarına karıştı.

⁴³⁴Markov, 1890, **a.g.k.**, 18.

⁴³⁵Hentsch, 2016. **a.g.k.**, 143-145.

⁴³⁶Hentsch, 2016. **a.g.k.**, 145.

Bu arada beyleriyle, ulemasıyla, paşalarıyla Osmanlının vahşi liderleri, Rumeli Hisarının hendeklerini kazan padişahın ellerinden hiç tiksınmediler⁴³⁷

Markov, bol bol tarihsel anekdotlar verdiği seyahatnamesinde Osmanlı Devlet’ine genel bakışı gösteren değerlendirmelerine, Yeniçeri Müzesinde, Osmanlı devlet aygıtının geçmişteki en önemli unsurların biri olan yeniçerilerle ilgili duygularıyla devam eder. Markov, müzede maketler karşısındaki bir turistin gözlerinde canlanan manzarayı “bütün ömrünü tamamlamış bu korkunç dünya, düşünen turistin, sessiz uzun müze galerilerine girdiğinde hayalinde bu sessiz kıyafetlerle canlanıyor. Kendilerine sınırdaş olan talihsiz Hristiyan ülkeler bir zamanlar korku ve yıkım getiren tarihin bu korkunç isimleri sanki canlanıyor.”⁴³⁸ şeklinde betimler. Markov’a göre tarihin sayfalarında canlanan bu isimler, Avrupa medeniyetini mahfeden, Asyalı fanatik çekirge sürüleriydi.

Bunlar, eğri kılıçlarıyla Germen ve Grek zırhlarını ortadan ikiye ayıran Asyalı atlılar, Avrupa ordularını ezen merhametsiz ve yenilmez vezirler, felakete götüren dizelerin sebatı ve fanatiğin kaderciliğiyle, önüne çıkan her şeyi yok eden çekirge sürülerı gibi kendi Asya çöllerinden kalkıp Avrupa medeniyetine ait ülkelerin yangınlarının, dağ, deniz ve kan nehirlerinin durdurmadığı korkunç sultanlardı. Ve yeniçeriler--- Bu eski Türkiye’yi ve onun cesaretini, gücünü temsil ediyor. II. Mahmut, cesurca parmağını eski Türkiye’nin yaşlı kalbinin azgın Ayalı kanına soktuğunda, Türkiye, onlarca yıllık karakteristik tarihine son veriyordu.⁴³⁹

Markov’un tarihsel anekdotlarla anlatmış olduğu görüşlerinde yukarda belirtilmiş olan politik ötekileştirmenin izlerini görmek mümkündür. Markov’un çizmiş olduğu Osmanlı profilinde, Osmanlı sultanları ve vezirleri korkunç vahşilerdi. Onlar ve yeniçeriler eski Türkiye’yi temsil ediyorlardı. Markov, yorumlarının devamında da kötü bir Osmanlı profili çizer ancak, dönemin Türkiye’sinde eski Türkiye ile özdeşleşen yeniçerilerin ortadan kaldırılması ve eski Türkiye’yi yenileme çabalarının yapaylığını eleştirir. Avrupalı diplomatların, bu değişimlere olan “kurnazca duyarlılıklarının” nafile olduğu düşüncesindedir. Yazar, bütün bu düşüncelerini ise, Avrupa ve Asya karşıtlığı üzerinden ortaya koyar:

Yeniçerilerin ortadan kaldırılması, çöken organizmayı yenilemediği gibi, geleceğin parlak yeni Türkiye’nin başlangıcı da olmadı. Sadece, çok azimli reformatör sultanların kendi kendini kandırđıđı gibi, ileri miyop, belki de aşırı kurnaz Avrupalı diplomatları da kandırdı.

⁴³⁷Markov, 1890, **a.g.k.**, 15.

⁴³⁸Markov, 1890, **a.g.k.**, 75.

⁴³⁹Markov, 1890, **a.g.k.**, 75.

Asya ne Avrupa'ydı, Türkler ise ne İngiliz'di ne de Alman. İçindeki doğal Asyalı ruhunu yıkarak, kendine has düşünce tarzına ve karakteristik gücüne darbe vuran Türkiye, çeşitli diplomatik plasterlerle, farklı politik şuruplarla ve yapay elektriksel uyarılarla ayakta durabilecek sönük hayattan, aşırı derecede bir hastanın kadavrasına dönüştü.⁴⁴⁰

İngiliz Parlamentosu mavi kitapta, 1853 yılında St. Petersburg İngiliz elçisi G. H. Seymour'un Dış İşleri Bakanı Lord John Russell'e, I. Nikolay'ın kendisine "Türkiye işleri karışık bir durumda. Ülke paramparça olmanın eşiğinde. Elimizde hasta bir adam var, çok hasta bir adam."⁴⁴¹ dediğini, rapor ettiği belirtilir. Başka bir kaynağa göre ise, Seymour'un orijinal raporunda I. Nikolay'ın Osmanlı devletini "hasta ya da ölmek üzere olan bir adamdan ziyade hasta ya da ölmek üzere olan bir ayıyla kıyasladığı"⁴⁴² belirtilir. İşte bu nedenledir ki, Markov'un Osmanlı Devleti'ni bir hastanın kadavrasıyla özdeşleştirmesi tesadüfi değildir. Çar I. Nikolay'ın ve Markov gibi 19. Yy.'ın ikinci yarısındaki yazarların Osmanlı Devleti'ne karşı tutumlarını yansıtan perspektifin gelişmesinde yüzyılın ilk yarısındaki yazılan eserlerin payının olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. V. Taki'ye göre ise, Bazili, Muravyev, Vsevoljki, Grigoryev gibi yazarların yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin bürokrasisini, ordusunu, diplomasisini Avrupa ve Rusya ile kıyaslayan, "hasta adam" perspektifine uygun küçümseyici yaklaşımlarının oluşumunda Avrupa'da yazılan oryantalist eserlerin çevirilerinin de etkisi vardır.⁴⁴³

Tekrar yüzyılın ikinci yarısına dönülecek olursa, kariyerinde muhafazakâr ideolojiyi benimsediği yıllarda yazdığı seyahatnamesinde Osmanlı'yı "kadavra" ya benzeten Markov'un ifadelerine benzer betimlemelere, I. Nikolay'ın "hasta adam" veya "hasta ayı" betimlemesinden altı yıl sonra (1859, batıcı (zapadnik) Milukov'un yayınladığı seyahatnamede de rastlanır. Milukov, eserinde Osmanlı Devlet'ini parazitli bir bitkiye benzetir ve durumunun hiçbir ümit vadetmediğini ima eder.

Türkler için Paris antlaşması, daha önceki antlaşmalardan daha üzücü ve aşağılayıcı olmuştu. Bu antlaşma, hasta Türkiye'nin ümitsizliğini ve çaresizliğini gözler önüne sermişti. Şu anlaşıldı ki, Petro'nun rolünün Mahmut'u alt ettiğinden veya gen ve enerji eksikliğinden

⁴⁴⁰Markov, 1890, **a.g.k.**, 76.

⁴⁴¹... 1854. *Correspondence respecting the rights and privileges of Latin and Greek Churches in Turkey*. London: Harison and Sons, 5: 876-7'den aktaran Taki, 2016, **a.g.k.**, 129-249.

⁴⁴²H. Temperley (1936). *England and the Near East: The Crimea*. London: Longmans, Green and Co., s. 272'den aktaran Taki, 2016, **a.g.k.**, 249.

⁴⁴³Rusların 19. yy.'ın ilk yarısında Osmanlı Devleti yönetimine, reformlarına, bürokrasisine, ordusuna bakışı hakkında değerlendirmeler için bkz: Taki, 2016, **a.g.k.**, 129-167.

değil, Avrupa medeniyet aşısının parazitli bitkide tutmadığından ve içten çürüyen yaraya merhem olma imkânı bulunmadığından ortaya çıktı bu durum. Türkler, ne Hat-ı Hümayunun ve Tanzimat'ın törensel ilanının ne onların Avrupa ailesine alındığını ilan eden Paris Antlaşmasının debdebeli beyannamesinin ölen bir halkı diriltmediğini anladılar.⁴⁴⁴

Milukov, Türkiye'nin Grekler tarafından gerçekleştirilmesini beklediği yıkımının onlar tarafından olmasa da devletin içinde bulunduğu çürümeyle birlikte, İstanbul'un fethinden dört yüzyıl sonra gerçek olduğu düşüncesindedir. "Türkiye'deki çürüme hiçbir zaman günümüzdeki kadar açık ve görünür olmadı. Konstantinapol'un alınmasından dört yüzyıl sonra, Yunanlılar tarafından olmasa da Osmanlının yıkılması tam anlamıyla gerçek oluyor."⁴⁴⁵ Milukov, Osmanlı Devleti'nin yıkılışıyla ilgili beklentisini ise, istatistiki verilerle birlikte ve ırkçılığa varan şu sözleriyle gerekçelendirir.

Yakın zamana kadar, Türkiye'nin Avrupa'da gün geçtikçe zayıfladığını ve Asya'daki ahali içinde sağlam bir güç elde ettiğini düşünürdüm. Ancak, son istatistiki veriler bu serabın yanıltıcılığını gösteriyor. Asya'da Muhammed dinine inanan çok olsa da gerçek Türk milletinden olanlar Avrupa'dakinden daha az. Rumenlerin, Arnavutların, Yunanlıların ve Bulgarların içinde olduğu gibi, Bedevilerin, Fellahların, Kürtlerin ve Vahabilerin içinde de Osmanlı milleti az sayıda bulunuyor. Bütün bu farklı topluluklar gerek Avrupa'da gerek Asya'da aynı şekilde Türklere kin besliyorlar. Yakın zamana kadar dehşetli olan, korkunç Osmanlılar Amerikan vahşileri gibi dikkat çekici bir şekilde yok oluyor. Vaktiyle bütün Avrupa'ya korku salan dehşetli ordu, bütün Avrupa ve Asya'da neredeyse üç milyon kaldı. Mahmud'un reformlarından sonra, hasta imparatorluğun yaşamının son gücünün biriktiği soğuk kanının döküldüğü Konstantinapol neredeyse Türk şehri görünümünde değildi.⁴⁴⁶

3. 2. 1. Sultan betimlemeleri

Osmanlı Devleti'nin genel görünümünü hasta adam betimlemeleriyle anlatan seyyahlar, padişahlar ve Osmanlı Devlet yöneticileri hakkında da yorumlara başvurmuşlardır. Dönemin padişahları, Rus üst düzey yetkililerin ziyaretleri sırasındaki dış görünüşleri ve tavırlarıyla birlikte betimlenirler.

Knyaz Konstantinin, sultanı ziyareti sırasında orada bulunduğu anlaşılan ve çok sade bulduğu Sultan Abdülmecid'in kıyafetini "çürük renkli, yakasız, çuhadan yeterince

⁴⁴⁴Milukov, 1859, a.g.k., 200.

⁴⁴⁵Milukov, 1859, a.g.k., 199.

⁴⁴⁶Milukov, 1859, a.g.k., 199.

uzun palto; ne olduğu belli olmayan çuha bir kazak, uzun çuhadan pantolon, kırmızı fes, bazen bunlara ilave pırlanta. İşte Osmanlı sultanının kostümü bu kadar”⁴⁴⁷ şeklindeki ifadeleriyle küçümseyen Berezin, Sultanın fiziksel özelliklerini de oldukça kötü betimler. Ayrıca, valide sultanın ve Sadrazam Rıza Paşa’nın Abdülmecid üzerindeki etkisinden bahseder.

Genç yaşına rağmen Osmanlı sultanı Abdülmecit hayli yaşlı görünüyor ve pek çekici değil: küçük bir kafa, gözlerinin feri kaçmış, yüzünü çil kaplamış. Genç yaştaki sultan Türk geleneğini takip ederek bağdaş kurup oturuyor ve kamburlaşmaya başlamış. Sultan Abdülmecit politik işlerle meşgul olmadığı zamanlarda, bütün devlet işleri sultanın annesi valide sultan ve onun gözdesi Sadrazam Rıza Paşanın elinde. Sultan ise bütün zamanını haremde geçiriyor. ⁴⁴⁸

Berezin, daha sonra, Büyük Knyaz Konstantin’in Sultan Abdülmecid’i ziyaretini anlatır ve ziyaret sırasında oldukça kibar bir sultan profili çizer. Yazar, kibirli bir gelenek olarak gördüğü, sultan ziyaretleri sırasındaki misafirlerin bekletilmesi geleneğinin ise, eğitilmiş Türkiye gösterişi için Knyaz’ın ziyareti sırasında uygulanmadığını belirtir.

9 Haziran’da Sultan Abdülmecit yüksek onur sahibi konuğunu Beylerbeyi Sarayında kabul etti. Bu kabulde, Osmanlı sarayında, yüksek onur sahibi misafirler önce ilk odalardan birinde ağırlanır, sonra sultanın huzuruna çıkarılır. Bu yüksek misafirperverliği gösteren bu kibirli gelenek, hoş olmayan bir şekilde geri kalmış önyargılara tutunmuş, eğitilmiş Osmanlıyı sergilemek için bu ziyaret esnasında değiştirildi. Majesteleri Büyük Knyaz salona girdiğinde, sultan divanından ayağa kalktı, kendisinden çok daha genç misafirini karşılamak için ona yaklaştı ve Osmanlı sultanının tam karşısında serili olan halıya oturması için onu davet etti. Karşılamadan ve majestelerinin Konstantinopol’de bir süre daha kalması gerektiği yönündeki arzularından sonra, sultan majestelerinin dikkatini, üzerinde İmparator ve İmparatoriçenin huzurlu hallerini tasvir eden bir resmin bulunduğu porselen bir vazoya çekti. Daha sonra Rus elçilik görevlilerinin sultana takdimi gerçekleşti ve böylelikle ziyaret sonlandı. ⁴⁴⁹

Sultan Abdülaziz, Knyaz Nikolay Nikolayeviç’in ziyareti sırasında heyette bulunan askeri tarihçi Skalon ise, Sultan Abdülaziz’i Berezin’in Abdülmecid’i betimlediği kadar kötü betimlemez ancak, o da sıradan bir padişah profili çizer. Padişahın Türk tarzı kıyafetine ve sadeliğine vurgu yapar. Skalon’un “Sultan, kahverengi gözleri, kumral sakallarıyla yüzüne bakılır, şişman ve orta boyluydu. Yuvarlak kıvrımlarına rağmen,

⁴⁴⁷Berezin, 1854, a.g.k., 81.

⁴⁴⁸Berezin, 1854, a.g.k., 81.

⁴⁴⁹Berezin, 1854, a.g.k., 10.

azameti eksik değildi. Beyaz geniş şalvar, kırmızı fes, Türk tarzında siyah redingottan oluşan kıyafeti çok sadeydi”⁴⁵⁰ şeklindeki cümlelerinde vurguladığı sadelik, onaylanan bir durum değildir ve Osmanlı sultanının sıradanlığını çağırıştırır. Skalon’un bu şekilde yapmış olduğu sultan betimlemesinden sonra aktardıklarına göre ise, Knyaz Nikolay’ın ziyaretinin iki tarafında birbirlerine nazıkçe tavırlarıyla birlikte iyi geçtiği ve iki ülkenin temsilcilerinin karşılıklı iyi ilişki temennileri ile sonlandığı anlaşılıyor.⁴⁵¹

Rus seyyahlar, kötü dış görünüşleriyle oryantalize ettikleri sultanları, eli kanlı katiller, barbarlar olarak tarif etse de hiçbir şekilde açıkça “doğu despotizminin” baş aktörü “despotik sultan” olarak anlatmazlar. “Doğulu” yönetimlerin tarifinde oryantalist söylemde sıkça kullanılan “doğu despotizmi” tanımlaması, Montesquieu’nün Bodin’den esinlenerek Avrupa medeniyetine önerdiği meşruti monarşiye karşılık, politik ötekini işaret eden bir kavram olarak, doğuyu temsil eder.⁴⁵² Bu nedenledir ki, 19. Yy’ın ikinci yarısında mutlak monarşinin en somut halinin yaşandığı Rusya’da, çarlık rejimiyle direkt bağlantılı veya dolaylı olarak ilişkili ve çarlık rejimi politikalarını açıktan ve kapalı olarak destekleyen seyahatname yazarlarının, Osmanlı sultanını “despot” olarak betimlemesi düşünülemezdi. Ayrıca, II. Aleksandr’ın reformları sırasında görece gevşetilen sansür, Rusya’da “despot padişah” söyleminin gelişmesinin engelleyen önemli faktörlerden biridir.⁴⁵³

3. 2. 2. Osmanlı yöneticileri

Rus seyyahlar padişahlarla ilgili tutumlarını bu şekilde gösterirken, diğer taraftan Osmanlı yönetim yapısını, bu yapının unsurları olan üst kademe yöneticiler üzerinden eleştirirler. Bu bağlamda, Teplov’un devlet bürokratlarına yönelik eleştirileri, 19. Yy’ın ikinci yarısında, üst kademe yöneticilere karşı olan genel yaklaşımını gösterir niteliktedir. Teplov, Osmanlı devlet yapısının en kötüsü olarak gördüğü yeni nesil bürokrat grubunu, atalarının meziyetlerini kaybetmekle ve Avrupa medeniyetini özümseyememekle suçlar. Onun bakış açısına göre, fanatizm, çıkarıcılık ve kurnazlıkla özdeş bürokrat grubu, Asyalı özlerinden dolayı, hiçbir zaman Avrupalı olmayan politik ötekilerdir. Yazar, yeni Türkiye’nin bürokrat grubunu, aşağıdaki sözleriyle politik olarak oryantalize eder.

⁴⁵⁰Skalon, 1881, **a.g.k.**, 39.

⁴⁵¹Skalon, 1881, **a.g.k.**, 39.

⁴⁵²Hentsch, 2016. **a.g.k.**, 162-163.

⁴⁵³Bu konudaki bir değerlendirme için bkz: Kapıcı,2020, **a.g.k.**, 42.

En kötü olanı ise bazıları yüksek makamları işgal eden genç Türkiye'nin bürokrat grubu. Bunların bazıları batıda eğitim almışlar ve Avrupalı görünmek için çabalıyorlar ancak Avrupa medeniyetinin özünü kavrayamamışlar ve bir zamanlar atalarında bulunan meziyetlerin mirasını kaybetmişler. Kibirli, alçakça bir acımasızlık içindeler, makam sahibi insanlara karşı yaltakçı ve pohpohlayıcılar. Fanatizm, çıkarıcılık, kurnazlıkla birleşen kendine güven, İslam'a bağlı olmayanlara karşı hor görme (bazen inceden ima ile yapılmış olsa da) bazı özellikleri.⁴⁵⁴

Teplov, Edirne'ye gerçekleştirdiği ziyaret sonucu yazmış olduğu seyahatnamede, yerel toplumsal ilişkiler üzerine yorumlar yaptıktan sonra, devlet kademelerine yükselme mekanizmasının nasıl işlediğini ve bu makamlara gelenlerin, hemen hemen bütün seyyahların Türk bürokratlarıyla özdeşleştirdiği rüşvet çarkını işleterek Müslüman, Hristiyan ayrımı yapmaksızın halkı ezdiğini uzun uzun ayrıntılandırır.

Benim ziyaretim sırasında Trakyalıların karşılıklı ilişkilerinin karakteri ile ilgili birkaç düşüncelerimi aktarayım. Alt tabakadaki köylülerin Hristiyan reayadan bir farkları yok. Vergiler ve adaletsizlik aynı anda onları eziyor. Bu iki mevcudiyet arasında Türkler, bir de atalarının üstün meziyetlerini aramak zorunda: dürüstlük, iyi kalplilik ve misafirperverlik. Müslüman orta sınıflar şehrin asıl yarası. Bu sınıfın insanları, devlet görevlisi yetiştiren yerel rüştiyenin bilgece olmayan kurslarını güç bela bitiriyorlar. Bazen de her türden bir hizmetle herhangi bir paşanın mahiyetine girdikten sonra onun iyiliğine nail olup kaymakamlık rütbesini kapmaya çalışıyorlar. Buna benzer yerlerdeki idareciler, oldukça kısa süreli yönetimleri sırasında halkın suyunu çıkarmaya ve bütün hayatları boyunca kendilerine yetecek kadar çıkar sağlamaya vakit buluyorlar. Halkın soygunu cüzi miktarda maaş alan devlet görevlileri eliyle, yönetim tarafından meşrulaştırılıyor. Üstelik yerel makamlardaki bazı değişiklikler, yönetimdekilere, kendi makamlarına kısa zaman aralığında yemlenme ve diğer çıkar sağlama imkanlarına ulaşma zorunluluğu düşüncesini işaret ediyor. Karlı makamları tutmak için eski yola baş vuruyorlar- rüşvet.⁴⁵⁵

Teplov, bu cümlelerinden sonra rüşvetin boyutlarına dikkat çekmek için, “rüşvetin, bütün Türk yönetiminin temel taşı olduğunu ve en küçük seviyeden hiyerarşik olarak güneşin yeryüzündeki gölgesi sultanın kendisine kadar ulaştığını”⁴⁵⁶ belirtir. Yazar, sultanların kişiliğinden bağımsız olarak, rüşvetin köklerini Müslüman mizacından aldığını belirtir ve bunu sultanlık makamıyla karakterize eder.

Rüşvet uzun zamandan beri Müslüman mizacına kökleşmiş durumda. Bu konuda örnek bizzat sultanlık tahtından geliyor. Bazı sultanlar, bazı makamları ve görevleri doğrudan ve açık olarak belirli bir miktar karşılığında sattılar, diğerleri ise utanç duymadan haraca

⁴⁵⁴Teplov, 1880, a.g.k., 427.

⁴⁵⁵Teplov, 1880, a.g.k., 427.

⁴⁵⁶Teplov, 1880, a.g.k., 427.

koştular. Bu türdeki haraçlardan bir tanesi, küçük sultanların zengin paşalarla evlendirilmesi karşılığında alınandı. Paşa küçük eşin rüştüne ermesine kadar sultana her yıl devasa bir miktarda para ödemek zorundaydı. Sultan Selimin kız kardeşi altı aylık prenses Ubeydulla, minicik eşinin sarayda kaldığı sürece masraflarını karşılanması için yılda 100000 frank ödemek zorunda olan bir valiye verilmişti.⁴⁵⁷

Teplov, “sultanların genel olarak paşalarının baskılarını, kusurlarını görmezden geldiğini ve usta işi yapmacıklıkla, paşaların hazine yağmalarının önemli miktarlarda olduğuna inanmayarak onları sakince seyrettiklerini de”⁴⁵⁸ belirtmeden geçmez. Yazar, ayrıca, “Türk yönetim tarzının son zamanlarda biraz değiştiğini ancak, bu değişimin özde değil, sözde bir değişim olduğunu, yönetimin sevdiği yöntemlerin ise, yüksek makam sahiplerini çok tehlikeli ve bazen de nahoş nedenlerle bir araya getiren bir zehir olarak kaldığı düşüncesindedir”.⁴⁵⁹

Teplov gibi, Osmanlı bürokratları hakkında yazan Smirnov’un bu konuya ayrı bir önem verdiğini Vestnik Yevropı” dergisinde, bir Türk tarafından Almanca yazılan bir eserden alıntılarla, kendi düşüncelerini neşrettiği “Ofisalnaya Turtsiya v Llsah” (Kişilerle Türkiye Yönetimi) adlı uzun makaleden anlaşılmaktadır. Bu makalede Türk bürokrasisine olan negatif bakış açısına yukarıda değinilmişti Smirnov, seyahatnamesinde ise tanışmış olduğu devlet adamı ve aynı zamanda bilim insanı kişileri karakterize eden değerlendirmelere yer vermiştir. Bunlardan bir tanesi Smirnov’un isim vermeden “Telemak”ın çevirmeni olarak belirttiği devlet adamıydı. İslam Ansiklopedisinden edinilen bilgilere göre bu kişi “François de la Monthe Fénelon’un “Les aventures de Télémaque”adlı eserini Türkçe’ye çevirerek “Tercüme-i Telemak” adıyla ilk defa 1862’de yayımlayan Yusuf Kâmil Paşadan başkası değildi”.⁴⁶⁰ Smirnov, Fransız elçisi vasıtasıyla tanıştığı Yusuf Kamil Paşa’nın kişiliğine karşı coşkulu bir minnettarlık ve saygı hissi duyduğunu belirtir ancak, onun Asyalılara has “gevşekliğine” vurgu yapar ve sözlerinin sonuna doğru Yusuf Kamil Paşayı yalancılıkla itam eder.

Avrupa eğitimi almış eski bir devlet görevlisi ve tanınmış bir bilim insanıyla tanışmama vesile olan, beni Türkiye ile ilgili çalışmasından haberdar eden, nazik ve iş bilir bir insan olan Fransız konsolosuna minnettarım. Onun eserlerinden, açıklamalarında ve atıflarda övgüyle bahsettiği Türk bilim insanının varlığından haberdar oldum ve tanışmak istedim. Türk, pohpohlanarak, referansla, Türkiye araştırması yapan tanıdığı yabancı bir bilim insanı

⁴⁵⁷Teplov, 1890, a.g.k., 609.

⁴⁵⁸Teplov, 1890, a.g.k., 609.

⁴⁵⁹Teplov, 1890, a.g.k., 610.

⁴⁶⁰S. Beyoğlu (tarihsiz). Yusuf Kâmil Paşa. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kamil-pasa-yusuf> (Erişim tarihi: (11.10.2019).

aracılığıyla nasıl olduysa ikna oldu ve beni mükemmel bir dikkatle ve hatta hürmetle kabul etti. Anlaşılan, eski maarif nazırı, eski Türk adet ve geleneklerine kıskançlık derecede bağlı. Üzerinde genellikle çizgili bir gömlek, sıkıca bağlanmış bir kuşak, en üstte ise geniş kollu genellikle ulema ve softaların giydiği türden bir elbise vardı. Sohbetimiz sırasında evin ön cephe duvarına yaslanmış geniş bir divanın üzerinde bağdaş kurarak oturdu. Bir ara, daldı ve sürünerek yere oturdu. Asyalıların sevdiği bu durumda uzunca bir süre kaldı. Bu olay yanlışlıkla olan bir özensizlik değildi, Türklere has bu gevşeklikten hoşlanıyordu. Nargileleri içerek ve boğazın mükemmel manzarasının tadını çıkararak birlikte üç dört saat geçirdik. Her defasında çayla birlikte bize çörek verildi, Bir kerede bu mütevazı kahvaltı bahçede ayrı olarak inşa edilmiş taş bir yapıda bulunan kütüphaneye servis edildi. Bana, raflardan onlu yaşlardaki sevimli kızı tarafından bulunan el yazmalarını gösterdi. Çevirisini yaptığı “Telemak” ı okudu ve Türk edebiyatı ve tarihi ile ilgi birkaç bilgilendirme yaptı. Kendisi her şeyden çok nasıl Türk dilinde eserlerimiz olduğunu ve onu hangi yolla kolayca öğrenebildiğimiz konusyla ilgilendi. Çok farklı konularda sohbet ettik ama politikaya neredeyse hiç değinmedik. Sadece bir kere büyük elçimiz hakkında yorum yaptı oda kuşkusuz olumsuz tarafından. Bu gayet doğal, Türkler, İgnatyev’i hiç sevmiyorlar, başka bir deyişle onu “büyük casus” diye adlandırıyorlar. Öyle görünüyor ki, her şey, tanıştığım şahsın kişiliğine karşı coşkulu bir minnettarlık ve saygı hissi duymama neden oldu. Bu insanda beni hayal kırıklığına yaratacak tek bir durum olmasa da ona karşı bende bir kızgınlık gelişti, şöyle ki, hiç gereği yokken attığı her adımda küstahça bana yalan söyledi. Bahçesinde gezerken yaşlı bir ağacı gösterip onu kendisinin diktiğini söyledi, herhangi bir eseri kendisine sorduğumda bana kendi eseri olduğunu söyledi. Bir keresinde bana kendi eseri olarak “Müfta-ul Tevasür” adında bir kitap hediye etti. Kitabın girişini okuduğumda orada başka bir kişinin adı yazıyordu. Hekim Şinasi Efendinin yazdığı “Türk Atasözleri” eseri ise Şinasi’ye kendisinin verdiğini onun sadece kitabı bastığını söyledi.⁴⁶¹

Smirnov, Yusuf Kâmil Paşa’yı bu şekilde tarif ettikten sonra, sözü, ulaşmış olduğu bütün yüksek devlet görevlilerinin törensizliği ve sadeliğine getirir. Bunun, bütün ömrünü bekleme salonlarında geçiren kendilerine tuhaf gelse de Türkiye’de kesinlikle istisnai bir durum olmadığını belirtir ve örnek olarak da Cevdet Paşa’nın misafiri olduğu sırada şahit olduğu sadeliği gösterir. Smirnov, bu ziyaret sırasında Cevdet Paşa’ya, 1785- 1787 yıllarındaki Türk-Osmanlı savaşıyla ilgili basılmamış bir eserin kime ait olduğunu bilip bilmediğini sorduğunda, Cevdet Paşanın bilmediğini ve sahtekâr kitapçıya danıştığını belirtir. Bu noktadan sonra ise böyle bir otoriteyle konuşacak hiçbir şeyinin olmadığını belirterek Cevdet Paşayı küçümser bir tavır içinde olduğunu gösterir.

Türklerin her şeye engelsiz bir şekilde ulaşması mümkün. Hemen aklıma Seraskerlik binasında birden beliren dilenci ve ona şefkatle yaklaşan görevli ve eski Maarif Nazırı Cevdet

⁴⁶¹Smirnov, 1876b, a.g.k., 51-52.

Paşa'nın misafiri olduğum sırada şahit olduğum sadelik aklıma geldi. Anadolu Hisarındaki yazlık rezidansının merdivenlerine adımımı ilk attığımda, ilk katın gölgelediği yuvarlak sofranın etrafında hizmetkarların huzurlu bir şekilde kahvaltı ettiğini gördüm. Devlet adamının salonu farklı farklı insanlarla doluydu ve bize tanıdık olan düzenbaz kitap satıcısı Muhammed Efendi sıranın en önündeydi. Ziyaretçiler sadece girişte topuklarına kadar uzanan redingotuyla duran bakanın şahsına saygı içeren şeyler söylediler ve sonra sigaralarını içerek ve ev sahibiyle sohbet ederek kendilerini tamamıyla ev haline bıraktılar. Cevdet Paşa on ciltlik yeni Türkiye'nin tarihini yazdı ve bilim insanı olarak tanındı. Bu nedenle birkaç biyografik bilgi almak için kendisine sorular sordum. Ona, 1785- 1787 yıllarındaki Türk-Osmanlı savaşıyla ilgili basılmamış bir eserin kime ait olduğunu bilip bilmediğini sorduğumda bana bilmediğini söyledi ve pek düşünmeden bahsi geçen kitapçı Muhammed Efendi'ye dönerek böyle bir eserin olup olmadığını ve kime ait olduğunu hatırlayıp hatırlamadığını sordu. Bu noktadan sonra, bilimsel alandaki soruları sıradan bir kitapçıya danışan böyle bir bilim otoritesiyle konuşacak hiçbir şeyimin olmadığı anlaşılmış oldu.⁴⁶²

3. 2. 3. Türk ordusu ve mensupları

Bu çalışma kapsamında incelenen seyahatnamelerde, savaş meydanlarından manzaralar, ordu düzenini, savaş sırasında askerlerin davranışsal tutumları hakkında yazılan eserler kadar teferruatlı anlatımlara rastlanmaz. Ancak, genel hatlarıyla ordu mensuplarının bazı “doğulu” özelliklerine değinilmeden geçilmez ve vurgular, rütbeli ve rütbesiz askerlerin vurdumduymazlığı, ihmalkarlığı, disiplinsizliği üzerinedir. Smirnov, Türklerin ihmalkarlığı üzerinde duran yazarlardan bir tanesidir. Yazara göre, Türkler, bütün çağlar boyunca alışkın oldukları ihmalciliklerinden kopacak durumda değildir ve bu ihmalcilik o günün devlet kurumlarında da varlığını sürdüren bir olgudur. Smirnov, buna örnek olarak ise, Seraskerlik makamında şahit olduğu bir olayı gösterir.

Bir keresinde kurmay karargahında (Serasker Kapısı) bulunmuştum. İçerde bulunan bazı yerlerdeki kapıların üstünde belirli odalara yabancıların giremeyeceği sert ifadelerle Türkçe ve Fransızca olarak büyükçe yazılmıştı. Genelkurmay başkanının odasında oturmuştuk. Birden karşımızda tuhaf, üstü başı yırtık, yalınayak bir Türk belirdi ve yalvarır bir pozda sessizce duruverdi. Leh döneği bir miralay, çulsuzu yanına çağırdı ve ona küçük bir bozuk para verdi. Bundan sonra çulsuz Türk, birkaç kere eğilip selam vererek uzaklaştı. Bu dilenciden başka birisi değildi. Bir de başka gülünç şeyler de konuşuyorlardı.⁴⁶³

⁴⁶²Smirnov, 1876b, a.g.k., 49-50.

⁴⁶³Smirnov, 1876b, a.g.k., 36.

Şahitlik ettiğini belirttiği bir başka olayda ise, yüksek rütbeli devlet görevlilerinin bulunduğu bir toplantıya birdenbire elinde bir general ceketıyla bir terzinin girmesi Smirnov'u şaşırtmıştır; ona göre koridorlarda namaz kılınması gibi sıradan şeylerden bahsetmeye bile gerek yoktur.

Bir keresinde yüksek rütbeli devlet görevlilerinin bulunduğu bir toplantı gerçekleşiyordu. Birden bir terzi elinde bir general ceketıyla belirdi ve onu toplantıda bulunanlardan birine götürdü. O anda, bu yüksek rütbeli kişi teklifsiz bir şekilde yerinden kalktı, eski ceketle yenisi değiştirdi ve orada adamakıllı giyiniverdi ve yerine geri oturdu. Girişteki koridorlarda namaz kılınması gibi alışılmış şeylerden bahsetmeye bile gerek yok.⁴⁶⁴

Seraskesker Karargahındaki durumu bu şekilde anlatan Smirnov, subayların sokaklarda göstermiş oldukları disiplinsiz davranışlara da değinmeden geçmez.

Sokaklarda ise çizgili basma gömleğinin düğmelerini çözmüş bir şekilde, elinde kılıcını tutan dağınık subayları görebilirsiniz. Örneğin kahvehaneler ve içkili dükkanlar gibi kutu köşelerde subayların askeri disiplinin genel kurallarına hiç dikkat etmeden hareket ettiklerini görebilirsiniz: Oralarda sadece kılıçlarını çıkarıp bırakmıyorlar aynı zamanda üniforma ceketlerini de çıkartıyor ve bu rahatlıkta, çevrelerindeki dikkat etmeden kurulmuş halde kahvelerini veya biralarını yudumluyor, oradaki diğer ziyaretçilerle çene çalıyorlar.⁴⁶⁵

Smirnov, rütbeli askerler arasındaki, ihmalkarlığa, dağınıklığa ve askeri kurallara uyumsuzluktan kaynaklı disiplinsizliğe dikkat çektikten sonra, düşük seviyedeki ordu mensuplarının da benzer durumlarına değinmeden geçmez. Smirnov, gemiyle seyahat ettiği sırada boğazdan geçerken boğaz bataryalarından birinde gördüğü bir askerin disiplinsizliğe dikkat çeker ve benzer bir davranışın başka bir asker tarafından, Cuma selamlığı sırasında amirlerinin önünde de gerçekleşebildiğini belirtir.

Bu disiplinsizlik düşük seviyedeki ordu mensupları arasında da oldukça yaygın. İlk olarak, boğaza girdiğimizde gözüme ilişen boğaz bataryalarından birinde gerçekleşen davranıştı. (Bir asker), silahını yere bırakmış, botlarını çıkarmış, aldırılmaz bir şekilde uzanmış, sahip olduğu üniformadan hiçbir şekilde utanmadığını kanıtlarcasına uzunca bir süre kalmıştı. Başka bir asker, benzer bir şeyi amirleri önünde, bir tören geçidinde, örneğin Cuma selamlığı sırasında yapabiliyor...Henüz tören başlamadan, ön cephedeki askerler, silahlarını çıkarıp yere oturuyorlar, dizlerine koydukları somunlardan atıştırıyor, sularını içiyorlar, tütünlerini tütündürüyorlar ve kendi aralarında veya halktan bazı tanıdıklarıyla yüksek sesle sohbet ediyorlar. Müzik sesi duyulduğunda ise geniş şalvarlarına dolanarak ve süngüleri birbirine çarparak, en sonunda bir şekilde kalkıyorlar. Askerler selam duruyorlar, amirleri,

⁴⁶⁴Smirnov, 1876b, a.g.k., 36.

⁴⁶⁵Smirnov, 1876b, a.g.k., 36.

subaylardan başlayarak, ellerini göbeklerinin üstüne koyuyorlar, başlarını öne eğiyorlar ve sultanın geçişi süresince bu şekilde kalmaya devam ediyorlar.⁴⁶⁶

Askeri tarihçi Skalon'da Smirnov gibi Türk ordusu mensupları hakkında yorum yapan seyyahlardan biridir. Seyahati sırasında, Rusçuk'ta Türk askeriyle ilk karşılaşmaları sırasında, askerlerin onca zorluğa karşı göğüs germelerinden saygıyla söz eder. Türk ordusunun en zayıf halkasının rütbeli subaylar olduğunu belirten Skalon, bunun nedenlerine değinmez ancak, askerlerin giymiş olduğu üniformalarından bahsetmeden geçmez.

Bu Türk askeri ile ilk karşılaşmamızdı; daha sonra Filistin ve Suriye'de onlarla yakından tanışma fırsatı bulacaktık. İtiraf etmeliyim ki, onların fevkalade niteliklerini, açlığa ve sefer yürüyüşünün zorluklarına hiç ses çıkarmadan dayanma kabiliyetlerini fark ederek, büyük bir saygıyla Türk askerlerine bakakaldım. Öyle görünüyordu ki, Türk ordusunun en zayıf yanı, üst rütbedeki ve komuta kademesindeki subaylardı. Tek bir tür silah taşıyan Türk ordusunun tek bir üniforma giydiğini fark ettim. Türk askerlerinin kostümü, çürük renkli çuha ceket, bizimkilerle aynı türden arkadan ilikli gömlek, dizlere kadar uzanan şalvar, piyadeler ve topçular için deri potinler ve süvariler için uzun çizmelerden oluşuyor. Sadece denizciler çürük rengin yanında beyaz giyiniyor, ama başlıkları tek bir renk, oda paşalarınkinden farksız olan kırmızı fes.⁴⁶⁷

Türk ordu mensuplarına dair en negatif yaklaşıma sahip seyyahlardan birisi Milukov'dur. Yazar, Sultanahmet meydanındaki bayram kutlamaları sırasında alanda bulunan askerlerin görüntüleri üzerinden, onlar hakkında tahkir edici ifadeler kullanır. Agusteon olarak antik dönem ismini kullandığı meydanda gördüğü askerler dış görünüş olarak Avrupalı (İngiliz), gerçekte ise doğuludur (Çinli).

Eğri büğrü sokaklarda köhne ahşap evler sıralanmıştı. Bizans imparatorlarının eski sarayının önündeki Agusteon'a (Ayasofya Meydanı) ulaştık ve atlarımızı bağladık. Bu sene bayram kutlamalarının gerçekleşeceği Saray'dan Sultan Ahmet camiine kadar uzanan sokakta, al şapkaları, beyaz eldivenleriyle, göğüslerine siyah kadifelerin işlendiği kırmızı elbiselerin içindeki saray muhafızlarının yanına kurbanlık koyunlar yerleştirilmişti. Parlak üniformalara rağmen askerlerin acınacak halleri görünür haldeydi: üniformalar İngiliz, yüzler nerdeyse Çinli idi.⁴⁶⁸

Milukov, saray muhafızlarının "Kibirli yüzleri, maskara yürüyüşleri ve komik yürüyüş düzenleri, ister istemez kendisine, Londra'daki hayvanat bahçesinde ziyaretçilerin önünden geçen tepeli Avustralya turna kuşlarını hatırlattığını."⁴⁶⁹ belirtir.

⁴⁶⁶Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 37-38.

⁴⁶⁷Skalon, 1881, **a.g.k.**, 20.

⁴⁶⁸Milukov, 1859, **a.g.k.**, 115.

⁴⁶⁹Milukov, 1859, **a.g.k.**, 117.

Milukov, saray muhafızları hakkında yazmış olduğu cümlelerine, büyük bir “gevşeklik” içinde olduklarını düşündüğü Osmanlı paşaları ve müşirleri hakkındaki görüşleriyle devam eder. Tipik bir Türkiye temsili olarak gördüğü manzarayı ise şu şekilde tarif eder.

Paşalar ve müşirler harem duvarının dibinde oturmuşlardı ve nargileci onlara altın ve renkli taşlarla süslenmiş, yasemin kokulu nargile getirmişti. Galiba bu Türkiye’nin bir temsiliydi. Bütün bu devlet görevlileri Firavun ineği gibi eşi görülmedik bir şekilde şişman ya da aşırı derecede zayıftılar. Daha önce hiç bu kadar büyük bir göbek, sarı-limoni zayıf düşmüş bir surat, solgun ve sabit bakışlı gözler görmemiştim.⁴⁷⁰

3. 3. Rus seyyahların Türk İslam’ına bakışı

Fanatizm, İslam’ın tehlikeli yüzü olarak kullanılan batı kökenli bir kavramdı⁴⁷¹ ancak, eserlerinde “sürekli olarak İslami fanatizmi ve İslam’ın kültür düşmanlığını anlatan İlminski,”⁴⁷² ve Berezin gibi, İslam inancı ve kültürünü çok iyi tanmasına rağmen, onu polemik konusu yapan bilim insanı entelektüellerin büyük katkısı olduğu aşıkardır. Rus seyyahlarına göre, Türkler, etnik kökenleriyle birlikte Müslüman inancıyla bütünleşmiş, inançlarını hayatın her alanına yaymış ve bu anlayışla geri kalmış fanatik bir millettirler. Bu çalışmanın bu bölümüne kadar verilen ve daha sonraki bölümlerde verilecek olan örneklerde görüldüğü üzere, çalışmaya konu olan seyyahların hemen hemen hepsinin Türkiye ve Türklerin kültürlerine yönelik yapmış oldukları yorumlarda “fanatizm” kelimesinin sık kullanıldığı görülür. Bu çalışmanın tamamında görülecek olan bu bakış açısını, bu konu üzerine özellikle eğilen Berezin’den birkaç örnekle, birkaç tekke ve türbe anlatımından parçalar vererek göstermek yeterli olacaktır.

Bu çalışmanın kendisiyle ilgili bölümde, eserlerinde Hz. Muhammed’i sürekli olarak “sahte peygamber” olarak andığı belirtilen Berezin, Eyüp Camii imamlarının, Knyaz Konstantin’in camiye ziyaret etmesine izin vermelerine ve böyle bir hoşgörünün gösterilmesine çok şaşırır.

Majesteleri Eyüp camiini ziyaret edip, üstelik içine giren ilk Hristiyan idi ve şunu belirtmek gerekir ki, Stambul’da böyle bir hoşgörü olayı yakın bir zamanda bir daha tekrarlanmaz.

⁴⁷⁰Milukov, 1859, a.g.k., 120.

⁴⁷¹Hentsch, 2016. a.g.k., 154.

⁴⁷²Van der Oye, 2010, a.g.k., 133.

Üstelik hiç kimse temiz pabuçlarını çıkarmadı ve Majesteleri gibi erkânı da Müslüman mabedine ayakkabılarla girdiler. Hiç kimse Eyüp Camisinin din adamlarından böyle bir hoşgörünün geleceğini tahmin etmezdi.⁴⁷³

Berezin, İslam inancının temel kurallarından ziyade, İslam inancını polemik konusu yaptığı “Ramazan v Stambule” (İstanbul’da Ramazan) adlı eserinde, oruç ibadetini ele alır. Ona göre, Müslüman orucu, Müslüman dünyasındaki tuhaflıkların ilk sırasında gelir ve ruhani yanı olmayan içeriği boş bir biçimdir. Ramazan, oruç ayı olmaktan ziyade azgın ve kaba Atina gecelerine öykünmeyle geçen yılın en eğlenceli ayıdır.

Müslüman dünyasında birçok tuhaflık söz konusu fakat bu tuhaflıklar içinde belki de ilk sırayı Müslüman orucu alır. Oruç’un tuhaflıklar içinde yer almasına ve ilk sırada olmasına şaşırıyorsunuz ama Müslüman başkentinde- Konstantinapol’de, yakından gelişimini tam olarak gözlemlediğim Ramazan bende başka türlü ifadesini buluyor. Hepimiz, oruçta sert, aralıksız tam yoksunluğun ve öldürücü bir ihtirasın olmadığı düşüncesinde birleşiriz ama ilave olarak hiçbir gizlilik örneği göstermeyen, ne için gerçekleştirildiği belirsiz Müslüman orucunda bu böyle değildir. Bu kavramsal düşünceden yoksun boş bir biçim! Kendi inancının bazı orijinalliklerini unutarak, Muhammed, oruca alışılmışın dışında bazı özellikler kattı: kişi gün içinde kendini yemeden ve içmeden uzak durmaya tabi tutuyor ancak, gece boyunca İslam’ın yasakladığı şarap haricinde kendini her türden ziyafetle ve zevkle mükafatlandırmak zorunda. Gayretli Müslüman, öğreticisinin geniş müsaadesinden istifade etmekten geri durmuyor, öyle ki, ramazan oruç ayı olmaktan ziyade, yılın en eğlenceli ayına dönüşüyor; sessizlik, derinleşme ve tövbe ile Atina gecelerine kaba ve azgın bir öykünmeyi görüyorsunuz.⁴⁷⁴

Berezin, Ramazan ayının başlangıcında ayın gözlenmesi olayını ise, bilimsel bağnazlıkla özdeş tutar ve anlatımına göre, “yeni ayın görünmesiyle birlikte Ramazan başlar. Bunun için boğazda bir gözlem evi kurulur ancak genellikle gökyüzünü kara bulutların kaplamasıyla birlikte gözlem gerçekleşemez. Bu nedenle astrolog gözlemciler, ayın çoktan ortaya çıkmış olabileceğini tahmininde bulunurlar.”⁴⁷⁵ Onların bu fikir beyanı, Berezinin deyimiyle “inançsız ülkenin üstüne aydınlatıcı bir ışık gibi doğar.”⁴⁷⁶

Böylelikle, “derinlikten yoksun” olarak başlayan Ramazan’ın ilk gününü ise Berezin, şu sözlerle anlatır.

Güneşin batmasıyla ve ayın kurgusal olarak belirmesiyle birlikte boğazın üstünde top sesleri gürlüyor. Dini bütünler, çok fazla derinlemesine düşünmeden, körü körüne astrologlarının düşüncesine inanıyorlar ve böylelikle Ramazan başlamış oluyor. Bu zavallı gerçekliğin

⁴⁷³Berezin, 1854, **a.g.k.**, 72.

⁴⁷⁴Berezin, 1856, **a.g.k.**, 682.

⁴⁷⁵Berezin, 1856, **a.g.k.**, 683.

⁴⁷⁶Berezin, 1856, **a.g.k.**, 683.

büyük bir tasdiki için camilerin minarelerine kandiller asılıyor, Saray’da keskin bir savaş müziği çalıyor. İlk gece bu durumun etkisiyle oldukça debdebeli geçiyor ama sokaklarda, kahvehanelerde çok az sayıda halktan (toplum (public) demeye cesaret edemiyorum) birileri var ve yine camilerde çok az molla var. Dini bütünler geceyi Enderun ve haremde aileleriyle birlikte geçiriyorlar. Bu durum bizim büyük perhizden önceki günde kesinlikle olmaz. Üstelik ilk gece kutlamaları biraz kötü: Ramazan tam olarak gerçek anlamıyla gelmiyor, bütün hazırlıklar eğlencesi için yapılıyor.⁴⁷⁷

Berezin’in bir başka polemik konusu olacak olan anlatımı ise Kadir gecesini sarayda sultan için yapıldığını iddia ettiği bir uygulamadır.

Kadir gecesini, top atışlarıyla birlikte, sultanın ibadet etmek için Tophane Camii’ne gitmesiyle başlıyor... Bir sonraki top atışıyla sultan, bir saate yakın bir ibadetten sonra camiden sarayına dönüyor. Sarayda sultanı temiz-Müslüman hediyesi bekliyor: rutin bir gelenek olarak, valide sultan güzeller içinden seçilen bir bakireyi sultana veriyor. Bu bakire muhtemelen ileride imparatorluk hanımı olacak; çünkü Türkiye’de harem hiçbir zaman hakimiyetini yitirmedi, özellikle de Abdülmecit’inki.⁴⁷⁸

Berezin, Kadir gecesinden sonraki günde kutsal bir amaç için hiçbir şey yapılmamasını eleştirir ve düşüncesinde Ramazan orucu hiçbir dini kutsiyet içermeyen bir şekilde geçip gitmiştir.

Sultanı görmek için koşturan bütün halk kalabalığı dağılıyor. Şehre tam bir ölüm sessizliği iniyor: kahvehaneler bomboş kalıyor, meddahlar, karagöz oyunları ortadan kayboluyor, bütün dindarlar evlerinde oturuyor, dua ediyor, birkaç “kuvvetli akıl” ibadetin boş olduğunu düşünerek uyuyorlar. Kadir gecesini takip eden günde, hiçbir kutsal emel için hiçbir şey yerine getirilmiyor. Ne için ibadet edilecekti ki? En iyisi hayırlara vesile bayramın beklentisi içinde uyumak.⁴⁷⁹

Rus seyyahların İslam’a bakışını gösteren örneklerden bir tanesi de Milukov’un Sultan Ahmet Camisinde okunan ezan hakkındaki düşünceleridir. Milukov’a göre, Müslümanları ibadete çağıran ezan, dehşet verici bir çağrıdır.

Saat beşte bütün minarelerin balkonunda dört tane müezzin görüldü. Her biri dört bir yana hırıldayan ve vahşi bir sesle ama uyumlu bir koro gibi bağırmaya başladılar: La ilahe İllallah! Bu dehşet verici çağrıda, fanatik bir inançtaki gibi savaşa çağırma veya öldürmeye davet gibi korkunç ve delicesine bir şeyler vardı.⁴⁸⁰

3. 3. 1. Tekkeler ve derviş anlatıları

⁴⁷⁷Berezin, 1856, a.g.k., 684.

⁴⁷⁸Berezin, 1856, a.g.k., 703.

⁴⁷⁹Berezin, 1856, a.g.k., 704.

⁴⁸⁰Milukov, 1859, a.g.k., 128.

Rusların, anlatımlarındaki şaşkınlık ve ürperti, hayrete düşme, histeri gibi kelimelerle betimledikleri tekke ve dergahlardaki ayinler, Avrupalı seyyahların ilgisini çektiği gibi, Rus seyyahların da hemen hemen hepsinin ilgisini çekmiştir. Birbirinin tekrarı niteliğindeki betimlemelerden anlaşıldığı üzere, bu gösteriler Berezin'in değimiyle "tuhafliklar dini" olarak algılanan İslamiyet'in garip bir ritüeli olarak görülüyordu. Bu bağlamda Vsevolojkiy, Galata Mevlevihane'sinde izlediği sema gösterilerini "vahşilik" ve "kudurganlık" sözcükleriyle birlikte betimler

Solup sararmış dervişler coşku içindeydiler. Müzik, koronun şarkıları ve haykırıları sonunda kulakları sağır edici vahşi bir uğultuyla birleşiyordu; bütün tekke ürperti içindeydi. Önceden verilmiş bir işaretle, tekrar başlayana kadar, ölü gibi solgun benizle hareketsiz bir şekilde birbiriyle mesafeli bir şekilde durdular. Kısa bir dinlenmeden sonra, dönme yeniden daha hızlı bir şekilde başladı; müziğin sesi daha sert bir şekilde geliyor ve en vahşi tona ulaşıyordu. Dervişlerin şarkıları kudurgan bir hal alıyordu.⁴⁸¹

Bu gösterinin seyirciler üzerinde bıraktığı etkiyi tahayyül etmenin mümkün olmadığını ise, şu sözlerle aktarır

Vahşi harmoni beni büyüdü bir gücün etkisi altına aldı. Etraf birden ölü sessizliğine gömüldü. Orkestranın son patırtıları devasa bir makinenin zembereğinin boşalması gibiydi. Gittikçe yükselen ve sonra birden taş kesilmiş gibi bir sessizliğe bürünen bu fırtına sırasında ister istemez ürperdim."⁴⁸²

Milukov, ise, normalde, fanatizm ve hoşgörüsüzlük beklenmesi gereken dervişlerin, izlenmesine izin verdiği ayinlerini bir tiyatro gösterisi izler gibi izler ve İstanbul'daki tiyatro olmamasının verdiği boşluğu Mevlevi dervişlerinin gösterilerinin doldurduğunu belirtir.

Konstantinopol'de tiyatro olmasa da Mevlevi ve Şemsi dervişlerinin ilginç gösterileri turistler için açık. Kuran, Türklere ibadet sırasında gavurların camilere girmelerine izin vermesini yasaklasa da fanatizm ve hoşgörüsüzlük beklenen dervişleri kesinlikle rahatsız etmiyor gözüküyor. Onlar memnuniyetle mistik gösterilerini Avrupalıların gelip görmelerine izin veriyorlar ve güvenilmez misafirlerinden rahatsız olmayıp, Allah'ın kelamıyla büyük bir coşku içinde dönüyorlar. Bu kutsal topluluk her hafta ve de bayramda özel bir törensellekle gösterilerini gerçekleştiriyorlar.⁴⁸³

⁴⁸¹Vsevolojkiy, 1839, a.g.k., 265.

⁴⁸²Vsevolojkiy, 1839, a.g.k., 266.

⁴⁸³Milukov, 1859, a.g.k. 158.

Milukov, Mevlevi ve şemsi ayinlerini ayrıntılı bir şekilde anlatır ve bazı yerlerde, bu ayinlerdeki hareketleri “dini jimnastik”, “bale”, “aptalca bir komedi” gibi yakıştırmalarla tarif eder.⁴⁸⁴

Berezin de Galata Mevlevihane’sindeki Mevlevi ayinin ayrıntılı bir şekilde anlatır, ancak, Mısır’da çok sayıda “uluyan derviş” görmüş biri olarak “dans”, “folklorik bir oyun” olarak tarif ettiği ayinin dozunu hafif bulur ve çok şaşırtıcı bulmaz. Dini hoşgörülerıyla bilinen Mevlevi dervişlerinin dünyevi nimetlerinin de tadını çıkardığına dikkat çeker.

Mevlevi dervişleri dini hoşgörülerıyla ayrılırlar. Müslümanlardan ve Avrupalılardan eşit derecede saygı gördüklerinden Konstantinopol şeyhi bütün Fransızlarla tanışıktır. Diğer dinlere karşı kayıtsızlık ve dünyevi hayatta kendilerine koydukları kurallarla, Mevleviler kendilerine has bazı ayinler gerçekleştiriyorlar ve gizlice hiçbir eksikliğini hissetmedikleri dünyevi nimetlerin tadını çıkarıyorlar. Çünkü çok zenginler.⁴⁸⁵

Markov ise, “Dönen Dervişlerin Manastırı” olarak tanımladığı Mevlevi Tekkesinden ve izleyici kitlesinden ayrıntılar verir ve salonun görüntüsünü evrensel, bulur.

Dönen Dervişlerin” manastırı, eski Müslüman Stambul’un kalbinde, Pera’nın ana caddesindeki Avrupa tarzı lüks dükkanların arasında bir yerde sıkışmış durumda. Dervişlerin şapelinin arka tarafında gizlenmiş derin avlunun dar kapısından yaya olarak girdik. Sıradan bir ayin saatiydi ve ziyaretçiler önümüzde, arkamızda tekkeye giriyorlardı. Çevirmenimiz, kapıda duran dervişle bir şeyler fısıldaştı ve bizi çok güzel donatılmış seyrek kolonlu sekizgen salonun yan kapısından geçirdi. İzleme sıraları, bir parmaklıkla orta salondan ayrılmıştı; Avrupalı ziyaretçiler ve Türk müminler, dervişlerin ibadet ettiği yuvarlak arenanın çevresindeki bu parmaklıkların arkasında bir aradaydık. Burada hiçbir şey camiye anımsatmıyordu. Burada ne mihrap ne minber ne avize ne de Kuran’dan betimlerin yazıldığı kaligraflar vardı. Salon tamamıyla evrensel, üstelik hiçbir şekilde doğulu değil, duvarlar ve tavan alçı süslemelerle bezenmiş ve alışılmışın dışında temiz ve ısıtılı. Coğunlukla Avrupalılardan oluşan topluluk yeterli sayıda toplandı ve ayin çoktan başladı.⁴⁸⁶

Markov, daha sonra “folklorik bir oyun”, öbür dünyaya ait bir fanatiklik olarak gördüğü ayinin ayrıntılarıyla ilgili bilgiler verir ve üzerinde bıraktığı etkiyi, ayinin sonlarını anlattığı şu cümlelerle aktarır.

Kolonların önündeki dervişlerden oluşan koro, şarkı söylemeye başladı. Onlara, acıklı Türk kavalı eşlik etti ve bitmek tükenmek bilmeyen kıvranan ağırlıklı sesiyle bütün salonu doldurdu. Delicesine folklorik oyun, yüksek sesli davullar ve kaval eşliğinde, dairesel bir

⁴⁸⁴Milukov, 1859, a.g.k., 160-161-164.

⁴⁸⁵Berezin, 1854, a.g.k., 62

⁴⁸⁶Markov, 1890, a.g.k., 111.

ibadetle doruğa ulaştı. Bizim gözümüzde ve kulaklarımızda ise sarmalayan agresif bir folklorik oyundu. Ama bu oyunda değildi. Bu insanı mutlu eden ve buna alışkın olan biri için gerçekleşen dünyevi bir eğlence değildi. Bu oyun, öbür dünyaya ait olan fanatik bir hayal, göklerle ilgili isterik bir coşku halindeydi.⁴⁸⁷

3. 3. 2. Mezarlıklar ve türbeler

Seyahatnamelere konu olan, İslam inancında ölümün taşıdığı anlamı değersizleştirme güdüsüyle ortaya çıkan oryantalist retorik örneklerinden bir tanesi de mezarlıklar hakkında yapılan betimlemeler ve yorumlardır. Rus seyyahlar, çoğu zaman Türk mezarlıklarını, ölüme dair hiçbir duygunun olmadığı, daha çok gezinti alanı olarak kullanılan dünyevi mekanlar olarak imgelerler. Onlar, Türk mezarlıklarında bulundukları sırada ölüme dair hiçbir his yaşamazlar. Örneğin, Karlova, Balkan seyahati sırasında görmüş olduğu Müslüman mezarlıklarını tipik bir şekilde tarif ettikten sonra, yaşadığı ya da tam olarak yaşamadığı duyguları “Türk mezarlıkları gayriihtiyari olarak güçlü bir etki bırakmıyor, en azından benim için bizim şehirlerimizdeki mezarlıklara gittiğimizdeki gibi bir etki bırakmıyor. Türk mezarlıklarında ölümle ilgili hiçbir duygu hissetmiyorsunuz”⁴⁸⁸ şeklinde dile getirdikten sonra, “mezarlıkların küçük gezinti alanı olarak kullanılmasının kendisini hiç hayrete düşürmediğini”⁴⁸⁹ belirtir.

Türkolog Smirnov da Türk mezarlıklarıyla ilgili düşünceleri de Karlova’nınkilere benzer niteliktedir. Bir Pazar günü ilginç bir şeyler görme arzusunun doğurduğu merakla Bayrampaşa Mezarlığına gezintiye giden bir grubu takip eder. Pejmürde halde gördüğü mezarlığı tipik bir Türk mezarlığı olarak betimler ve mezarlıkta boş boş vakit geçiren kadınlara dikkat çeker.

Bayrampaşa mezarlığı herhangi bir Türk mezarlığı gibi bakımsız ve düzensiz: mezarlık dolguları tuğla ile çevrelenmiş, dağılmış; mezarların biri çökmüş, birini su basmış ve yerle bir olmuş, mezar taşları bizim haçlarımızı koyduğumuz gibi yerleştirilmiş. Mezarlıkta bir Hristiyan görme beklentisindeydim fakat çok fazla sayıda Müslüman gördüm, özellikle de mezarlığın geniş alanına gruplar halinde serilmiş, çene çalan ve sohbet tatlılarını yiyen Türk kadınlarına rastladım.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷Markov, 1890, **a.g.k.**, 113.

⁴⁸⁸Karlova, 1870, **a.g.k.**, 745.

⁴⁸⁹Karlova, 1870, **a.g.k.**, 745.

⁴⁹⁰Smirnov (1876b), **a.g.k.**, 45.

Türk mezarlıkları ve hakkında en ayrıntılı yorumları yapan seyyahlardan birisi de Markov'dur. Yazar, mezarlıkların görüntüsünü, kendisini etkisi altına alan pastoral koruluklarla birlikte ele alır ve medeni Dünya'nın hiçbir yerinde Türkiye'deki kadar ölüme ilgi duymadığını belirtir.

Tabut ağacı, ölüm ağacı. Yüzyıllar boyunca, mumyalaşmamış gövdesiyle, sargıları içindeki Mısır mumyalarına dönmüşçesine hareketsiz. Ne yeşillik ne çiçek ne de görüntü hazzı... Karakteristik gövdesine ve hareketsiz yapraklarına yakından baktığınızda sanki koyu gri dökme demir gibi duruyor. Hiçbir yerde Konstantinapol'un birçok asırlık beklide bin yıllık mezarlıklarındaki gibi servileri görme imkânı yoktur.⁴⁹¹

Yazar ayrıca, Türk mezarlıklarında bulunan ve yukardaki gibi tarif ettiği ve kötü bir anlam yüklediği servi ağaçlarını, "büyük İslam başkenti" olarak tanımladığı İstanbul'la özdeşleştirir.

Türkiye'nin bu pastoral korulukları bizi etkisi altına aldı. Ancak, hiçbir millet özellikle de medeni dünyaya ait olanlar ölüme bu kadar ilgi göstermezler. Bütün yaşayan Çargrad ve çevresi, ölüm mekanlarının gölgeleriyle çevrelenmiş durumda, sadece Stambul değil, Galata, Pera ve devasa Üsküdar da aynı şekilde. Serviler, büyük İslam başkentinin fizyonomisini yansıtıyor ve Konstantinapol mezarlıklarının servileri olmadan Konstantinapol, Konstantinapol olmazdı. Bu kadar ölü nerden çıkıyor, nerden geliyor? Doğrusu insan merak ediyor!... Uçsuz bucaksız şehir, mezarlıklara gömülmüş gibi geliyor insana.⁴⁹²

Markov, İstanbul'un görünümüyle özdeşleştirdiği servi ağaçlarını, mezarlıkları anlattığı bir başka paragrafta "korkunç barbarların orduları" olarak tanımladığı Türk ordularına benzetir ve böylelikle servi ağaçları da oryantalist söylemin ötekisi olarak nasibini almış olur.

Ölü Bizans, devasa bir halka şeklinde ölü Türkiye tarafından çevrelenmiş: Müslüman mezarlıklarının sevilere, korkunç barbarların ordularının sessiz antik duvarların etrafına geldiğindeki gibi, sık hüznü ordu gibiler. Siyah keşiş ağaçlarından oluşan sık orman sol tarafta aralıksız olarak size eşlik ediyor. Donuk gölgeleri altında, yeşil sarıkları, eski uzun sarıkları, düz kırmızı şapkalılarıyla, beyaz ve resimsel anıtların sayısız, taştan sakinleri bulunuyor. Toprak, sanki insan cesetleriyle sık bir şekilde kaplanmış gibi. Bir tarafta, yıkılmış duvarların savunucuları, diğer tarafta ise onlara karşı zafer kazanmış korkunç düşmanlarının kemikleri karşılıklı toprağın altında yatıyorlar. Her iki tarafta huzur içindeler!⁴⁹³

⁴⁹¹Markov, 1890, **a.g.k.**, 100

⁴⁹²Markov, 1890, **a.g.k.**, 101.

⁴⁹³Markov, 1890, **a.g.k.**, 99.

Bir başka bölümde ise, yazar, Edirnekapı’da gördüğü cenaze törenini betimler ve Türk mezarlıklarını ölüme dair hiçbir manevi hissin yaşanmadığı gezinti alanları olarak tarifleyen retoriğe o da başvurur.

Renkli giysiler içindeki kalabalık, ileride sakallı, beyaz sarıklılar, hüznü dini şarkılarla birlikte, üzeri farklı renklerdeki örtü ile kaplı tabutu taşıyorlardı. Mollalar, yeni açılmış mezarın etrafında oturmuşlar, önceden hazır olan nemli yatağına yerleştirmek için büyük bir çeviklikle ölüyü tabuttan çıkarıyorlardı. Tabut, tasarruflu Müslümanlar için sadece taşıma aracı görevi görüyor. Bütün bu Türk kadın ve erkeklerden oluşan kalabalık, kırmızı fesleri ve modaya uygun kıyafetleriyle, kendi aralarında yüksek sesle konuşarak, gaili bir şekilde mezarın etrafında oturmuşlar, mezarların mermer iskeletleri ve servilerin siyah gövdeleri arasında pek neşeli görünüyorlardı. Sanki bu kalabalık buraya defin işlemi için değil de sevinçli bir gezintiye gelmiş gibiydi.⁴⁹⁴

Türklerin mezarlıklarını, yukardaki betimlemeleri ve anlatımlarıyla konu edinen Markov, seyahatnamesinde ayrı bir başlık açarak, sultan türbelerine de ilgi gösterir. Markov, Sultan türbelerini betimlerken ilk olarak şatafat ve gösterişe dikkat çeker ve türbelerin başında duran, “ucube” ve “korkunç” kelimeleriyle tanımladığı, başlıklara baktığında bir çeşit korku hissi yaşadığını belirtir.

Çok değerli bir taş olan elması her yerde görebilirsiniz. Ancak, bu doğulu lüks, bu sultanlık lüksü içinde korkunç bir şekilde bir demet kırmızı horoz tüyü ile süslenmiş, yüksek bir metropolitinki tarzında, kocaman ucube bir beyaz başlığa baktığınızda bir çeşit korkuya kapılıyorsunuz ki, bunlar, Rodos’taki Hristiyan hükümrânlığının son hatıralarını belleklerden silen, Bağdat halifeliğinin son kalıntılarını ortadan kaldıran, Büyük Süleyman, Sultan Ahmet ve II. Süleyman’ın devasa türbelerinin baş ucunda duran, en korkunç sarıklardı.⁴⁹⁵

Markov, bu sözlerinin devamında, yine türbelerin şatafatına dikkat çekerek “Stambul, tanımlanmamış zenginlik ve zevke sahip bu sultan türbeleriyle dolu. Biz defalarca onları ziyaret ettik ve gözlerimizle gördük; ancak, sanki hiç altın ve mermerden hayatımız boyunca mahrum kalmamışız gibi bu türbelere kayıtsız kaldık...” der.

Sultan II. Mahmut ve Abdülaziz’in türbelerinin anmaya bile gerek olmadığını belirten Markov, sultanların türbelerini şu şekilde betimler.

Onlar eşleriyle birlikte, çiniden zarif süslemelerle bezenmiş sarsılmaz duvarlarla örülü aydınlık bir köşkte yatıyorlar. Kubbeler mermerden çiçek tarhlarıyla süslenmiş. Beyaz mermerden gül demeti, yukardan aşağı sarkan göz damlası parlaklığındaki çok değerli kristal avize, büyüleyici mozolenin zenginliğini ve parlaklığını yansıtıyordu... Devasa lahit, üzerinde inci ve gümüşle işlenmiş Kuran’dan kıtaların olduğu siyah bir kadife örtü ile

⁴⁹⁴Markov, 1890, **a.g.k.**, 102.

⁴⁹⁵Markov, 1890, **a.g.k.**, 71.

kaphydı. Lahit 'in üzerinde çok değerli bir şal örtülüydü, Mezar baş taşında, beyaz tüylerle ve parlak yıldızlarla süslü olan sultanın kırmızı fesi vardı. Bir sürü pahalı kuran okuma sehпасı ve kuran saklama sandığı, gümüş darp kalıbı, sedef kakmalar (çarın hediyeleri de), duvarın etrafına konulmuş ve dini bütün molla bu görkemli türbede halısının üzerinde gözleri kapalı bir şekilde sallanarak, ısıklık çalar tarza duasını mırıldanıyordu.⁴⁹⁶

Markov, sadece camilerin avlularında bulunan sultan türbeleriyle ilgilenmez; onlarla birlikte İstanbul'daki bütün sokaklara yayılan, görenleri İslam'ın korkunç çağlarının atmosferini taşıdığını düşündüğü Yeniçeri türbelerinden de olumsuz bir şekilde bahseder.

Stambul'daki türbeler sadece her caminin avlusunda bulunmuyor. Sokaklar boyunca birbiri ardına sıralanmış, mezar taşları fesler, sarıklar, türbanlarla bezenmiş mermer türbeler ve anıtlarla dolu. Çağ dışı Türkiye'nin bu türbelerinden en karakteristik olanlarından biri Yeniçeri türbeleridir. Bunlar, bizim için eski zamanlardaki Türkiye'nin şimdiki halinin tamamlayıcısı ve Stambul'un bütün büyük camilerinden yansıyan ve güçlü bir şekilde bizi İslam'ın her şeye kadir çağlarından sızan korkunç bir atmosfere taşıyorlar.⁴⁹⁷

3. 4. Osmanlı Mimarisi

20.yy'ın başlarındaki oryantalist çalışmalarda, genel olarak, İslam şehirleri, “irrasyonel ve herhangi bir planı olmayan alanlar olarak tarif edilmekteydi ve bu yaklaşım, gelişen Avrupa-geri kalmış Müslüman dünyası karşıtlığı temelinde oluşturulmaktaydı”⁴⁹⁸ Bu oryantalist yaklaşımda “ana referans noktası ise İslam inancıydı ve buna göre, şehrin fiziksel görünümünde, sosyo-ekonomik, bürokratik aktivitelerin hepsinde İslami referanslara atıf vardı”.⁴⁹⁹ “William ve Georges Marçais gibi bazı yazarların teorilerine göre İslam şehirlerindeki bütün organizasyonlar merkezde bulunan büyük camilerin etrafında şekillenmekteydi.”⁵⁰⁰ Kısaca bu şekilde özetlenebilecek olan 20.yy'ın başındaki İslam şehirleri hakkındaki bu akademik yaklaşım bir önceki yüzyıldan kalma seyahatname yazarlarının söylemlerinden izler taşır. 19. Yy. Rus seyahatnamelerinde de benzer bir anlayış söz konusudur. İstanbul, şehrin (“Çargrad”, “Konstantinapol”) görkemli Ortodoks geçmişinin mirası yok edilerek veya geçmişin

⁴⁹⁶Markov, 1890, a.g.k., 72.

⁴⁹⁷Markov, 1890, a.g.k., 72.

⁴⁹⁸G. A. Neglia (2008). Some historiographical notes on the Islamic city with particular reference to the visual representation of the built city. *The City in the Islamic World*, (Ed:S. K. Jayyuci vd.), Leiden-Boston: BRILL, s. 5.

⁴⁹⁹Raymond, 1994, a.g.k., 4.

⁵⁰⁰Neglia, 2008, a.g.k., 4.

mirası üzerine kurulmuş bir İslam şehri (Stambul) olarak kodlanır. Bu şekilde kodlanan İstanbul'un Sultan Camileri Rus seyyahlar açısından "öteki dünyanın" anıtsal yapıları olarak, şehrin Ortodoks geçmişinin ihtişamı ile kıyaslanabilecek en iyi odak noktaları olma görevi görür. Bu formülasyonda, Ayasofya ise, kentin geçmişini temsilen, en anıtsal yapı olarak hem ideolojik hem de mimari özellikleri bakımından en önemli referans noktasıdır.

Bu kavramsal çerçevede, Markov'un Ayasofya çevresi ve Sultan Camileri hakkındaki görüşlerini yansıttığı, Ayasofya- Sultan Camileri kıyası yaptığı ve uzunca sayılabilecek bir paragraftaki yorumları, Rus oryantalizminin Osmanlı mimarisine bakışını gösteren en tipik örneklerden biridir.

Bugün Aya Sofya'nın Hristiyan geçmişini soluyan, Bizans'ın bütün kutsal geçmişini ve kalıntılarını çevreleyen Müslümanlık denizinin içine dalıyoruz. Önümüzde ve çevremizde, İslam'ın gerçek yapıları, elleri, gurur kaynakları, büyük sultanların isimlerini taşıyan, korkunç Türk tarihinin başkentinin anıtları olan ihtişamlı camileri bulunuyor... Türk camileri, Kuran'ın öğretilerindeki mütevazı kaynak kullanımına göre değil, tam tersine kılıç ve kanla, kutsal Hristiyan şehirlerini parçalayarak, onların güçlü çarlıklarını yerle bir ederek ve peygamber halifelerinin muzaffer elleriyle elde edilen bol kaynaklar harcanarak inşa ediliyor. Sultan Ahmet Camii, kubbe genişliği, zarif süslü minareleri ve denize nazır konumuyla Aya Sofya ile yarışıyor. Eskiden Aya Sofya Dardanel'den gelen gemilerin gözüne ilk görünendi. Şimdi, Sultan Ahmet, denizciler ve seyyahlar tarafından ilk fark edilen ve diğer büyük camiler içinde en çok bilinen camidir. Sultan Ahmet ve mimarı, pis gavurların kültlerinden farklı olarak büyük Hristiyan kilisesinin ideal kubbesini geçecek Müslüman Aya Sofya'sı inşa etmek istediler. Ancak, onun ihtişamı ve güzelliği ile karşılaştırmak mümkün değil. Bu nedenle, sultan, minare ormanıya onu gölgede bırakmayı düşündü ve muzafferane bir şekilde kopyalarını etrafında yükseltti. Bu minareler, kendi zamanında bütün din savaşları coşkusu artırdı. Mekke şerifi, Müslüman coğrafyasındaki altı minareli tek ibadet mekânı olan Kâbe'yi aşağıladığı için sultanı ayrılmakla tehdit etti. Uyanık ulema Kâbe'ye yedinci minareyi yapma fikrini önerdiler ve bu iş için ellerindeki kirli paradan destek sağladılar. Böylelikle bu hile, kutsal İslam'ın hileleri arasında ilk sırayı almış oldu.⁵⁰¹

Seyahatnamelerde, mimari alanda Rusların kullandıkları bir başka oryantalist söylem ise, Türklerin, anıtsal eserlerini (genellikle camiler) şehrin Bizans dönemi yapılarının kalıntılarına üzerine yaptıkları, Ayasofya'ya öykünen eserler ortaya çıkardıkları ve Hristiyanlık sembollerini yok ettikleridir. Bu bağlamda, Markov, Fatih Camisi ve Bayezid Camisini ele alır ve bunun üzerine söylemini kurar.

⁵⁰¹Markov, 1890, a.g.k., 63.

Sultan Mehmet Cami (Fatih) ve Bayezid Cami, Bizans çarlığının saraylarının ve mabetlerinin kalıntılarından inşa edildiler ve yine Asyalı barbarın, onun hayrete bırakan olağanüstü heybeti ve sanatsal yetkinliği düşüncesinden hiçbir zaman kurtulamadığı Aya Sofya'nın birer taklidi şeklinde yükseldiler. Asyalı barbarın merhametsiz yıkıcı eli nefretle mağlup Hristiyanlığın önemli sembollerini küle döndürdü. Bizans aydınlığının unutulmaz izlerini acımasızca yer yüzünden sildi. Bizans mirasının küllerinden yıkıcı bir tarzda, doğulu dehşeti ve Grek dehasının zoraki takliti ile çarpık eserler meydana getirdiler. Sultan II. Mehmet, havariler, Andrey, Timofey ve Luka'nın mezarlarının, Yohan Zlatous ve Grigoriy Bogoslav gibi büyük din adamlarının, Konstantin'den annesi Elena'ya, Büyük Feodos, Küçük Feodos, Jüstinyan'a Doğu Roma'nın ünlü İmparator ve İmparatoriçelerinin, Konstantinapol Patriklerinin birlikte, ebedi istirahathte olduğu gümüş ve değerli taşlarla süslenmiş raka'ların bulunduğu Aziz Apostol mabedini yıkma emri verdi ve Bizans çarlarının ebedi istirahatgahlarının kalıntılarından kendi camisi ve kendi türbesini inşa etti.⁵⁰²

Rus seyyahların, Ayasofya ile karşılaştırdıkları bir başka Osmanlı camisi Edirne'deki Selimiye Camisidir. Teplov'a göre, Türk mimarların Ayasofya benzeri yapılar yapmalarının nedeni sadece, kendilerinden böyle bir istekte bulunulduğundan değil, mimari geleneklerinin olmamasından kaynaklıdır.

Adrianopol'un en büyük ve en güzel camii, kurucusunun onuruna adı verilen Selim Camii'dir. Mermerlerle kaplı geniş bir avlusu var. Planı bütün camilerde olduğu gibi Grek mimari örneği ve Konstantinapol kilisesi Ayasofya'nın kopyası. Bana kalırsa bu durum sadece Bizanslı mimarların Ayasofya' yasına az ya da çok benzeyen camiler yapmaları istediğinden değil, aynı zamanda Türk mimarların ellerinin altında bulunması gereken daha önce çalışılmış kendilerine özgü mimari örneklerin bulunmamasından kaynaklanıyor. Ne mutlu onlara ki, ellerinde Aziz Jüstiyan mabedi örneği var.⁵⁰³

Teplov, camiye yaptıran Sultan Selim'in, onu, dünya harikalarından biri yapmak amacıyla, yapımda kullanılan malzemeleri, taşları, süsleme materyallerini, Küçük Asya pagan mabetlerinden getirttiğini ancak, Selim'in dünya harikası yaratma isteği gerçekleşmemesine rağmen, camiye, Türk mimarisinin dikkat çekici anıtlarından birisi haline getirdiği düşüncesindedir.⁵⁰⁴

Teplov, Edirne seyahati sırasında Muradiye (Eski Cami) Camisini de ziyaret eder. Korkunç bir bakımsızlık içinde bulunduğu camiye anlattığı paragrafın sonunda bir “fanatik” olarak tanımladığı kişiyle yaşadığı diyalogu da aktarmadan geçmez.

Adrianopol'un en eski camii şehrin fatihinin yaptırdığı “Eski Cami” veya diğer ismiyle “Muradiye”. Korkunç bir bakımsızlık içinde, dindarlar muhtemelen burayı pek az ziyaret

⁵⁰²Markov, 1890, **a.g.k.**, 69.

⁵⁰³Teplov, 1880, **a.g.k.**, 413.

⁵⁰⁴Teplov, 1880, **a.g.k.**, 413.

ediyorlar; girişindeki avluda çimenler yükselmiş ve burası dönen dervişlere terk edilmiş. Dervişler camilerini büyük bir koruyuculukla seyyahlara gösteriyorlar ve uygun olmayan saatlerde kapatıyorlar. Doğrusunu söylemek gerekirse Hristiyanlara camiye giriş serbest ve ayakkabılarını çıkarmaya zorlanmıyorlar. Müslümanlar bir dereceye kadar kutsal mabetlerinde Hristiyan görmekten memnuniyet duyuyorlar. Ziyaretim sırasında, bir fanatikle karşılaştım. Bana, neden siz gavurlar camilerimizi görmek istiyorsunuz, kiliseleriniz var neden onlarla yetinmiyorsunuz diyerek camiden hemen çıkmam konusunda ısrar etti.⁵⁰⁵

Rus seyyahların, dikkatini çeken bir başka Osmanlı mimarisi örneği ise, Topkapı Sarayı'dır. Vsevolojki, doğu mimari tarzının görkeminin bir örneği olarak gördüğü, sarayı şu ifadeleriyle betimler.

Tam gemimizin karşısında kuleleriyle, servi ağaçlarıyla ve asma bahçeleriyle sultan sarayı bulunuyor. Saray, eski Bizans'ın bulunduğu alanda bütün şehre hâkim bir noktada inşa edilmiş. Doğu mimari tarzı, görkemi ve şatafatıyla ister istemez Bağdat saraylarını ve bin bir gece masallarını anımsatıyor. Sultan iskelesindeki yaldızlı ve çok renkli sultan filikası göze büyüleyici geliyor.⁵⁰⁶

Berezin ise, sarayı, üç yıllık bilimsel seyahati sırasında gördüğü İran'daki İsfahan Sarayı ile kıyaslar ve Topkapı Sarayı'nın yapımında herhangi bir Osmanlı dehası bulunmadığını dile getirir.

Osmanlı sultanının sarayıyla Pers saraylarını kıyasladığımda maalesef burada kendine has bir özellik göremiyorum. Burada inşaat malzemesi, temiz işçilik, süslemelerin zenginliği, İsfahan saraylarının özelliklerini yansıtıyor. Gözle görülür bir şekilde Osmanlı dehası burada kendini göstermiyor. Burada sarayın bütün binaları ya Bizans ya Mağrip-Pers ve sonunda Avrupa zevkinin etkisi altında inşa edilmiş.⁵⁰⁷

Seyyahlar, benzerlikler ve karşıtlıklar kurarak, Osmanlı mimarisinin yetkinliğinin kısıtlı olduğunu ortaya koymaya çalıştıkları gibi, bazen de mimari eserleri "geçmişin ihtişamının çökmüş veya çökmekte olan simgeleri olarak anarlar."⁵⁰⁸ Teplov, Edirne'deki Eski Saray hakkındaki yorumlarında, binanın birkaç asırdır bakımsız ve metruk kaldığını, rüzgârın ve yağmurun buraya hükmeder hale geldiğini ve duvarlarını yıktığını, çevrede yaşayanların, bir zamanların görkemli sarayının kalıntılarını kendi evlerinde kullandığını, Sultan Abdülmecit'in ziyareti sırasında atalarının hükümdarlık ikametgahının kalıntıları arasında gözyaşlarını tutamadığını belirtir.⁵⁰⁹ O günden sonra, Eski Sarayın yenilenme kararının ardından gelişen süreci ise şöyle açıklar.

⁵⁰⁵Teplov, 1880, **a.g.k.**, 413.

⁵⁰⁶Vsevolojkiy, 1839, **a.g.k.**, 120.

⁵⁰⁷Berezin, 1854, **a.g.k.**, 57.

⁵⁰⁸Andreeva, 2007, **a.g.k.**, 126.

⁵⁰⁹Teplov, 1880, **a.g.k.**, 420.

Türklerin meşhur yavaşlığı ve finansal sorunlarıyla birlikte bu zamana kadar bu karar kâğıt üzerinde kaldı. 1873 yılında proje enerjik bir şekilde başladı ve iki köşk ve bir nöbetçi kulesi yenilendi. Türkler, hangi yolla bu yenilemeyi yaptılar! Sarayın bazı kısımlarını yıkılmaya terk ettiler. Toplanan yardım paralarıyla bazı binaların onarım giderlerini karşıladılar. Ancak, yardım paralarının bir kısmı böylelikle restoratörlerin geniş ceplerine girmiş oldu. Anlaşılan o ki, bunun için halen koca sarayın yegâne kalıntıları olan, harem, kabul dairesinin ve kulenin yenilenmesi için, biraz yıkılmaları gerekiyordu.⁵¹⁰

Rus seyyahlar, anıtsal yapılarla birlikte, sivil mimari örneklerine de ilgisiz kalmazlar ancak, burada da benzer bir oryantalist bakış açısı sergilerler. “Avrupa’ya doğal olarak göçebe olarak yerleşen Türklerin sanat veya konfor için hiçbir şey yapmadıkları”⁵¹¹ düşüncesini taşırlar ve İstanbul evlerinin “büyük bir çoğunluğunun geleneksel Bizans mimarisinin etkisi altında inşa edildiğini, hatta sokaklarının doğrultularının bile on yüzyıl öncesinde kalmış gibi görüldüğünü”⁵¹² belirtirler. Berezin’e göre, “Bizans İmparatorları zamanından kalma malzeme ve projelerle yapılan, Stambul evlerinin mimarisiyle çelişmeyen mağrip sanatından alınıp Çargrad’a getirilen mimari üslup, evlerin ve camilerin inşa tarzında çok az bir değişiklik yapılmıştı.”⁵¹³ Berezin buna örnek olarak, paşa konaklarını verir ve “paşaların Bizans soylularının evlerini taklit eden evlere sahip olduğunu, Hristiyan ahalinin ise, Bizanslı atalarından kendilerine ulaşan bütün gelenekleri takip ederek mimari örnekler inşa ettiğini”⁵¹⁴ belirtir.

Markov ise, İstanbul evleriyle Avrupa başkentlerinin ve kendi büyük şehirlerindeki evlerinin farklılığı üzerinden bir karşıtlık kurar. İstanbul evlerinin mimarilerini ise güzel ve karakteristik bulur. Yazar, 2-3 pencere, genellikle taştan ama büyük bir kısmı ahşap, içinde fenerlerin asılı olduğu, farklı farklı görünümdeki kutucuk şeklindeki birbirine bitişik, 2-3 katlı küçük evlerin, sanatsal bir şekilde işlenmiş, sürgülü ve kaldırmalı pencerelerini, geleneksel Avrupa binalarından daha çok sevdiğini belirtir. Evlerin birbirine çok bitişik olduğundan dolayı, her yıl yangınlarda çok sayıda binanın yanmasına, “her yangında binlerce, en azından yüzlerce binanın yanması çok acı. Orta

⁵¹⁰Teplov, 1880, **a.g.k.**, 420.

⁵¹¹Berezin, 1854, **a.g.k.**, 57.

⁵¹²Berezin, 1854, **a.g.k.**, 57.

⁵¹³Berezin, 1854, **a.g.k.**, 57.

⁵¹⁴Berezin, 1854, **a.g.k.**, 57.

çağ kronik yazarları nükteli bir şekilde her bir yangında üç Fransız şehri büyüklüğünde alanın yandığından bahsederler”⁵¹⁵ sözleriyle dikkat çeker.

İstanbul’daki son ziyaretini, çoğunlukla Ermeni nüfusun hâkim olduğu mahallelerden geçerek Yedi Kule ’ye gerçekleştiren Smirnov, burada görmüş olduğu uzun atlı demiryolunda ilgisini çekecek hiçbir şey bulamaz ancak, evlerin arasından geçerken oldukça sade bulduğu sivil Türk mimarisi ile tanışma fırsatını yakalar.⁵¹⁶ Sağa sola yamulmamış bir tane dahi ev görmediğini belirten Smirnov İstanbul evlerinin dış görüntüsünü şu şekilde betimler.

Hatırı sayılır miktarda direk, evlerin arasındaki mesafe bir ya da iki arşın ve böyle bir yükseklik, iki ya da üç katlı evler için nasıl gerekli oluyor. Sonra bunlara 5-10 cm aralıklarla bir avuç kalınlığında ve genişliğinde tahta parçaları çakıyorlar. Boş bir alana çöpten yoğrulmuş çamur döküyorlar ve buna temel duvarı diyorlar.⁵¹⁷

Smirnov’a göre “Türk evlerinin içleri ise tarih yazıyordur! Yoksul bir insanın bile böylesini inşa edemeyeceğini belirttiği evlerde, taban ve tavan sallanan evin eğriliğinin tayin ettiği eğik açılı bir yönelim alıyordur ve tanrının merhametiyle ayakta kalıyorlardır”⁵¹⁸ Yazar, pitoresk boğaz sırtlarında yükselen evlerin odalarından görünen ham tavan süslemelerini ise, “tabutlarınkine benzetir ve ona göre, bu tabutlar o günün evlerine sadece odun yongasından yapılmaları bakımından benzerler.”⁵¹⁹

Bununla birlikte Smirnov, Tophane’de birisi kadınlar, diğeri erkekler için yapılmış olan hamamları örnek olarak ele alır ve bunun üzerinden “ihmkarlık ve konfor hakkında yüksek bir anlayışın yokluğunun, Türk inşaat harikalarının zarafeti hakkında konuşmaya bile gerek bırakmadığını” belirtir⁵²⁰. Feci bir şekilde inşa edildiğini düşündüğü hamamların dış görüntüsünü ise, şu şekilde tarif eder.

İlk olarak, küçük bir koya yerleştirildiler. Bu koy farklı farklı kayıklarla setlenmiş ve her türlü çöple korkunç bir şekilde kirlenilmiş; bu yüzden buraya hiçbir akıntı yok. Hamamlar yeterince büyük inşa edilmiş ancak öyle bir inşa ki, çok feci! Koyun dibine dikilmiş ince direkler üzerinde, art arda işlenmemiş keresteden enlemesine dar tahtalar çakılmış⁵²¹

Smirnov, kinayeli bir şekilde “dillere destan Asya keyfi” diye andığı hamam keyfini de yaşamak ister ve hamama gider. Dış mimarisini fecaat olarak gördüğü, içlerinde ise

⁵¹⁵Markov, 1890, **a.g.k.**, 48.

⁵¹⁶Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 43.

⁵¹⁷Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 43.

⁵¹⁸Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 43.

⁵¹⁹Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 43.

⁵²⁰Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 43.

⁵²¹Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 43.

hiç dikkat çekici bir şey bulmadığı “doğu” hamamların, neden çok cezbedici olduğunu da bir türlü anlamlandıramaz. Burada, önceden çok fazla yazıldığı için hamamların inşaat özellikleri üzerinde durmaz ve içerdeki havayı saçma bir eziyetten ibaret olarak görür.

Sadece doğu hamamlarının çekiciliğinin neden ibaret olduğunu hiç ama hiç anlamadığını söylemek istiyorum. Bu, sizi ter içinde bırakan alacalı bez paçavra sarılma, sabunla vücudunuzda hissettiğiniz araştırma, acemice yapılanlar, bunların hepsi sizi en sonunda hamamın bir yerinden diğer bölmesine size eşlik eden tamamıyla gereksiz bir insan kalabalığına maruz bırakıyor. Bütün bunlar sizi tarif edilemez bir can sıkıntısına sevk ediyor ve hiçbir iyi his bırakmayan bu saçma eziyetten kurtulma isteği uyandırıyor.⁵²²

Bütün bunların yanında, seyahati sırasında demiryolunun açılmasıyla birlikte Edirne’deki sosyal yaşamdaki değişimleri gözlemlene fırsatı bulan ve buradaki yaşam tarzının, Türkiye’deki birçok taşra şehrinden daha ileride olduğunu düşünen Teplov, Edirne’ye seyyahlar seyrek gitseler bile, demiryolunun açılmasıyla, orada kalan yabancı mühendislerin, demiryolcuların, yerli halkında yavaş yavaş alıştığı, kendi Avrupai yaşam tarzlarını şehre taşıdıklarını ve yabancı etkinin ise, en çok evlerin Avrupai mimari tarzında fark edildiğini belirtir.⁵²³

3. 5. Türk İnsanı

3. 5. 1. Türk insanının dış görünüşü ve karakteri

Dış görünüş, kıyafet, fiziksel özellikler, karakter, davranış biçimi, oryantalist bakış açısına sahip seyyahların, karşılaştıkları “ötekini” tarif etmekte sıkça kullandıkları öğelerdir. Bu, hangi dünya görüşüne (batıcı-slavyanofil, muhafazakâr- liberal) sahip olursa olsun Rus seyyahların da kullanmaktan geri durmadıkları bir oryantalist betimleme şekli olarak okuyucunun karşısına çıkmaktadır. Dönemin ünlü batıcı edebiyat eleştirmeni Belinski’nin düşüncelerinden etkilenen, kendisi de batıcı bir yazar olan Milukov’un, “Afini i Konstantinapol” adlı seyahatnamesinde, Avrupa merkezci bakış açısına sahip batılı oryantalist yazarlara benzer şekilde, İstanbul’a giderken gemide karşılaştığı Mustafa’nın tamir edilmiş şalvarı dikkatini çeker. “Türk, şalvarının önde dağılan bütün

⁵²²Smirnov, 1876b, a.g.k., 47.

⁵²³Teplov, 1880, a.g.k., 426.

hatları boyunca uzanan sicimler geçirmişti ve bunları, topuklarına kadar uzanan bir kuyruğun ucunun toplanması gibi kurdele şeklinde bağlamıştı.”⁵²⁴ Mustafa’nın giyim tarzı, Avrupalı giyim tarzına hiç benzemiyordu ve Milukov’a bu tarz tuhaf gelmişti. Sennet’in belirttiği gibi, “Avrupa’da, 19. yy. ın ortalarından itibaren kişilik yapılandırılmış bir halde kamusal alana girmişti. Bunu giysiler aracılığıyla, sanayi üretimi güçleriyle iç içe geçerek gerçekleştirmişti. İnsanlar, birbirlerinin dış görünüşlerini ciddiyle ele alıyorlardı.”⁵²⁵ İnsanlar, başkalarının kıyafetlerine bakarak, baktıkları kişi hakkında fikir yürütebiliyor ve o kişinin kişiliği ve karakteri hakkında kendilerince çıkarımlar elde ediyorlardı. Sınıfsal temeli de olan bu gerçeklikte, alt ve üst sınıfların dış görünüşleri arasında farklılıklar mevcuttu.⁵²⁶ Bu temelde, “ötekini” temsil eden alt sınıfların yerini, Milukov’un eserinde olduğu gibi, seyahatnamelerde, yamalı, yırtık pırtık, acımacak halde giyinen “doğulu insan” tipi alıyordu.

Eski dönemler ve romantik çağa göre 1840lar Avrupa’sında makineleşmenin de etkisiyle tek tip ve kasvetli bir kıyafet modası hakimdi.⁵²⁷ Avrupalı kimliğini eseri boyunca ön plana çıkaran ve Avrupa modasına yabancı olmayan Milukov, geminin güvertesinde gördüğü “doğulu” milletlerden oluşan insan kalabalığının oluşturduğu renkliliği doğuyu anlatan bir kitaptaki gravüre ve tütüncü dükkanında Noel zamanı sergilen maskeli balo çuvalına benzetir ve alaycı bir üslupla gördüğü manzarayı şöyle betimler:

Güvertede, üzerinde kâh eski püskü gömlek ve sarıklar içinde, kâh Mahmut’un kazakları ve fesleri içinde, donuk bakışlı ve hüznü çehreleriyle oturan Türklerin olduğu alaca bulaca hahılar seriliydi. Karadağlılar ve Arnavutlar, dik yakalı koyun postundan yapılmış kepenekleriyle (gocuk) nargile içerek hararetli bir konuşmanın içindeydiler. Yunanlılar ise, ellerinde komboloyları⁵²⁸ ile uçuşan fistanlarının içinde güvertede volta atıyorlardı. Bütün bu alacalı bulacalı kıyafetler, bana, kâh doğu ile ilgili bir kitaptaki renk renk boyanmış gravürü, kâh bir tütün dükkanında Noel zamanı bizde sergilenen maskeli balo çuvalını hatırlatıyor.⁵²⁹

⁵²⁴Milukov, 1859, a.g.k., s.97.

⁵²⁵R. Sennet (2013). *Kamusal insanın çöküşü*. (Çev: S. Durak ve A.Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, s. 214.

⁵²⁶Sennet, 2013, a.g.k., 215-216.

⁵²⁷Sennet, 2013, a.g.k., 215-216.

⁵²⁸Yunan kültüründe tesbihe benzeyen fakat hiçbir dini anlam taşımayan endişe taşları.

⁵²⁹Milukov, 1859, a.g.k., 97.98.

Milukov, güvertedeki Müslümanların namaz ibadetlerini gerçekleştirirken oluşturdıkları manzarayı ise teatral bir dilde anlatıyor ve Mustafa'yı ise “acınacak haline bakmadan inançla yere çömelmesinden” dolayı eleştiriyordu.

Gün batımında Müslümanlar güverteye çok büyük olmayan seccadeler serdiler. Yüzlerini güney doğuya dönerek dizlerinin üstüne oturdular; dudaklarını yalayarak ve gözlerini ara sıra açıp kapatarak, başlarını bir sağa bir sola çeviriyorlardı. Osman, diğerlerinin yanında yorgun gözlerini kırıştırarak sallanıyordu, Mustafa bile şalvarının acınacak haline bakmadan inançla çömelmiş oturuyordu. Bir saat sonra bütün Muhammed dininden olan topluluk erzak ve yiyeceklerinin tadını çıkarıyor veya nargilelerini tütürüyorlardı.⁵³⁰

Yazarlık kariyerine başladığı ilk yıllarında liberal düşünceye sahip olan, daha sonra ise muhafazakâr düşünce sistemini benimseyen ve seyahatnamesinde çoğu zaman Rus kimliğini ön plana çıkaran Markov, İstanbul'da gördüğü Türk hamalı tahkir edici bir şekilde betimlemekte herhangi bir sakınca görmemişti. “Stambul hamalları veya eşekleri! Aman Allahım onlarla karşılaştığında utancından yerin dibine giriyorsun. Kim daha kambur sırtına daha fazla yük alabilir bilmiyorum. Genç küçük Türk eşeği mi, heybetli Türk hamalı mı?” Bu sözlerin devamında Markov, çalışmaktan iki büklüm olmuş “zavallı” hamalı buharlı bir trene benzetmektedir: “Gerilmiş ve kızarmış çehresiyle ikiye bükülmüş bir Müslüman Türk, belinin üstündeki deriden yastığına koyduğu yükü omuzlarına asmış, önünden hiç kimsenin çekilemeyeceği ve doğru bir çizgide uygun adımlarla, rayların üstünde ilerleyen bir buharlı gibi tepeden tepeye koşturuyordu.”⁵³¹

Balkan seyahati sırasında karşılaştığı erkeklerin dış görünüşünü bir kadın seyyahın gözünden aktaran M. Karlova da belki Markov kadar tahkir edici olmasa da olumsuz bir yaklaşım sergilemekteydi ve kiraladığı yük arabasının Türk giysileri içindeki Bulgar sürücüsünü yırtık pırtık kıyafetler içinde tarif ediyordu:

Bu sürücü, beyaz fanila bir gömlek, beyaz fanila bir şalvar ve yine fanila bir kalpak giyiyordu. Kuşkusuz bütün bu orijinal kıyafetler son derece pis ve yırtıktılar... Bize önerilen arabacı beyaz bir at üstünde geldi. 75 yaşında, tecrübeli ve daha önce Tepedelenli Ali Paşa'nın kuvvetlerine katılmış, bugüne kadar belli bir yerde yüksek hayat şartlarında yaşamamış, bir yerde kaldığında kendisini hasta hisseden biriydi. Çizgili yüz hatlarını uzun beyaz bıyıkları tamamlıyordu.⁵³²

Karlova'nın, Türk zaptiyesini betimlerken “moda” terimini kullanması dikkat çekicidir. Seyahatnamesinde, insan manzaraları, yerleşim ve yaşam tarzı gibi konularda

⁵³⁰Milukov, 1859, a.g.k., 98.

⁵³¹Markov, 1890, a.g.k., 51.

⁵³²Karlova, 1870, a.g.k., 725.

Neredeyse her gün Stambul sokaklarında, özellikle de ticari alanlarda gördüğüm sokak kavgalarına merakla dikkat kesildikleri eğlenceli temaşaya Türklerin tutkusu oldukça fazla. Kavgayı ayırmaya çalışanlarla birlikte, kayganın etrafında toplananlar eğer kavgaya kışkırtmalarla artarsa azgın bir gülmeyle birlikte “vur! vur!” diye çığlıklar atıyorlar.⁵³⁶

Smirnov, toplumsal ilişkilerde iyi kalpli ve sempatik olarak gördüğü Türk halkının dış görünüşünü ise “derbeder” olarak betimler. Eserlerinde olabildiğince tarafsız olduğunu belirtmekte yarar gören yazar, Osmanlı hakkındaki iyi düşüncelere, birebir diyalog kurduğu kişilerin nezaketinin sebep olduğunu belirtir. Bu duruma ise oldukça şaşırır ve Türkler arasında iyi insanların olabileceğine bir türlü inanamayan Smirnov, Türklerin karakteri hakkında “tarafsız” yorumlarını, Karlova’nın seyahatnamesinde olduğu gibi Türkler hakkındaki olumsuz hiçbir propaganda fırsatını kaçırmayan ve liberal yayın politikası güden “Vestnik Yevropı”nın sayfalarına şu şekilde aktarır:

Osmanlı halkı, derbeder dış görünüşü dışında iyi bir halk, toplumsal ilişkilerde sempatik ve iyi kalpliler. Şüphesiz bunu söylemek gerekir. Kendi eserlerimde azami surette tarafsız ve objektif olmaya çalıştım; kendi duygularımı okuyucuya dayatmamak ve okuyucunun kendisinin değerlendirmesi için, Konstantinopol’de duyduğum ve gördüğüm şeyleri aktardım. Bu tarafsızlığın ve objektifliğin, beni Türklerle duygudaşlık seviyesine getirmiş olabileceğinin bilincindeyim. Bu sahne, Gerek Maarif Nezareti müsteşarının beni kabul etmesi, gerek efendi softanın kendilerinden biriyle karşı karşıya geldiğimde bana katılmasıyla daha da duygulu hale gelmiş olabilir ve belki de düşünmeye sevk etmiş olabilir: Nasıl ki, böyle iyi ve sempatik insanlar Türkler arasında olabilir! Böyle bir sonuca varmak için aceleye gerek yok. Ayrı olarak olguları ele almak bana gerekli değil, onları izlemek ve diğerleriyle kıyaslamak ise Türklerin lehine değil. Farklı toplumsal konumu olan, toplumsal faaliyet alanından ve durumundan ne kadar insan tanıdıysam, içlerinden birisi hakkında şunu diyemedim: “İşte mükemmel bir insan!” Ya da ihtiyaçları altında ezilmiş ve bunun için iyi insan gibi görünen dalkavuk veya başkalarının kendi hilelerinin farkında olmadığına körü körüne inanan, kendi gerçek değerinin farkında olmadan küstahça yüksek eğitiminin havasını atan insanlar mı?”⁵³⁷

3. 5. 2. Türk “cehaleti”, “barbarlığı” ve “fanatizmi”

Türklerin “cahilliği”, “fanatizmi” ve “barbarlığı”, seyahatnamelerde, oryantalist söylemin kullandığı retorikler olarak her zaman rastlanılan bir durumdur. Genel geçer bir oryantalist kural olan bu durum 19.yy. Rus seyahatnamelerinde “ötekini” tarif etmek için

⁵³⁶Smirnov, 1876b, a.g.k., 38-39.

⁵³⁷Smirnov, 1876b, a.g.k., 49.

neredeyse her yazarın başvurduğu bir yöntem olarak okuyucunun karşısına çıkar. Genellikle, kendilerini “cahil, barbar ve fanatik öteki” karşısında konumlandırarak, diyaloglar halinde gelişen bir edebi yazım tarzı kullanırlar. Bunun örneklerini ise, Milukov ve seyahatnamesinin neredeyse tamamı diyaloglar halinde geçen devşirme yazar Basetiç’in ve dönemin önemli akademisyenlerinden Türkolog-İranist İ. Berezin’in eserlerinde görmek mümkündür.

Bu bağlamda, Milukov, seyahatnamesinde, Çanakkale Boğazından geçerken güvertede karşılaştığı Osman Ağa ile olan diyalogunu aktarır. Yazar, gece vakti kendisini güverteye çıkaran sebebin ve orada ilgisini çeken şeyin ne olduğunu soran Osman Ağa’ya, Byron ve İlyada hakkında soru sormak ister ancak o sırada bunun anlamsız ve gülünç olduğunu fark ederek bundan vazgeçer. Ona göre, gece vakti neden Dardanel’i görmek istediğini anlatabilmesinin hiçbir yolu yoktur. Üstelik Osman Ağa’nın kendisini ajan zannetmesi üzerine gülmekten kendini zor tutmuştur.⁵³⁸

Sonrasında diyalog Rus korkusu üzerine gelişir ve Mlukov’un “Diyelim ki, siz haklısınız, sadece şunu söyler misiniz bana yoksa savaştan sonra Dardanel için endişeleniyor ve Ruslardan korkuyor mumusunuz?” sorusu üzerine, Osman Ağa hüznü bir şekilde başını sallır.⁵³⁹

Milukov, diğer bir diyalogda ise, bir Fransız ile kayıkta seyahat ederken, Türk gümrük memuruyla aralarında geçen olayı aktarır. Milukov, önyargılı bir şekilde, gümrükte bir Türk memurla tanışmanın ya valizlerinin parçalanması ya da bahşiş isteği ile sonuçlanacağını bildiği halde, Türk gümrük kontrolünün ne kadar hassas olduğunu (örneğin Fransızlarınki ile karşılaştırıldığında) öğrenmek istediğini ancak, Konstantinopol gümrükçüsü ile tanışma fırsatının olmadığını belirtir.⁵⁴⁰ Sonunda olay “iki büyük millet olan Fransız ve Rusların” temsilcilerinin kaba kuvvet kullanarak “barbar Türk’e” haddini bildirmeleriyle sonuçlanır:

Gümrük memurunun bağrışıyla bizim Fransız kayıkta ayağa kalktı ve benim bavulumu gösterdi sonra beni işaret ederek “Moskov” diye bağırdı. Bu girişten sonra yumruğunu sıkarak bütün enerjisiyle Türk’e salladı, kayığa oturdu ve kürekçiye kıyıya doğru asılmasını emretti. Devlet kayığı sessiz ve usulca geriye döndü ve böylelikle gümrük kontrolü sona

⁵³⁸Milukov, 1859, **a.g.k.**, 102

⁵³⁹Milukov, 1859, **a.g.k.**, 102.

⁵⁴⁰Milukov, 1859, **a.g.k.**, 108.

ermiştir. Bu eşi görülmemiş gümrük kontrolü beni çok şaşırtmıştı. ...Bu yumruk yöntemi her zaman olan bir şey mi? Şüphesiz mösyö. Bu Türk nasıl bağırıp çağırmaya cesaret edebilir. Biz Ermenilerden herhangi birimiyiz. Siz Rus, ben Fransız'ım, iki büyük milletin temsilcileri! Bu barbarları avucumuzun içinde tutmamız gerekli.⁵⁴¹

Milukov, seyahatnamesinin sonlarına doğru İstanbul'da yaşayan halklarla ilgili, genel bir değerlendirme yapmaya girişir. Ona göre, "Konstantinapol halkı yüzyıllar boyu dünyanın iki bölgesinden şehre akın eden piçlerin kaynaşmasından oluşan ve dünyanın başka hiçbir yerine benzemeyen bir kompozisyona sahiptir. Tarih boyunca şehre gelen her millet kendi pisliğini bırakmıştır."⁵⁴² Rusya'daki batıcı (zapadnik) çevrelerle olan derin ilişkisi bilinen ve Avrupalılık kimliğini her fırsatta ön plana çıkaran yazar, İstanbul'a gelip bütün pisliğini bırakan halklar arasına batıdan gelenleri de eklemeyi ihmal etmemiştir. Ancak, seyahatini, Rusya'nın Osmanlı ve batı ittifakına karşı kaybetmiş olduğu Kırım Savaşından hemen sonra batı karşıtlığının yoğunlaştığı bir dönemde gerçekleştirmiş olduğunu gözden kaçırmamak gereklidir.

Yazar, bu bağlamda,

Batıdan haclı seferleriyle gelenler fanatik kalabalıklarını, Venedikliler, Cenovalılar ticari insan çöplerini buraya bırakmışlar. Doğudan gelen Abbasiler, Nadir Şah, İran'dan ve Ermenistan'dan beraberinde sürüklediği halkları burada bırakmışlardı. Bütün Avrupa ve Asya'nın aç gözlü ve ahlaksız göçmenlerinin ve kaçaklarının "piçleri" şehre dolmuştu"⁵⁴³

diyerek karma bir toplumsal yozlaşma profili çizer. "Şehre gelen, en kindar halklar, beraberinde tiranlarını, kölelerini, spekülörlerini, fanatiklerini, cahil insanlarını taşımışlar ve böylelikle, İstanbul, inançların, kostümlerin, dillerin meydana getirdiği şekilsiz insan kalabalıklarından oluşan bir şehir haline dönüşmüştür." Milukov, "Osmanlıların ise, vahşi ordularıyla birlikte, hiçbir ahlaki bütünlüğü bulunmayan çirkin kalabalıkları şehre taşıdığı"⁵⁴⁴ düşüncesindedir

Milukov, tamamıyla olumsuz bir şekilde tarif ettiği İstanbul nüfusu içinde, "medeniyetsizlikleri, zorbalıkları, vahşilikleri, barbarlıkları, fanatiklikleri ile" ilk sıraya Türkleri yerleştirir.⁵⁴⁵

Bu çeşitli halklar arasında ilk sırada şüphesiz Türkler geliyor. İlk bakışta, yer kürenin en güzel köşesine medeni hayat ve gelişim için yerleşmiş bir millet olmadığı fark edilebilir. Aksine, göçebeleri zorla başka topraklara süren ve dört yüzyıl boyunca geri almayan, göçebe

⁵⁴¹Milukov, 1859, a.g.k., 108-109

⁵⁴²Milukov, 1859, a.g.k., 200.

⁵⁴³Milukov, 1859, a.g.k., 200.

⁵⁴⁴Milukov, 1859, a.g.k., 200.

⁵⁴⁵Milukov, 1859, a.g.k., 201.

hayatın avantajlarından çoktan vazgeçmiş ve hiçbir şekilde yerleşik hayatın meyvelerini benimsememiş vahşi sürü gibiler. Attıkları her adımda barbarlığı, kin ve nefreti, uzun süredir üzerine titrenen yönetimin iktisatlarını, yeniçerilerin yok edilmesi, yağlı organlar, tuzlu kulakların sergilenmesinin yumuşatmadığı vahşi fanatizmi görebilirsiniz. Dört yüzyıl Türkler ne geleneklerinin zapt olunmaz bayağılığını ne de duygusuz sabit fikirlerini kaybetmediler ve bütün genç kuşakların medeniyetini sadece bir fes ve bir şişe şampanya ile sınırlandırdılar.⁵⁴⁶

Muhafazakâr seyahatname yazarlarından olan Markov'un ise, Yeniçeri Müzesinde, karşısında duran yeniçeri maketlerinin kendisinde uyandırdığı duyguları dile getirdiği dizeler “cansız ötekini” oryantalize etmek açısından oldukça ilginçtir. Markov, Asya barbarlığının simgesi olarak gördüğü yeniçeri maketlerinin, onda yaşattığı dehşeti şu şekilde aktarır

Uzun koridorlardan birinde durduğunuzda, şu anda yatağanlarını tutmak için hazırmış gibi duran, gudubet kocaman şapkalarıyla, Asya barbarlığının kızıl ve sarılığını barındıran ve hareketsiz, ateşli, kana susamış bir şekilde size sessiz bir ifade ile bakan gözlerin varlığını hissettiğinizde tüyleriniz diken diken oluyor.⁵⁴⁷

Karlova'nın kendisinin belirttiği üzere 1868 yılının sonbaharında Rus elçisi General İgnatyev'in aracılığıyla elde ettiği fermanla Konstantinapol'den balkanlara başlattığı seyahatini gerçekleştirmiştir. Yine onun belirttiği üzere bu coğrafyaya kendisinden önce hiçbir Rus kadın ve hatta bölgenin büyük bir alanına kendisinden önce başka Avrupalı kadının tek başına seyahat etmemiştir.⁵⁴⁸

Türkleri, barbarlıkları, vahşilikleri ve fanatiklikleri üzerinden ötekileştiren seyahatname yazarlarının yanında onların “cahilliğine” vurgu yapan seyahatname yazarları da mevcuttur. Rus elit sınıfının bir üyesi olan ve daha önce de belirtildiği gibi seyahatnamesi boyunca Avrupalı kimlik vurgusunu sıklıkla ön plana çıkaran kadın seyyah M Karlova, Türkleri “man kafalı” olmakla suçlar. Karlova, Balkan coğrafyasına yapmış olduğu seyahati o kadar önemser ki, Türklerin medeniyetten uzak dünyalarına yapmış olduğu seyahatin onlarda hiçbir etki bırakmamasının kendisinde bıraktığı şaşkınlığı bölgede yaşayan Hristiyan halkın vermiş olduğu tepki ile karşılaştırarak dile getirir:

Seyahatimin Türklerde herhangi bir şaşkınlık yarattığını fark etmedim. Onlar, Avrupalıları eksantrik bulmaya alışkınlar, man kafalı her türlü mahirler ve Moskova'dan bir kadının dağlardaki keçi yollarına girip, mobilyası topraktan zemininde bulunan bez parçasından

⁵⁴⁶Milukov, 1859, a.g.k., 201.

⁵⁴⁷Markov, 1890, a.g.k., 74.

⁵⁴⁸Karlova, 1870, a.g.k., 721-722.

ibaret olan hanlarını ziyaret etmem kendilerinde bir şaşkınlık yaratmıyor. İçlerinden biri yakın korumam Mustafa'ya neden geldiler diye sorduğunda, Mustafa'nın aylakça dünyayı geziyorlar cevabı onlara yeterli geldi. Buna karşılık, Hristiyanlar benim orada bulunmam hakkında her zaman ve her yerde hayretlerini ifade ettiler. Bizim kutsal topraklarımızı! ziyaret etmek için buralara gelmeniz dehşetli bir iş; tanrı sizi mükafatlandırdı, siz, Rusya'dan bu öksüz, fakir halkı görmeye gelen ilk kişisiniz diyorlardı.⁵⁴⁹

Bu bölümün girişinde, seyahatnamelerde diyaloglardan oluşan parçalara sıkça rastlandığından bahsedilmişti. Rus seyahatname yazarları, “barbar, fanatik, cahil Türk” karşısında kendilerini “Avrupalı”, “Avrupalı Rus” ve “Rus” kimlikleriyle konumlandırarak çoğu zaman tahkir edici cümlelerle karşısındakini küçümser ve ötekileştirirler. Yine, seyahatnamesini diyaloglar halinde yapılandıran yazarlar arasında Ruslaşmış Sırp yazar Basetiç'in olduğundan bahsedilmişti. Basetiç, seyahatnamesinde, seyahat ederken sınırdaki kontrol noktasında karşılaştığı Türk askerlerle arasında geçen diyaloga yer verir. A. E. Kozlov'un da belirttiği gibi “bu formatın doğu dünyasının Avrupa'daki büyük olaylardan ne kadar kopuk olduğunu ortaya koyan bir işlevi vardır.”⁵⁵⁰ Basetiç, sınava tabi tutulduğunu düşündüğü diyalogların başlangıcında “kitap düşmanı cahil Türklerle” karşılaşmasının ilk anlarını aktarır.

Sınırdaki dağları aştığımızda iki silahlı Türk tercümanımın beni durdurdu. Nereden nereye gittiğimi, yol teskeresi veya seyahat için herhangi bir mektup olup olmadığını sordular. Onlara Sırp pasaportunu gösterdim ve Türk sınırları içinde bir yerde öğretmenlik yapmak için seyahat ettiğimi söyledim. Türklerden biri öbürüne beni aramasını söyledi ve sonra bagajımı ve içinde ne olduğunu sordular. Onlara bagajımda kıyafetlerim ve kitaplarımın olduğunu belirttim. Bir şeyler söyleyecek olduğum sırada Türklerden biri bagajımı atın sırtından aldığı gibi çamurlu yola boşalttı. Kitaplarım kaplı değildi ve Belgrad Gymnasium'undan aldığım doğa tarihi diplomam, Latince sözlük, Sırp dilbilgisi kitabı, birkaç Almanca ve Latince el yazması her tarafa dağıldı. Bir tanesi diplomamı yerden alıp bakmaya durduğunda, rüzgârdan elinde yırtıldı. Kitaplarımı daha fazla dağılmasın diye toplamaya kalktığımda Türk gayet rahat bir şekilde, onları sanki kuru ot veya lahana gibi etrafa saçtı. Rüzgâr Coğrafya Atlasımı ve Doğa Tarihi kitabımı dağıttı ve sayfaları yırtıldı. Çizimler Türk polisinin ilgisini çekti ve sinirli bir şekilde bu nedir? diye sordu. İçerisini onlara açıkladım. Sonra çamura saçılmış olan sayfaları toplamaya izin verdi ve onları kulübeye götürdük. Merakla sayfalardaki, hayvan figürlerine bakıyordu. Özellikle kurt ve tilki resimlerine gülümseyerek bakıyordu. Onların önemini açıklamaya çalıştığım sırada bir tanesi itiraz etti. Kurtlar ve kurnaz tilkiler her yerde dedi, onları hem iki ayaklı hem de dört ayaklı olarak tanıyoruz diye ekledi. Resimlerdeki boğa yılanını göstererek onun ejderhaların

⁵⁴⁹Karlova, 1870, a.g.k., 722.

⁵⁵⁰Kozlov, 2017, a.g.k., 111.

çarı olduğunu söyledim. Türk böyle saçma konuşmamam gerektiğini, gökte sadece tanrının hükümdarlığı olduğunu ve yeryüzünde de bir hükümdarın olduğunu onun da Sultan Abdülmecit olduğunu söyledi.⁵⁵¹

Basetiç, diyalogların devamında “Türklerin cehaletini” ve dünyadan bihaber yaşadığını coğrafya atlası ile ilgilenen Türk görevli üzerinden aktarmaya çalışır. İngiltere hakkında yorumlar yapan ve bu yorumlarında hiçbir dini düşünceye yer vermeyen diğer Türk’ün bakış açısını ise “Muhammedan ayak takımının bakış açısı” olarak görür

Coğrafya atlası cahil Türk’ün merakını uyandırdı. Ona, bu atlastan yeryüzündeki birçok çarın ve kralın sahip olduğu toprakların nerelerde olduğunu öğrenebileceğimizi söyledim. Benden kendi sultanının topraklarının nereye kadar ulaştığını göstermemi istedi. Ona Avrupa Türkiye’sinin topraklarını gösterdim. Pek memnun olmamıştı ki sessizliğe büründü ve kısık sesle Moskova’nın nerde olduğunu sordu. Parmağımla Kuzey Denizinden Karadeniz’e, Baltık’tan Kamçatka’ya kadar olan toprakları gösterdim ve Moskova’nın Buz denizindeki adaları da içeren Amerika ve Asya’da topraklara sahip olduğunu belirttim. Daha sonra Moskova çarlarının nerede oturduğunu sordu; ona Petersburg’u gösterdim. Almanya’yı Fransa’nın nerde olduğunu merak ettiler. Onlara Paris’i gösterdim. Sıra İngiltere’ye geldi. Marş denizinin onları Fransa’dan ayırdığını ve İngiltere’yi bir kadının yönettiğini söyledim. Türklerden biri bir evi bir kadın yönetirse orda mutsuzluk olur, bir ülkeyi bir kadın yönetirse de mutsuzluk olur dedi. Arkadaşı, Muhammedan ayak takımının bakış açısıyla ilginç bir yorum ekledi. Nasıl bir millet ve kraliçe. İngiliz topraklarında insanlar bir tek iğne üretiyorlar ve ondan para kazanıp yaşıyorlar ve onun içinde onlara İngiliz deniyor. Karları on iğneye karşılık, iki, üç bilemedin dört para. Nasıl yaşıyorlar? Hepsi fakir ve elbiselerini tamir etmek için iğne yapıyorlar. Böyle orada nasıl yaşanır.⁵⁵²

Basetiç’in seyahatnamesinden yukarda aktarıldığı gibi ortaya koymaya çalıştığı “cahil Türk” “Muhammedan ayak takımı” imgesini “vahşi Türk”, budala Türk” imgeleri takip eder.⁵⁵³

Basetiç’in seyahatnamesi daha sonraki bölümlerde, rehberi, yolda karşılaştığı ve evinde misafir olduğu bir yol arkadaşıyla diyalog halinde geçmeye devam eder. Bu kez, Türklerin gaddarlığı, kurnazlığı, eşkıyalığı, soygunculuğu, yol arkadaşının Basetiç’e “vahşi ve cahil Türklerden” korunması ve tehlikeleri savuşturması için verdiği tavsiyelerden oluşan cümlelerle tarif edilmeye çalışılır:

⁵⁵¹Basetiç, 1878, **a.g.k.**, 662.

⁵⁵²Basetiç, 1878, **a.g.k.**, 663.

⁵⁵³Basetiç, 1878, **a.g.k.**, 664-666.

Eğer Türklerle konuşmak zorunda kalırsan kelleni koru. Hayvandan daha beterler ve kendi aptallıkları içinde hiçbir şeyden anlamazlar. Kitap okumaya ve hatta görmeye katlanamazlar. Özellikle, Hristiyan kitaplarından nefret ederler; onların şeytan tarafından yazıldığına inanırlar. Onlara göre insanlığa ait iyi olan ne varsa yok ettiklerini düşünürler. Lütfen kitaplarını bana bırak ya da Şumadya'ya geri dön bu senin iyiliğine olur.⁵⁵⁴

Buraya kadar Rus entelektüellerin, toplumsal yapısı ve bu yapı içinde çeşitli görevlerde bulunan Türk insanının “barbarlığını”, “cehaletini”, fanatizmini” tarif eden oryantalist söylemde retorik haline dönüşmüş olan cümlelerine tanıklık edilmiş oldu. Bunlara Osmanlı elitini eklemek ise,

Bugüne kadar süregelen iflah olmaz fanatizm ve cehalet hakkında bir şeyler söyleyelim. Stambul'da sefalet korkunç seviyede: her adımda dilenci var; yırtık pırtık elbiseleri ve sırtlarına bir çeşit çantayla aldıkları bebekleriyle, yiyecek için yalvarıyorlar ve dahası gavurların verdiklerini de görmezden geliyorlar.

şeklinde dilenciler üzerinden genel bir fanatizm ve cehalet tarifi yapan Türkolog Smirnov'a düşmüştü. Kendisi de akademik ünvanlı bir bilim insanı olan Smirnov, İstanbul'da bulunduğu sırada tanışmış olduğu Türk bilim insanının “fanatizmini”, diğer Türklerin ıslah olmaz “fanatizminden” farklı görmüyordu. Üstelik sohbet etme imkânı bulunduğu bu bilim insanının kendi Türk hayat tarzını “hiç sıkılmadan” eleştirmesi onu çok şaşırtmıştı. Daha önce de belirttiği gibi kendisiyle çağdaş yazarların ve haleflerinin onu şovenizme varan milliyetçiliğiyle eleştirmeleri düşünüldüğünde Smirnov'un şaşkınlığına ve Türk bilim insanının fanatizmini ifade eden cümlelerine şaşırmamak gerekir:

Tanışmış olduğum ve haftada en az dört kez görüştüğüm başka bir bilim insanı ise çok nazikti ve sohbetlerinde oldukça açık sözlüydü. Değerli atalarının toplumsal hayatı ve politika hakkında konuşmayı seviyordu. Hiç sıkılganlık göstermeden Türk hayat tarzıyla ilgili bazı adet ve gelenekleri eleştiriyordu... Görünüşte iyi bir insandı ve hümanizme meyilliydi ancak, başka milletlerin vatandaşlarıyla ilgi bakış açısı, diğer Türklerin ıslah olmaz fanatik düşüncelerinden farklı değildi.⁵⁵⁵

Tanıma fırsatı bulunduğu Türk bilim insanı hakkındaki görüşleri yukarıdaki gibi olan Smirnov, softaların “cehaletine ve fanatizmine” ise, karışmış oldukları olaylar üzerinden vurgu yapıyordu. “Son devrimin kötü şöhretli ileri gelenleri arasında softalardan ⁵⁵⁶ daha

⁵⁵⁴Basetiç, 1878, **a.g.k.**, 684.

⁵⁵⁵Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 53.

⁵⁵⁶Yazar burada softaların kötü şöhretine dair herhangi bir bilgi vermiyor. Ancak, eserinin yayınlandığı tarih olan 1876 yılı dikkate alındığında, 1876 Kanun-i Esasinin ilanından önce gerçekleşen öğrenci olaylarını kastettiği çıkarımını yapmak mümkün görünüyor. Bilindiği üzere 10 Mayıs 1876'da Talebe-i

kötüsü yoktur. Sizinle keyifle ve istekli bir şekilde hiçbir şey yapmadan çene çalıyorlar fakat ciddi bir şekilde toplumsal ilişkiler üzerine konuşmak istediğinizde, bütün cehaletlerini ve fanatik takıntılarını size gösteriyorlar.”⁵⁵⁷

3. 5. 3. Türklerin yaşam tarzları

Türklerin durağan, vurdumduymaz, pasif yaşam tarzları Avrupalı seyahatnamelerde olduğu gibi Rus seyahatnamelerinde de oryantalist söylemi yansıtan başlıca konulardan biri olma özelliğini taşımaktadır. Yazarlar, “doğuluların” durağan yaşam tarzlarını sıkça konu edinerek T. Hentsch’in de belirttiği “gibi kendi canlılıklarından emin oluyorlardı”⁵⁵⁸ Betimledikleri “doğulu” pasif yaşam tarzı, kendi aktif yaşam tarzlarının “ötekisi” anlamına geliyordu. Bu bağlamda Rus seyahatname yazarları Türklerin yaşam tarzlarının durağanlığını betimlemede belki de Avrupalı oryantalist seyyahlardan daha “başarılıydılar” Bu başarının sahibi Rus seyahatname yazarlarından bir tanesi askeri tarihçi Skalon, Knyaz Nikolay Nikolayeviç ile gerçekleştirdiği seyahatte gemide gözlemlediği ve “tipik Müslümanlar” olarak tariflediği Türkleri sonu gelmez bir tembellik ve hareketsizlik halinde yolculuk etmeleriyle nedeniyle garipsemişti. Küçük kahve fincanlarından kahve yudumlamaları ve tütün içmeleri tamamıyla doğuyu temsil ediyordu.

Gemideki yolcuların çoğu son derece tipik Müslümanlardan oluşuyor. Kendi alanlarında manken gibi hareketsiz oturuyorlardı ve hepsi ya dua kitaplarını okumaya dalmışlardı ya da tamamıyla doğulu tarzda küçük fincanlarından siyah kahve telvelerini yudumlayarak sonu gelmez bir biçimde tütün içmeye kendilerini kaptırmışlardı. Zaman zaman manzara sadece (galiba günde altı kere) ibadet için değişiyordu. Ondan donra tekrar hareketsiz sükunetlerine

Ulum isyanı gerçekleşmişti. Tam olarak sebepleri tartışmalı olan bu isyanlarda, görünüşte bazı devlet adamlarının görevden alınmasını isteyen ve Sultan Abdulaziz’in tahttan indirilmesi olaylarına karışan öğrenciler, sonradan kaldırılmasına pek tepki vermedikleri Kanun-i Esasinin ilanına destek vermişlerdi. (Bu konudaki bir yorum için bkz: İ. Turan (tarihsiz). *Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde öğrenci siyasal faaliyetleri*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8580> Erişim tarihi:30.09.2022). Çarlık rejiminin sansür üyesi ve mutlak monarşi destekçisi olan Smirnov’un söz konusu Osmanlı bile olsa, monarşik bir rejime karşı yapılan bir darbeye karışan softaları kötü şöhretli olarak tanımlaması anlaşılır bir durumdur.

⁵⁵⁷Smirnov, 1876b, a.g.k., 54.

⁵⁵⁸Hentsch, 2016, a.g.k., 140.

geri dönüyorlardı. Kadınlar için ayrılmış harem için hiçbir şey söylemeye gerek yok: orada sonu gelmez bir yatış hali hüküm sürüyor.⁵⁵⁹

Kahvehane hayatı, kahve ve tütün tüketimi, nargile kullanımı gibi sürekli tekrarlar halinde seyahatname okurlarının karşısına çıkan anlatılar, “doğulu” yaşam tarzının simgeleri olarak eğlencelik ve turistlik amaçlı yazılmış seyahatnamelerin yanında, Rus entelektüellerinin seyahatnamelerinde de yer almaya devam etmişlerdi. Edebiyatçı yazar Milukov, “sarı kadife gömleği ve beyaz şaldan yapılmış büyük bir sarık içinde hareketsiz bir biçimde nargilesini içen Türkün” yanına oturup kahve ve nargile keyfini deneyimlemek ister ancak, nargileyi içmeyi başaramayan bir “gavur”⁵⁶⁰ olarak gülünç duruma düşer ve rehberi Papatoli’ye “neden sizin nargilenizi içemedim diye sorar. Daha sonra ise nargileyi bırakıp, pipo içmeye devam ettiğini belirtir.”⁵⁶¹ Papatoli, İstanbul’da yaşayan gayrimüslimdir ve Milukov’un gözünde doğuludur. Doğuyu temsil eden bir tütün tüketim aracı olarak nargile ise, yazar tarafından, Batı’nın piposunun zıttı olarak sembolleştirilmiştir.

Kahvehaneler ve kahvehanelerde vakit geçiren Türklerle ilgili yorumlara başvuran Rus seyahatname yazarından biri olan diplomat tarihçi yazar V. A. Teplov, kahvehaneleri Türklerin ana kaçış noktalarından biri olarak görür. Yazarın yorumlarında kahvehaneler miskin bir yaşam tarzının ve pasif bir ruh halinin süregittiği bir mekân olarak, doğudaki gündelik yaşamın göstergesi olarak sembolleşir.

Türklerin ana kaçış noktası kahvehaneler. Burada Türkler, saatler boyunca sakin sakin nargilelerini içiyorlar. Bazen yanındaki soru ile güncel olmayan bir haber veriyor; sohbet arkadaşının cevap vermek için acele etmeyeceğini bilerek acele bir cevap beklemiyor. Arap atasözü sebepsiz yere “söz gümüşse sükût altındır” demiyor. Sessizlik, yavaş yavaş büyüyen mavi duman şeridinin beyaz bir hal alarak havaya yükselmesini tembel bakışlarla seyrederken güzel. Başı yoğun çalışmayla dertte değil; üzüntü verici düşünceler, ıstıraplar hepsi uzaklara uçup gidiyor; saatler bu pasif ruh haliyle geçiyor ve dini bütün, yedi katlı göğe ulaşmaya başladığını sanıyor.⁵⁶²

Kahvehanelerin yanında, mekânsal ötekileştirmenin öğeleri olarak seyahatnamelerde “doğu şehrinin pis sokaklarında” kurulan pazarların betimlenmesi, yazarların sıklıkla başvurduğu bir yoldur. Bu yola başvuran seyahatname yazarlarından biri olan Markov, Türk yaşam tarzının bir parçası olarak gördüğü pazar geleneğini

⁵⁵⁹Skalon, 1881, a.g.k., 29.

⁵⁶⁰Tabir Milukov’a aittir.

⁵⁶¹Milukov, 1859, a.g.k., 130.

⁵⁶²Teplov, 1890, a.g.k., 604.

İstanbul’da gittiği bir pazardaki gözlemleriyle anlatır ve oradaki insanların kendine has pazar adetlerine ve oluşturdıkları pitoresk manzaraya hayran kaldığını belirtir. Ayrıca buradaki doğu manzarasını izleyerek ve insanlarla temasta bulunarak gerçek Türkiye’nin hissedildiği düşüncesindedir.

Pazar sokağının her metrekaresi tıka basa dolu. Kalabalık adeta kendini oraya kilitlemiş, sabahtan akşama kadar seyrekleşmeden ve dağılmadan orada kalacakmış gibi görünüyor. Buradaki samimi doğu manzarasını izleyerek gerçek Türkiye’nin ellerine ve omurgasına dokunuyorsun. Sağa sola göz gezdirdiğinde hemencecik bu pazar kalabalığının kendine has adetlerine, pitoresk manzaralı tanıdık karakteristik giyim tarzına hayran kalıyorsun. Sağına soluna her çeşit renkte ve tipte insanlar ve hayvanlar dokunuyor. Nisan başlangıcı olmasına rağmen güneyin mesut başkentindeki her çeşit meyve ve sebzenin tezgahlardaki kaynaşmasına bakmamak imkansızdır. Yeşile bürünmüş sıkışık tezgahlardaki meyveler pazarın pis kokuları içinde her adımda iştah açıcı kokularını salıyorlardı.⁵⁶³

Markov, pazarda ve İstanbul’un sokaklarında karşılaştığı insan kalabalıklarının gündelik yaşamlarına dair daha iyi fikir edinmek için seçtiği diğer bir mekân ise bir aşevidir. Türklerin yemek yeme tarzını betimlemek için, gittiği bu aşevini St. Petersburg ve Paris’in lüks restoranlarıyla karşılaştırır. Türk gastronomisini ise, denemeye değmeyecek derece riskli bulur ve bu konudaki düşüncelerini şu cümlelerle aktarır:

Bu kalabalıkların nasıl yaşadığını anlamak ve sokak izlenimleri edinmek için diğerlerine göre nispeten temiz olan bir aşevine girdik. Bize göre daha çok aç olduğu halinden belli olan dragoman da masalardan birine oturdu ve kendi damak tadına göre yiyecek bir şeyler sipariş etti. Biz eşimle birlikte Türk mutfağının çekiciliği ile tanışma riskini göze almadan alçak gönüllü bir hassasiyetle şiş kebab ve kahve siparişi verdik. Bu aromatik ve sulu koyun etini, Paris’in ve St. Petersburg’un lüks restoranlarında direkt olarak metal şişten yiyemeyeceğinizi söylemeye bile gerek yok. Fransız yemeklerine rağmen diğer Stambul restoranlarına geri dönme isteğini yenmek için çok uğraştık.⁵⁶⁴

Rus seyyahların Türklerin gündelik yaşam tarzına dair oluşturdıkları oryantalist söylemde kullandıkları bir başka konu ise eğlencelerdir. Ramazan ayında mahya aydınlatmalarının seyri, meddah hikayeleri, Hacivat- Karagöz gösterisi, seyyahların ilgisini çeken eğlence tarzlarıdır. V. D. Smirnov’a göre Türklerin en çok hoşlandığı eğlence tarzı “temaşa”dır ve en önemli temaşaları ise mahya aydınlatmalarını seyretmektir. Smirnov, minareler arasında yapılan aydınlatmayı çirkin bulmasına karşın, aydınlatmalar olmadan cami ve minareler arasındaki estetik ilişki kurulmasının pek mümkün olmadığı düşüncesindedir.

⁵⁶³Markov, 1890, **a.g.k.**, 51.

⁵⁶⁴Markov, 1890, **a.g.k.**, 51.

Türklerin en önemli teması aydınlatmaları seyretmek. Konstantinapol sokakları son derece dar olduğundan aydınlatmalar cami minarelerinde yapılıyor. Bazı camilerdeki renkli camlardan şamdanlar hiç indirilmiyor. Doğrusu daha çok çirkinleştirseler de onlar olmadan cami ve minare arasındaki estetik ilişki pek dikkat çekici olmuyor.”⁵⁶⁵

Smirnov, Seraskerlik binası ile Bayezid Camii arasında akşam vakti gezerken çok sayıda Türk kadının Seraskerlik binasının parmaklıklarına doğru yürüdüğünü ve sıra sıra oturduklarını görür ve bu “hay huyun” ne olduğunu sorduğunda, oruç açmak ve Bayezid Camisindeki ışıklandırmayı seyretmek için olduğu cevabını aldığı anda, bunun “ne saçma bir zevk” olduğunu düşünür ve caminin dibinde oturup tepedeki ışıklandırmaya bakmanın pek anlaşılır olmadığını “Doğrusu uzaktan tam olarak yaşadığım evin terasından bütün bu aydınlatmayı seyrettiğimde bana biraz etkileyici geldi ancak, keyifle camilerin karşısında oturup tepelerindeki ışıklandırmaya bakmak bana hiç ama hiç anlaşılır gelmiyor.”⁵⁶⁶ şeklinde belirtir.

Smirnov, saçma ancak orijinal bulduğu bu eğlence tarzının bir başka anına şahitliğini alaycı bir üslupla şu şekilde ifade etmektedir:

Sadece zıppır Türklerin aklına gelebilecek ve dünyada başka bir yerde göremeyeceğiniz böyle bir ışık eğlencesini gördüğüm için onur duydum. Abdülaziz’in tahta çıkışı sırasında boğazın iki yakası boyunca gerçekleştirilen ışıklandırmadan bahsediyorum. Bu üst seviye kutlamalarda, baş vezirin diplomatik misyonlara yemek verdiği sultanın deniz kıyısındaki köşkü Beykoz Sarayı, paşaların evleri, Mısır hıdivinin evi, köşkler, bahçeler, tepelerin yamaçları, her yer aynı şekilde ışıklandırılmıştı.⁵⁶⁷

Smirnov, aydınlatmalarda çokça kullanılan ay-yıldız monogramını ise, çöken Türkiye’yi daha iyi temsil edeceğini düşündüğü dağılmış tekerleğe benzetir ve ona göre ay-yıldızdan oluşan Osmanlı arması kötü şöhretli bir semboldür.

Hâkim monogram, gün be gün çöken Türkiye’yi daha iyi sembolize eden dağılmış tekerleği andıran yarım ay ve yıldızla ifadesini bulmuş kötü şöhretli Osmanlı armasıydı. Ancak, Türkler bu armayı tutkuyla seviyorlar ve anlamına vakıf olmadan mümkün olan her yere ilştiriyorlar. Birçok yerde üzerinde büyük harflerle “padişahımız Abdülaziz çok yaşa” yazan levhalar dolaştırılıyordu. Askeri gemiler ve bu iş için hazırlanmış sandallardan her dakika havai fişekler fırlatılıyordu. Bütün bu saçma fakat orijinal eğlenceyi daha iyi görebilmek için bu gece Büyükdere’ye geçtim.⁵⁶⁸

Türklerin eğlence hayatıyla ilgilenen ve “Ramazan v Stambule” adlı eserinde Ramazan eğlencelerini zaman zaman alaycı ve küçümseyici bir tarzda anlatan bir başka

⁵⁶⁵Smirnov, 1876b, a.g.k., 39.

⁵⁶⁶Smirnov, 1876b, a.g.k., 39.

⁵⁶⁷Smirnov, 1876b, a.g.k., 40.

⁵⁶⁸Smirnov, 1876b, a.g.k., 40.

akademik ünvanlı oryantalist Rus yazar İ. Berezin ise, mahya aydınlatmalarında gece boyunca yanan Allah yazısını okumanın şaşırtıcı olduğunu belirtir.

Gecenin başlamasıyla birlikte camilerin tüm minarelerin arasındaki tellerde asılan fenerlerle aydınlatma yapılır; son aydınlatma sanki gök yüzünde yanıyormuş gibi yanıltıcı bir şekilde büyüleyicidir. Bir Müslümanın oynak hayal gücünden, bu ölçeklerden farklı şekiller, kelimeler ve tam ifadeler oluşturma fikri ortaya çıktı. Eterik bir yükseklikte “Allah” kelimesini okumak gerçekten şaşırtıcı değil mi? Aman Allah’ım sanki asırlardır orda alev alev yanıyormuş gibi.⁵⁶⁹

Berezin, Ramazan eğlencelerinden biri olan meddahlıkla da ilgilenir. Meddahlığın Müslümanlığın doğduğu Arap topraklarından geldiğini vurguladıktan sonra, İstanbul’daki meddahların hikayelerinin skandallar içeren özellikler taşıdığını belirtir ve birkaç düzenbazlık, yalancılık, ahlaksızlık barındıran meddah hikayesini aktarır. Bu hikayelerden sonra, kendi düşüncesine göre, Müslüman adet ve ahlakının “yozluğunu” “Bu hikâyede Müslüman adet ve ahlakını karakterize eden yeterince özellik var ve bunların her biri üzerinde duracak olsaydık, koca bir kitap yazmamız gerekecekti”⁵⁷⁰ şeklindeki cümleleriyle göstermeye çalışır.

Berezin, meddah hikayeleriyle birlikte Türklerin eğlence kültürünün bir parçası olarak gördüğü Hacivat- Karagöz gösterilerini de kendisine konu edinir. Çünkü, Berezin’e göre, Hacivat (Hacı Ayvaz)- Karagöz gösterisi, oryantalist seyahatname yazarlarının “doğu insanını” ötekileştirmede sıkça kullandıkları şehvet düşkünü tiplmeyi barındır ve Müslümanları (Türkleri) tarif etmede kullanışlı bir malzemedir. Türkler arasında cezalandırılma korkusu nedeniyle sadakatsizliğin nadir görünmesine rağmen, bolca aldatan eş hikayesinin olduğu bu kukla gösterisine neden bu kadar ilgi duyulduğu sorusunu kendisine soran Berezin’in verdiği cevap ise “Şehvet, Müslüman toplumunun temel bir özelliğidir ve Türk komedisi eylemdeki hâkim kötülüğün bir yansıması değil, sadece toplumu hasta eden ahlaki ülserin bir temsilidir. Meddahların hikayelerinde ve Karagözün maceralarında sadece şehvetli bir tutku görürsünüz manevi bir özlemin gölgesi bile yoktur.”⁵⁷¹ şeklindedir.

Berezin, Ramazan eğlenceleri olan meddah hikayeleri ve Hacivat- Karagöz oyunun yanında, 1867 yılında “Russkiy Vestnik” te yayınlanan sadece başlığı ile bile polemik içeren “Blajensva Musulmanina k Fizyologii Sumaşeştviya” (Deliliğin Fizyolojisine

⁵⁶⁹Berezin, 1856, a.g.k., 686.

⁵⁷⁰Berezin, 1856, a.g.k., 690-695.

⁵⁷¹Berezin, 1856, a.g.k., 698.

Müslüman Saadeti) adlı yazısında klişelerden oluşan oryantalist söylemlerine Türklerin afyon ve esrar düşkünlüğünü ekler. Berezin “çirkin bir fenomen” olarak tarif ettiği afyon ve esrar tüketimi kökenini Müslüman dinine bağlar. Çünkü ona göre

Her türlü sembolizmi, şekillerin ve fikrin sadeliğini tesis eden İslam’ın kurucusu bütün sarhoşluk veren içkilere yasak koymuştu. Bu yasak, yasa koyucunun beklemediği bir aşırılığa neden olmuştu. Tüm meselenin neşeli bir ruh hali sınırlandırılabilceği vahşi fantezi korkunç bir hezeyan uyandırmıştı. Müslümanlık dininin ana karakteri olan fanatizm emir ve yasaklara bağlı kalınmasını gerektiriyordu. Bu arada güçlü duyular arayanlar İslam’ın emirlerini atlayarak hayatın zor anlarında şarap yerine afyona yönelmişlerdi.⁵⁷²

Berezin, bu ve buna benzer birkaç yorumunun ardından, İstanbul’da afyon ve esrar alışkanlığının ve bu alışkanlığın mekanlarının peşine düşer. Berezin, önceleri zararsız gündelik bir faaliyet olarak görülen afyon kullanıma adetin zaman içinde değişim geçirerek Süleymaniye Camii civarındaki kahvehanelerden, şehrin başka köşelerine yayıldığını ve evlerde tüketilmeye başlandığını belirttikten sonra, aradığı solgun yüzlü, içine çökmüş dönen gözleri ve sağlıksız görünümlü “tiryaki” tipi şehrin merkezinde önünde gölgelikler olan kahvehanelerden birinde bulur.⁵⁷³ Berezin, “çökmüş yüz, hırıldayan ses, kamburlaşmış sırt, sallanan bir kafa, solmuş yüz, kahve sahibinin afyon düşkünlerinden biri olduğunu ilan ediyordu” şeklinde tarif ettiği kahvehane sahibi tiryaki Türk’le aralarında geçen diyalogu ise şu şekilde aktarır.

Burada sunulan ve aslında pek de güzel olmayan, fevkalade nargile tütününü hakkında konuşurken, sözü uyuşturucu ilaveli nargile istemenin mümkün olup olmadığına getirdim. Türkün gözleri bir anda ışıldadı ve canlanıverdi.

-Neden bahsettiğini biliyorum. Sen Fransız’sın orada hiç afyon içtin mi?

-Hayır. Kahire’de bana haşhaş verdiler ama şimdiye kadar henüz onu açmadım.

-Gavurlar için bilinen bir şey; gerçekten gizliğin tadına varabiliyor musunuz? İnancınız buna izin veriyor.

-Pek değil efendi diye itiraz ettim. Çünkü afyon ya da haşhaş çok miktarda alındığında sağlığa çok zararlı.

Bazen akli başında bir varlık olmaktan vahşi bir hayvana dönüşebildiklerinden, sohbet arkadaşımı kızdırmaktan korktum.

-Boş, boş diye itiraz etti Türk. Elli yaşımı geçtim, bana ne yaptı ki?

Aslında tamamıyla zıt konuşmasına rağmen, Türk’e kendi düşüncemi söylemedim

-Bütün doktorlar zararlı olduğunu söylüyor.

-Hekimler ne biliyorlar ki? Hiç cennet zevklerinin tadını denemişler mi?

-Cennet zevkleri nelerden oluşuyor?

⁵⁷²Berezin, 1867, a.g.k., 267.

⁵⁷³Berezin, 1867, a.g.k., 274.

-Maşallah! Bunun hakkında konuşmak gereksiz.

Bu sırada Türk sanki hipnoz oluyormuşçasına gözlerini kapattı. Bir dakika çok değerliydi ve onu ustaca kullanmak gerekliydi

-Evet. Sizin zevkleriz bizim uyurken gördüğümüz hülyaları sizin gerçekte görmenizden oluşuyor.

-Gavurlar bunu anlamaz. Hiçbir görüntü açık gözlerle olmaz. Bütün ruh hazzın tadına varır, vücut sanki havadan oluşmuş gibi olur, eller dünyanın bir ucundan bir ucuna varır, alınan zevk anlatılamaz.

-O zaman tam olarak ne görüyorsunuz efendi?

-Her şey söylenilmez, her şey söylenilmez. Başka bir zaman gece bana gel gavur, sana biraz afyon vereyim, sorularının cevabını kendin gör.⁵⁷⁴

Berezin, “haz düşkünü Türkleri” oryantalize etmek için yukarıda verilmiş olan ve daha önce de belirttiği gibi anlatımını güçlendirmek için sıkça kullandığı uzun diyaloglardan biriyle yetinmemiş, İstanbul’da bulunduğu sırada gözetlemenin dayanılmaz hafifliğini de tatma fırsatını bulmuştur. Andreeva’nın “gözetlemenin gücü” (power of the gaze) olarak formüle ettiği gözetleme eylemi, Rus oryantalist seyahatname retoriğinde “ötekini” tarif etmede kullanılan yöntemlerden biri olarak sıkça karşımıza çıkar. Buna göre, gözetlenen, gözetleyenle eşit olmayan bir seviyededir. Gözetleyen oryantalist her zaman mesafesini korur ve gözetlenene görünmez.⁵⁷⁵

Oryantalist yazın yöntemlerini çok iyi bilen Berezin’in de büyük bir zevkle gözetlemenin gücünü kullanarak, kaldığı pansiyondan karşısındaki evde olup bitenleri izleyerek Türklerin afyon kullanım alışkanlığının konutlardaki halini kanıtlamanın derdine düşmüştü. Neticede, Berezin’in gördüğü manzarada “genç bir Osmanlı hareketsiz bir halde köşedeki halının üstünde sırtını duvara yaslanmış, sabit bir pozla bir şeyler hayal eder halde duruyordu. Yanında ise bir nargile, önünde biraz karpuz, köşede bir lamba duruyordu”.⁵⁷⁶ Berezin, otelde kaldığı sırada kendi tabiriyle hayhuylu bir geceden sonra otelin sahibi gecenin son bulduğunu haber vermeye geldiğinde “artık Türlerin bu akıl almaz hayatının bilmeceğini çözmüştü ve her şey apaçık ortaya çıkmıştı. Evet bu bir tiryaki gecesi idi”.⁵⁷⁷

Türklerin günlük yaşam tarzlarına dair oryantalist yorumları aktarılmış olan, Markov, Teplov, Smirnov, Berezin gibi akademi kökenli oryantalistlerin yanı sıra Rus kadın seyyah Karlova’nın Avrupa Türkiye’sine (Balkanlar) gerçekleştirdiği seyahat

⁵⁷⁴Berezin, 1867, **a.g.k.**, 275-276.

⁵⁷⁵Andreeva, 2007, **a.g.k.**, 114.

⁵⁷⁶Berezin, 1867, **a.g.k.**, 305.

⁵⁷⁷Berezin, 1867, **a.g.k.**, 301.

sırasında “Türklerin medeniyetten uzak gündelik yaşamına” dair Avrupalılık vurgusuyla birlikte seyahatnamesine aktardığı cümleler de yine tipik oryantalist retoriğin örnekleri olarak okuyucunun karşısına çıkmaktadır. Karlova, “Arnavutluk’un ıssız dağlarında, Tomar’da, Berat’tan Elbasan’a seyahati sırasında eşkıyalardan, St. Petersburg’dan Tsarskoe Sela ya giderken yaşadığı korkudan daha az korku hissettiğini ve Türkiye’ye seyahatin yabancı seyyahlar için hiç de korkutucu olmadığını”⁵⁷⁸ düşüncesindedir. İlk bakışta pozitif bir yaklaşımın tezahürü gibi görünen bu dizeler, aslında öğrenilmiş tam tersi ön yargının dışa vurumudur. Burada öğrenilen önyargının mı, karşılaşılan gerçekliğin mi doğru olduğunun hiçbir önemi yoktur. Karlova, Türkiye’deki yol güvenliği ile ilgili düşüncelerini aktardığı cümlelerinin devamındaki cümlelerde Türkiye’de yaşamının “kendilerinin” (Avrupalılar) günlük yaşantılarından ve konforlarından feragat etmek anlamına geldiğini belirtir. Karlova, “başka bir yaşam tarzı” olarak nitelediği gündelik hayatın koşullarını ise şu cümleleriyle açıklığa kavuşturur

İlk olarak, evden gelecek önemli haberlerden mahrum kalıyorsunuz. Çünkü iç bölgelerde ne bir posta ne bir telgraf var. Hiçbir yerde gazete bulamıyorsunuz. Avrupalı insanlar, liman kentlerinden içeri girdiklerinden itibaren başka bir dünyaya geçtikleri hissine kapılıyorlar. Avrupa’da olan bitenle ilgili hiçbir ses seda duymuyorsunuz ve hiçbir Avrupalıyla karşılaşma imkânınız yok. Tuhaf kıyafetli ve size garip gelen yaşamla ilgili alışkanlıklara sahip insanlarla etrafınız sarılıyor. Bu insanlar masasız, sandalyesiz evlerde yaşıyorlar, çatal kullanmadan yemek yiyorlar, kadeh ya da bardak kullanmadan su ve şarap içiyorlar, binek arabaları olmadan yola çıkıyorlar ve at sırtında saraylara, tüccarlara ekmek taşıyorlar.⁵⁷⁹

Karlova, seyahat ederken, yukardaki tariflediği gibi bir “medeniyetten uzak yaşam” tarzına sahip olan “eşkıya görünümlü Türklerin” pek konukseverliğe yakışmayacak bir şekilde karşılandıkları köylerinde konaklamaktan imtina ettiklerini ve daha çok insanların güler yüzlüğünden ve yiyecek bir şeyler bulabildiklerinden dolayı Hristiyan köylerini tercih ettiklerini belirtir.”⁵⁸⁰ Daha sonraki bölümlerinde, Arnavutluk ve Bulgaristan’daki hanların mimari dış görünüşünü ve içeride kullanılan malzemelerin özelliklerini anlatır.

Uzun yolculuklarda yolda bazen iki ya da üç hanı yan yana veya birbirine bitişik halde görebiliyorsunuz. Yol kenarlarındaki hanlar çok sade bir şekilde inşa edilmiş. Hanlar penceresiz, çamurdan alçak duvarlardan, yüksek, kerpiçten ve ağaçlarla desteklenmiş damlardan ibaret, hepsi bu kadar. Bazen yan tarafta veya köşede ayrılmış odalar da bulunuyor. Atlar içinse ayrılmış bir alan yok. Hanın dört duvarı arasında bir köşeye yerleştiriliyorlar. Ateşin etrafında serilmiş bir çulun üstünde insanlar bağdaş kurup

⁵⁷⁸Karlova, 1870, **a.g.k.**, 724.

⁵⁷⁹Karlova, 1870, **a.g.k.**, 724.

⁵⁸⁰Karlova, 1870, **a.g.k.**, 729.

oturuyorlar. Yemek için yere altı yedi ayaklı yuvarlak bir tahta parçası kuruluyor. Bulgarların yaşadığı bölgelerde sandalye veriliyor. Bu sade tahta parçasından bir oturak. Hanlardaki raflarda, tütün, sabun, kibrit çöpü ve iplikle birlikte bütün hastalıklar kullanılan ve en sevilen yegâne ilaç Goffman damlası bulunuyor. Goffman şurubu üzerindeki Almanca yazılarıyla Avrupa kültürünün tek temsilcisi olarak Arnavut ve Bulgar hanlarının raflarını süslüyor.⁵⁸¹

Karlova'nın kullanmış olduğu dil ve günlük hayatta kullanılan materyaller betimlemesi tam da pratik oryantalizmin kullandığı yöntemle denk düşer. Günlük hayatın içinde ve günlük hayata dair kullanılan bu dil, Haldrup vd. tarafından “banal oryantalizm” olarak tarif edilir.⁵⁸² İşte Karlova'nın pratik ve banal oryantalizmindeki “öteki” ve “biz” öznelerine ait nesneler olan, bir Avrupalının beklentisini karşılayamayacak düzeyde kötü, penceresiz, çamurdan alçak duvarlı han, ateşin etrafında yere serilen çul, altı yedi ayaklı tahta parçası olarak tarif edilen sofa ve sandalye simgesel olarak doğuyu, Goffman damlası ise, Avrupa'yı (medeniyeti) temsil eder.

3. 5. 4. Türk kadını

18. ve 19. Yy oryantalist seyahatname yazınında “doğulu kadın”, kıyafeti, dış görünüşü, hayat tarzı, toplumsal konumu ile seyyahların, “doğuyu” (ötekini) tarif etmek için kullandıkları en popüler “figürlerden” bir tanesiydi. İlk bakışta gizli olanı keşfetme, mahrem alana girme ve hayali duyguların tatmin edilmesinde bir “nesne” görevi görüyordu. M. Yeğenoğlu'nun batılı oryantalistlerin, “doğulu kadına” bakış açısını bütünsel olarak ele aldığı çalışmasında formüle ettiği “peçe fenomeni” bu duyguların tatmin edilmesinde hem bir engel teşkil ediyordu hem de karşılarındaki “ötekini” tarif etmede kullandıkları bir araçtı. Peçe, bu formülasyona göre “aşırı yüklü, dopdolu fantezmatik, bir sahnenin ögesi veya parçasıdır. İçeri girme fantezisi, büyülenme, kızgınlık ve hayal kırıklığı arasında gidip gelen çok karmaşık ideolojik-öznel bir kuruluşun sadece bir boyutudur.”⁵⁸³ Diğer taraftan, “peçeli doğulu kadın”, özenin (oryantalist) tıpkı diğer oryantalist ögelerinde olduğu gibi, üstünlük göstergesi olarak kendi kimliğini inşa etmesinde de önemli rol oynar.

⁵⁸¹Karlova, 1870, **a.g.k.**, 730-732.

⁵⁸²M. Haldrup vd. (2006). Practical orientalism bodies, evryday life and the construction of otherness. *Geografiska Annaler, Series B, Human Geografi*, 88(2), s. 175.

⁵⁸³Yeğenoğlu, 2017, **a.g.k.**, 59.

19. yy. Rusya’ında “doğulu kadın”, konunun yukarda belirtilmiş olan boyutlarıyla neredeyse her seyahatnamede yerini alır. Vsevolojkiy, doğuya giden seyyahların Türk kadınlarının korkunç esaretlerini, kapalılıklarını, onlara ulaşmanın ve tanışmanın zorluğunu hatta onları görmenin imkânsız olduğunu, en ufak bir tecavüz girişiminde ortaya çıkabilecek tehlikeleri, cezaları, şiddeti anlatmalarından şikayetçidir. Oysa, yazara göre, İstanbul’da bu tehlikeleri göze almaya değer ve biraz Türkçe bilinmesi halinde, bir bakışla kapalı örtüler açılıverir.

Türk kadınları özgürce ve tek başlarına gezebiliyorlar. Ben, sokaklarda, bedestenlerde, özellikle de ipek ve ayakkabı dükkanlarında rastladım: bu onların en sevdiği gezinti! Aylaklıktan mı, az cinsellikten mi yoksa kadınlardaki doğuştan gelen meraktan mıdır nedir, iştahla Avrupalı erkeklere bakıyorlar ve sıklıkla da genç yakışıklı erkeklerin dikkatini çekiyorlar. Boğazın kuytu köşelerinden birinde kara kölesiyle birlikte bu harem kapatmalarından birine rastlarsanız sakın çekinmeyin bir bakış atın, genellikle kapalı örtüleri açılıveriyor ve doğunun bütün önyargılarının silip atmaya hazır bir ifadeyle birlikte mükemmel bir sevimli yüz görüyorsunuz. Buluşmadaki en önemli zorluk yakınlaşma ve tanışmadaki dolambaçlı yolları azaltmak. Uzun süredir burada yaşayan bir vatandaşımız bana bu konuda şöyle bir tavsiye verdi: Eğer bir Türk kadın sana bakmadan önünden geçiyorken kısık bir sesle “yerin var mı” diye sorarsa ona bakmadan var dersin seninle nereye istersen gider.⁵⁸⁴

Verilmiş olan bu cümlelerinden de anlaşıldığı üzere, Vsevolojkiy, peçeyi kaldırmış ve fantezmatik bir sahnenin bir parçası olarak Türk kadınana ulaşmış, fanteziyle dolu duygularını tatmin etmiştir. Ancak, öteki olarak, ulaşılan ve keşfedilen Türk kadını, Vsevolojkiy için artık tam bir hayal kırıklığıdır ve bu bağlamda yapmış olduğu yorumlarda, yukardaki bölümlerde de bahsedilen oryantalizmin “doğulu insanın” cehaletini ön plana çıkaran bakış açısı görülür. Ona göre, sırf güzellikleriyle ön plana çıkan Türk kadınlarıyla uzun süreli bir aşk ilişkisi yaşamak neredeyse imkansızdır. Çünkü, eğitimsizliklerinden ve iyi yetişmemiş olmalarından dolayı onlarla hiçbir konuda sohbet edilemez ve edilen sohbette sıkıcı bir hal alır. Bu nedenle akli başında bir erkek onlardan uzak durmalıdır.⁵⁸⁵

Vsevolojki’nin fantezmatik sahnesi yukarda vermiş olduğumuz anlatımıyla sınırlı kalmaz. Güzergahındaki şehirlerden biri olan Bursa’da misafirliğinde bulunduğu Ahmet Paşa’nın kendisine sunduğu doğulu sahnenin de anlatımını yapmadan geçmez.

⁵⁸⁴Vsevolojkiy, 1839, a.g.k., 166.

⁵⁸⁵Vsevolojkiy, 1839, a.g.k., 169.

Ahmet Paşa müzisyenleri getirmelerini emretti. Uyumsuz bir müzik başladı ve dört tane çingene kız dans etmeye başladı. Onları ilk defa görüyordum. Bütün hareketleri şehvetliydi ve sanki bir şeylerden sızlanıyormuşçasına baygın bir ses tonuyla çığlıklar atıyorlardı. Sonra dans etmeyi bırakmadan üzerlerindeki çıkarmaya başladılar. Birbirlerinin üzerlerindeki çıkararak anadan üryan kaldılar. Ahmet onlara bakmaktan oldukça zevk alıyordu... Asyalıların, en azından büyük bir kısmının, fiziki aşktan başka bir şey bilmemelerini, bu gösterideki büyük memnuniyetten ve kutlamalarda çok zaman geçirmelerinden anlıyorum.⁵⁸⁶

Türk kadınına fantezmatik bir sahnenin figürü olarak kurgulayan diğer Rus seyahatname yazarlarından birisi Milukov'dur. Yazarın Üsküdar'daki ağaçlıklı yolda gördüğü ve sadece kınalı elleri görünen kadını, "al al yanakları ve boyalı kaşlarının örtüldüğü şeffaf muslin yüz örtüyle birlikte koyu renk bir elbise içinde bir genç kadın belirdi. Kınalı ellerini kapatarak, elinde serviden kırbacı ile dolaşan Türk Don Juanlara tek bir anlama gelebilecek bakışlar atıyordu"⁵⁸⁷ şeklinde betimleyerek, gözetleyen öznenin, fantezi ürünü duygularını açığa çıkarır.

Bunların yanında seyahatnamelerde doğulu kadının orijinalitesine yapılan vurgular, ötekini tarif etme üzerinden, kendi üstün kimliğini inşa etmede rol oynar. Yeğenoğlu'nun peçe formülasyonuna dönülecek olursa, "peçenin ardındaki doğulu/kadınısı özü, hakikatin deposu olarak hayal etmesi sayesinde ki özne, doğuyu, kendi kimliğini olumlayan ve kendi kendisine bilginin ve aklın öznesi olarak temsil etme doyumunu saylayan bir nesneye dönüştürür"⁵⁸⁸ Gündelik yaşamın pratiklerini, İslam inancına getirdiği polemik unsuru öğelerle birlikte yorumlayan ve Rus Ortodoks inancının izlerini süren akademik oryantalist Berezin, Türkiye ile ilgili eserlerinde Türk kadını ile ilgili çok az yorum yapar. Ancak, "kapalı yüzleriyle, orijinal alacalı kostümleriyle, orijinal duruşlarıyla, orijinal düşünce tarzlarıyla, tek kelimeyle küfürlerine kadar her şeyleriyle orijinal kadın topluluğu- seyyah gözlemcilere güzellik ve çirkinliğin tuhaf bileşimini sunan bu İstanbul temsili hakkında hiçbir düşünceye sahip olamıyorsunuz"⁵⁸⁹ şeklindeki cümlelerinde tam üç kez yaptığı orijinallik vurgusu doğuyu temsil eder. Bu, kendi kimliğini, bilginin ve aklın öznesi olarak gören yazara ters gelen bir durum olarak ortaya çıkar.

Türk kadınlarının orijinalitesine vurgu yapan Rus seyyahlardan bir tanesi de Markov'dur. Markov, sokakta, pazarda gördüğü Türk kadınlarının orijinal örtülerine,

⁵⁸⁶Vsevolojkiy, 1839, a.g.k., 308-309.

⁵⁸⁷Milukov, 1859, a.g.k. 188.

⁵⁸⁸Yeğenoğlu, 2017, a.g.k., 67.

⁵⁸⁹Berezin, 1854, a.g.k., 29-30.

onların çirkinliklerini de ekler. Bu durum onda bir hayal kırıklığı yaratır zira, İstanbul onun imgeleminde harem ve cariyelerin bulunduğu şehvetli bir şehirdir.

Konstantinapol kadınları çok orijinal bir örtü içinde yaşıyorlar: ağızlarını ve burunlarını örten ve gözlerinin altına kadar siyah veya beyaz bir örtü ile kapatıyorlar; en az erkekler kadar sokaklarda oraya buraya koşturuyorlar. Cariyeler ve haremli şehir şehvetli İstanbul'un ortasında hiçbir yerde görmediğim kadar iğrenç kadınlar (yazar burada argo kötü kadın anlamına gelen "баб" (bab) kelimesini kullanır) gördüm. Hepsi kısa bacaklı, kısa boylu ve şişmanlar ki, hiçbir şekilde bakamıyorsun. Kafalarına örttükleri genellikle siyah, ara sıra da mavi ve mor renkli kaba saba örtüleriyle, zor bir şekilde çevirdikleri şişman butları ile tam bir konsola benziyorlar. Bazıları burunlarını örtmekle yetinmeyip, bir çeşit parlak bir örtü ile yüzlerini örtüyorlar ve bostan korkuluğu gibi hiçbir şey alıp vermeden kalabalıkların arasında dolaşıyorlar.⁵⁹⁰

Markov, Türk kadınına çirkinlikle özdeşleştirdikten sonra, Türk kadının güzelliğinden bahsetmeye başlar. Markov'un Türk kadını imgelemi karmaşık duygularla dolu gibidir ancak, yapmış olduğu sınıfsal ayrımı gözden kaçırmamak gerekir. Ona göre, sadece alışveriş yapan, zengin, toplumun üst tabakasına ait kadınların büyük bir kısmı çok güzellerdir. Bu kadınların, güzelliklerini, bir örtüyle kapatarak saklamalarına da bir anlam veremez.

Tanrı sadece Motrona'yı⁵⁹¹ doğuştan itibaren kapatmıştır. Bu kadınlar güzelliklerini cüretkâr erkek bakışlarından neden saklarlar. Bu benim için bir muamma. Sadece diğer tarafta alışveriş yapan ve zengin çevrelerden olan kadınların büyük bir kısmı çok güzeller. Müslüman edebi ve yasaları açık arabaları kadınlara yasakladığından onları sadece karetaalarda (kapalı at arabası) görmeniz mümkün. İstanbul'da, Pera dışında kapalı at arabalarından başka araba göremezsiniz. Stambul'da güzeller fevkalade güzel siyah gözlerini ve sert yuvarlak doğulu simalarını kareta'nın camından gösterme şansına sahipler.⁵⁹²

Askeri tarihçi Skalon ise, oryantalist öznenin "görme arzusuna (röntgen)" yenik düşerek, gemide kendilerine ait bölmede bulunan Türk kadınlarını dikizler. Çünkü orada fantezilerine cevap verecek gerçekliği bulma peşindedir, ancak, sonuç yine hayal kırıklığıdır. Çünkü, görme arzusu Yegenoglu'nun "peçe formülasyonundaki kaldırılan örtüler aracılığıyla hem ortaya çıkmış hem de silinmiştir⁵⁹³.

Bu anlatacağım olayda anlaşılır bir merakla, yüzlerini beyaz bir örtü ile kapatan Müslüman kadınlara ayrılmış bölmenin yanına oturdum. Bu münzevi haremi çok yakından izlemek bana çok ilgi çekici geldi ki, bu birçok Avrupalı seyyaha nasip olmaz. İçlerinden bazıları tuvalete

⁵⁹⁰Markov, 1890, **a.g.k.**, 50.

⁵⁹¹Ortodokslukta kehanet, manevi görme, çocukluktan iyileşme gibi özelliklere sahip bir azize.

⁵⁹²Markov, 1890, **a.g.k.**, 50.

⁵⁹³Yegenoglu, 2017, **a.g.k.**, 88.

gitmekle meşgullerdi. Dikkatleri kendi üzerime çekmeden, rahatça onları inceleyebildim. Hilemi anladılar mı anlamadılar mı (çoğunlukla anladılar) bilmiyorum ama her halde kendilerinin gözetlemesine pek fazla engel olmadılar. Yüzündeki zarif çizgileri, boyalı kaşları, taranmış gür saçları ile nasıl bir esmer güzellik gördüm. Maalesef bu büyülenmiş halim uzun sürmedi ve geminin yalpalamasıyla kafasını geminin bordosuna çarptı. Bu kadınlardan bazıları herhangi bir seremoniye gerek duymadan açılmışlardı ama yine aynı hayal kırıklığı! Hepsi ya yaşlı ya da çirkin; genç olanlar ise tahmin edildiği gibi çirkindi, saatler boyunca tuhaf bir inatla aynı görüntüde yatmaya devam ediyorlardı. Saatlerce, bütün gün boyunca ve hatta haftalarca kolay ve rahat bir şekilde bu durumda kalabileceklermiş gibi görünüyordu. En azından Halil Paşa'nın bu kadınları betimlediği gibi, kapalı hayat bu kadınları kaçınılmaz bir tembellik ve ilgisizliğe sevk ediyor.⁵⁹⁴

Skalon'un Türk kadını betimlemesinde Türk kadınının yaşadığı münzevi hayat ve bunun onların yaşamında bırakmış olduğu etkinin sonuçlarına yönelik yorumlara Smirnov'un Türk kadını betimlemesinde de rastlanır. Smirnov, "bedbaht yaratıklar" olarak betimlediği Türk kadınının durumunu şu cümlelerle özetler:

(Büyükdere'den) dönüş yolunda Türk kadınların seyahat ettiği birkaç kayığa yanaştık. İçlerinden bir tanesi, harem kapatmasının coşkusuyla örten karanlıktan faydalanarak bir şarkı söylüyordu. Bu bedbaht yaratıklarda, Türk erkeklerinde olduğundan ne kadar fazla insaniyet ve gavurlara karşı muhabbet fark edebilirim. Kapalılıkları, karakterlerinin iyi yanların gelişmesine izin vermiyor ve gizlice kendilerini göstererek Türk toplumuna karşı olumlu etkilerini göstermeleri mümkün değil. Bu arada Türkler, kadınları bu istisnai duruma sokan bu müzminleşmiş adetleri bir tarafa atmak isteyen değerli karılarının eğilimlerine karşı sebatla direniyorlar.⁵⁹⁵

Doğulu fantezmatik sahnenin ögesi olan Türk kadınının toplumsal statüsü de seyahatnamelerde işlenen bir başka konudur. Bu bağlamda Teplov, Türk kadınlarının toplumsal statülerinin düşük olmasını İslam inancının uygulamalarına bağlar.

Ailelerine düşkün olan Türkler hiçbir zaman eşleriyle yan yana sokakta yürümezler. Bu onların kendi onurları için çok aşağılayıcı bir durum; evlerinde, haremde, Müslümanlar onların sonsuz zayıflıklarına içtenlikle inanarak, eşlerine karşı çok yumuşak davranırlar. Kendi yaşam alanlarında, adil olunması ve kadınlara hoşgörülü yaklaşılması gerektiğini akılda tutarak peygamberin sözlerini kılavuz edinirler. Çünkü kadın leğen kemiğinden yaratılmıştır, eğer onu zorla düz bir hale getirmeye çalışırsak kaçınılmaz olarak kırılır. Ancak, kadının böyle algılanışı, erkekle kıyaslandığında kadının yerinin kat kat düşük olmasına neden oluyor. Müslüman erkek, bu nedenle kadınla görünmüyor veya kadın, sanki ona tamamıyla yabancıymış gibi bir görüntü ile arkasında yürüyor.⁵⁹⁶

⁵⁹⁴Skalon, 1881, **a.g.k.**, 26.

⁵⁹⁵Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 41.

⁵⁹⁶Teplov, 1890, **a.g.k.**, 604.

İncelenen seyahatnameler arasında kadının toplumsal statüsüyle en çok ilgilenen yazar, Rus elit sınıfından gelen kadın seyyah M. Karlova'dır. Yazar, her fırsatta yapmış olduğu Avrupalılık vurgusuyla birlikte kadının toplumsal statüsü hakkında yorumlar yapar. İlk olarak, Avrupa'daki kadının saygın bir statüsü olduğunu bilen gezdiği coğrafyadaki her millettten erkeğin kadına bakışını aktarır. "Erkekler, Romen'i, Bulgar'ı, Arnavut'u gerek Hristiyan gerek Türk, herkes, Avrupa'da kadının saygın ve ayrıcalıklı bir yeri olduğunu duyup bilmelerine rağmen, kadını ilkel (ikinci sınıf) bir varlık olarak görüyorlardı"⁵⁹⁷

Karlova, bulunmuş olduğu evlerde kadının ikinci sınıf bir muameleye tabi tutulduğunu belirtir.

Kadınlar, bir odaya davet edilse bile hiçbir zaman ev sahibinin ve başka erkeklerin olduğu yerde oturmazlar. Sadece iki üç Avrupalı görünümlü ev sahibi kadının, eşiyle birlikte oturduğunu gördüm. Genellikle erkeklerin kapıdan çıkmalarını bekliyor ve ondan sonra misafirin yanına giriyor ve oturuyorlar. Sohbetten sonra ev sahipleri yemeği hazırlamaya gidiyor ve misafir iki saat yemek hazır olana kadar dinlenme fırsatı buluyor.⁵⁹⁸

"Batılı özne/erkek, doğunun ve doğulu kadının gizemini her keşfetme girişiminde onun "otantik" ve "hakiki" bilgisinden bir o kadar uzakta olduğunu fark etmiştir. Batılı özneyi harekete geçiren güç gerçek doğuya duyulan nostaljidir. Gerçek doğulu yaşam seyyahların giremeyeceği ev içindedir."⁵⁹⁹ Buradaki oluşan boşluğu, kapalı mekânın ve kadının günlük yaşantısının ayrıntılarını açığa çıkaracak olan kadın seyyahtır. Bu çalışmaya söz konusu olan seyyahlardan hiçbiri, birçok fantezmatik sahne sunmalarına rağmen hareme dair spekülasyon yapmamışlardır. Çünkü, hiçbirinin kadının özel mekanına (harem) girme şansları yoktur. Kadın seyyahların ise özel alana girme şansı ve kadınların hayat tarzlarına dair gözlem yapma imkanları olmuştur. Bu şanslı seyyahlardan biri olan Karlova, elde ettiği hareme girme ayrıcalığını, yine Avrupalılık vurgusuyla birlikte açıklar

Erkek seyyahlar için kadının toplum içindeki ve haremdaki hayat tarzı hakkında bilgilenmek çok ilgi çekici ve zor bir olaydır. Bir kadın seyyah olarak benim için ise kolay bir durum.⁶⁰⁰ Görme şansı elde ettiğim ilk harem Meglende'ki⁶⁰¹ toprak ağası Süleyman'ın haremiydi. Eğer yanılmıyorsam, Meglen'e gelen ilk Avrupalı benim.⁶⁰²

⁵⁹⁷Karlova, 1870, **a.g.k.**, 722.

⁵⁹⁸Karlova, 1870, **a.g.k.**, 740.

⁵⁹⁹Yeğenoğlu, 2017, **a.g.k.**, 100.

⁶⁰⁰Karlova, 1870, **a.g.k.**, 747.

⁶⁰¹Bugünkü Yunanistan sınırları içinde bulunan Karacaova beldesi.

⁶⁰²Karlova, 1870, **a.g.k.**, 748.

Karlova'nın ziyaret ettiği haremın sahibi Süleyman Ağa Durzii, üç kardeşiyle birlikte Meglende ki Subotska ve diğer birkaç köyün sahibi ve Rusların hizmetinde çalışan bir görevlidir. Baş ağa olan Süleyman'm yine toprak sahibi üç kardeşi de onunla yaşıyorlardı. Kökleri ilk Türk fatihlere dayanan aile, Megnel'de nerdeyse bağımsız ve hiçbir üst otoriteyi tanımaz durumdadır. Süleyman Ağa, Karlova'yı son derece güler yüzlü bir şekilde haremine davet eder ve ona çevirmenlik de yapar.⁶⁰³

Karlova, her biri tek eşli olan ve birlikte yaşayan, bütün günü hiçbir şey yapmadan geçiren Süleyman Ağa ve kardeşlerin haremindeki birlikte yaşam pratiğine ve haremdeki hiyerarşiye dikkat çeker. Çizmiş olduğu yaşam tarzı tembellik ve Karlova'nın tabiri ile "yalaklıktan" ibarettir ve kadın, erkek fark etmeksizin haremde yaşayan herkes için geçerlidir.

Birlikte kahvaltı yapıyorlar, birlikte akşam yemeği yiyorlar ve bütün günü dikkate değer bir iş yapmadan birlikte geçiriyorlar. Hiçbir Türk madam (bu kadınlar eşleri tarafından hizmetçi gibi çağırılıyorlar) el işleriyle ilgilenmiyor veya başka bir iş yapmıyor. Sadece kadınlık görevlerini yerine getiriyorlar. Bütün Durzi kardeşlerin eşleri arasında sert bir hiyerarşi gözlemlenebiliyor. Yaşlı olan diğerlerinin vasisi gibi hareket ediyor ve hiçbir şeye elini sürmüyor. Herkes ona hizmet ediyor. Türk madamlar, hayatlarını tamamıyla yalaklık yaparak geçiriyorlar ne okumayı biliyorlar ne yazmayı. Çocuklarıyla büsbütün hiç ilgilenmiyorlar. Ancak şunu söylemeliyim ki, Türk haremlerinde, Bulgarların evlerindekiinden daha az çocuk gördüm. Çocuklar bana çok tatlı geldiler ve ilk defa bir yabancı kadın görmelerine rağmen benden hiç kaçmadılar.⁶⁰⁴

Diğer Avrupalı erkek oryantalist seyyahların spekülasyonlarla birlikte ve erotize ederek sunduğu gibi bir harem profili çizmez Karlova, onun girdiği haremde cariyeler yoktur. Karlova, "Süleyman Ağanın, biri sarı-kahverengi (Kafkasya'dan getirilmiş), biri "zenci"⁶⁰⁵ ve diğerleri Türk üç çirkin hizmetçisi (prisluga) olduğundan bahseder ancak, Süleyman Ağanın onları esirleri olarak tarif ettiğini ve parayla satın aldığını söylediğini belirtmeden geçmez.⁶⁰⁶

Karlova, ayrıca, fakir Türk ailelerin kız çocuklarının, hizmet için satın alınmasının Makedonya'da yaygın bir gelenek olduğunu belirtir.

⁶⁰³Karlova, 1870, **a.g.k.**, 748-749,

⁶⁰⁴Karlova, 1870, **a.g.k.**, 750-751.

⁶⁰⁵İfade M. Karlova'ya aittir.

⁶⁰⁶Karlova, 1870, **a.g.k.**, 751.

Türk olan, on iki yaşında ailesinden alınmış ve hizmet anlaşmasının sonunda ya evlenecek ya da ailesine geri verilecek. Türk kız çocuklarını fakir ailelerden satın alma geleneği nerdeyse bütün Makedonya’da yaygın; Zengin Bulgar aileleri bile çocuklarına Türkçe öğretmek için bunu yapıyor. Hristiyan ailelerin kız çocuklarını bu şekilde sattıklarını hiç duymadım. Onlar, tıpkı bizde olduğu gibi Hristiyan, Hristiyan’a maaş karşılığında hizmete gidiyorlar.⁶⁰⁷

Bu noktadan sonra Karlova, Türk kadınının yaşam tarzı ile ilgili değerlendirmelere geçer. Karlova’nın söyleminde Türk kadını, daha önce verilen örneklerdeki cahil, eğitimsiz doğuyu temsil eden Türk insan tiplemesinden farklı değildir. Avrupalılık kimliğini ön plana çıkararak kendisini, tıpkı diğer oryantalist seyyahların yaptığı gibi “üstün özne” olarak konumlandırır ve farklılıklar üzerinden bir söylem geliştirir. Türk kadınlarının yaşadıkları kapalı yaşam tarzı, kullandığı oryantalist söylemin unsurlarından bir tanesidir. Nadir olarak kurduğu benzerlikler ise olumsuzlama tonu içeren ifadelerdir. Bu çerçevede, Karlova, Türk kadınlarının yaşam tarzlarını ve giymiş oldukları kıyafetleri şu şekilde betimler:

Türk kadınları kapalı hayatlarıyla meşhurlar. Sokağa çıkacakları zaman, yeşil renkli çuhadan veya patiskadan bizim rahiplerin örtüsüne benzeyen bir kıyafete bürünüyorlar. Sadece büyük şehirlerde Avrupa etkisiyle muslin bez ve hatta tül beze bürünmelerine müsemma gösteriliyor. Bu şekilde akrabalarını ve arkadaşlarını ziyarete gidebiliyorlar ancak, bu şekilde dışarı çıkışlar bile Türk kadınların hayatında oldukça seyrek. Genellikle her zaman evlerinde ya yerde ya pencere kenarında bütün gün oturuyorlar. Böyle kapalı bir hayatın onlara ağır gelip gelmediğini merak ettim ve Türk madamlara sordum ve cevapları hayır oldu. Bu hayata alışkınlar.⁶⁰⁸

Karlova’ya göre yaşadıkları hayata alışkın olan Türk kadınları yaşadıkları hayat tarzına dair herhangi bir fikirleri olamayacak kadar dar bir bakış açısına sahiptirler. Karlova, dar bir dünya görüşüne sahip olan Türk kadınlarının sohbetlerinin sınırlılığından da şikayetçidir. Bu şikayetini ifade etmek için verdiği görünüşte uzun ancak içerik olarak sınırlı diyalog örneğinin cehalet iması barındırdığını gözden kaçırmamak gerekir:

Sanırım böyle bir hayat tarzına dair bu kadınların telakkileri pek geniş değil ve sohbetleri de oldukça sınırlı. İşte Durzi ailesi sakini kadınlardan birisiyle sohbetimiz. Evdeki yaşlı olan kadın iki elini de allına dayayarak sormaya başladı:

- İyi misiniz?
- Çok şükür.
- Rusya’da hava ılık mı?

⁶⁰⁷Karlova, 1870, **a.g.k.**, 751.

⁶⁰⁸Karlova, 1870, **a.g.k.**, 752.

- Hayır. Şu anda kış, soğuk.
- Elma, armut, erik yetiştiriyor mu?
- Yetiştiriyor.
- Rusya'dan ayrılalı uzun zaman oldu mu?
- Bir ay kadar oldu.
- Buraya at sırtında mı, yaya mı geldiniz?
- At sırtında.
- Sadece bu şekilde elbise mi giyinirsiniz?
- Farklı farklı giyiniriz.
- Şapkana bakayım mı? (Bu arada şapkaya bakar) Biz böyle şapka giymeyiz, kâh “fes” kâh “skapa” kâh “yanka” giyeriz. Kendi evinizde mi, kirada mı oturuyorsunuz?
- Kirada
- Annen baban var mı? Ailenden kim kaldı?
- Her ikisi de yaşıyor

Rusya'da çiçekleriniz var mı? Sardunya ağacı yetiştiriyor mu? Rusya'yı görmemizi önerir misiniz? Kediniz, köpeğiniz, öküzünüz, koyunlarınız var mı? gibi sonu gelmez sorularla sohbet devam etti. Genel olarak Süleyman ağanın haremi ve diğer haremelerde kadınlar bana başarabildikleri kadar kibar davrandılar. Görünür bir memnuniyetle beni karşıladılar ve yüksek onur sahibi bir misafir gibi memnun etmeye çalıştılar. Ziyaretim için uzun uzun teşekkür ettiler ki, daha önce Avrupalı bir kadın görmemişlerdi.⁶⁰⁹

Karlova'nın Makedonya'daki manastırında kendisine ayrılan odaya gelen Bulgar kadınlar hakkındaki izlenimleri de Türk kadınlarına olan oryantal bakış açısından farklı değildir. Kendisini merak edip, ziyarete gelen kadınların sohbetlerinin “yüzeyselliğinden” sıkılan Karlova, betimlemesinin sonunda, defalarca kurnazlık edip bu sıkıcı ziyaretçilerden kurtulmaya çalıştığını da itiraf eder:

Odada tek başıma kaldığımda akıl almaz bir merak içindeydim. Sonra ev sahibi kadın, onun gelinleri, kızları, akrabaları ve komşuları tarafından çevrelendim. Genelde Bulgar şehirlerinde nerdeyse bütün ahali Hristiyanlardan oluşur ve misafir odası bütün kadınlar ve genç kızlar tarafından doldurulmaz. Beni merak edenler sırayla gruplar halinde görmeye gelirler. Toplanan kalabalık bana sadece nereden geldiğimi, dillerini anlayıp anlamadığımı sordular. Bazen de Rusya ile ilgili, soğuk mu sıcak mı, pirinç yetişip yetişmediğini, ekmeği nasıl bulduğumuzu, parasal durumun nasıl olduğunu sordular. Bu kadınlardan politikayla veya dinle ilgili hiçbir soru duymadım. Bütün merakları benim dış görünüşümle ilgiliydi. Makedonya'daki Bulgar kadınları tamamıyla çocuk gibiler. Çocuklar gibi gözleriyle gördüklerine inanmıyor, elleriyle beni yokluyorlardı. ... Defalarca bir kurnazlık edip bu sıkıcı ziyaretçilerden kurtulmayı düşündüm.⁶¹⁰

⁶⁰⁹Karlova, 1870, a.g.k., 752-753.

⁶¹⁰Karlova, 1870, a.g.k., 723.

Araştırmanın bu bölümüne konu olan seyahatnamelerden bir tanesi de Ragozina'nın hatırat şeklinde yazdığı metinlerdir. Bu metinlerde Ragozina, kendileriyle aynı ortamları paylaştığı Osmanlı elit sınıfından olan kadınlar hakkında betimlemeler yapar. Pera'daki bir İngiliz mağazasına⁶¹¹ hareme giderken giymek için elbise almaya gittiğinde, satıcı kadının ona padişah eşlerinin, baktığı elbiseler ve mağazadaki diğer Avrupa tarzı elbiselerle nasıl ilgilendiklerini anlattığında şaşkınlığını gizleyemez

Türk kadınların böyle giyindiğini, modayı takip ettiklerini ilk öğrendiğimde çok şaşırdım. Sadece sokağa çıkarken Avrupai bir elbise ve geniş bir burka giyiniyorlar ve yüzlerine beyaz bir peçe örtüyorlar. Şalvarları ve nakışlı gömlekleri ve diğer kıyafetler, onları bir romandan fırlamış gibi gösteriyor. Sadece, "bayaderka"⁶¹² daki saray dansçıları böyle giyiniyor.⁶¹³

Ragozina, kaldığı eve katır sırtında ziyarete gelen Kâmil Paşa'nın eşi ve yanındaki üç kadının dış görünüşünü tipik bir ötekine bakış açısıyla oryantalize ettikten sonra, içlerindeki Avrupai tarzı ortaya çıkarıyor. Ona göre, "kadınlara üstlerindeki çıkarıp rahatlamalarını söylediğinde bu çok kolay olmamıştı; zira kadınlar yüzlerini de kapatacak şekilde kat kat doğulu giysiler içindelerdi. Ancak, üstlerindeki çıkardıklarında iç kıyafetler Paris modasına uygun ve Avrupai tarzdaydı"⁶¹⁴ Kadınlardan birinin güzelliği ise Ragozina'yı büyülemişti. "Asıma hanımın güzelliği beni büyüledi. Alışılmışın dışında beyaz bir yüz, ince bir allık, kocaman kahverengi gözler, fevkalade bir profil. Çok füsunkardı ve o bir Suriyeli Arap'tı."⁶¹⁵ Bu betimlemelerin ardından Ragozina, çıkardığı sonucu "Böylelikle kişisel olarak şuna ikna oldum. Türk kadınlar da bizim gibi giyiniyor. O çirkin elbiseleri sadece sokaklarda taşıyorlar ve modern Avrupai elbiselerini gizliyorlar."⁶¹⁶ şeklinde dile getirir.

Buraya kadar Ragozina'nın elit Türk kadınlarının giyim tarzına dair yaptığı betimlemeler ve yorumlarda tıpkı Karlova'ninkine benzer bir şekilde Avrupailik vurgusuyla birlikte kendi kimliğini, çoğu zaman karşıtlıklar üzerinden, bazen de

⁶¹¹Ragozina, bu mağazayla ilgili ilginç bir olay aktarıyor. Anlattığına göre, bu mağaza Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde esrarengiz bir rol oynamış. Bu mağazanın sahibesinin yeğeni Londra'dan sipariş edilmiş dönemin modasına uygun bir elbiseyi Çırağan Sarayına götürdükten sonra geri dönmemiş ve V. Murad'ın eşlerinden biri olmuş. Bu genç kız sayesinde İngilizler V. Muratla iletişimi artırmışlar ve tahtı dizayn etmede rol oynamışlar.

⁶¹² Hindistan'da geçen aşk ve entrika konulu bir bale.

⁶¹³Ragozina, 1910a, **a.g.k.**, 382-383.

⁶¹⁴ E. A. Ragozina (1910b). İz Dnevnik Russkoy v Tursii pered voynoy 1877-1878. *Ruskaya Starina*, St. Petersburg: Elektro Tipografiya N. Y. Stoykovov, Mart, s.54.

⁶¹⁵Ragozina, 1910b, **a.g.k.**, 54.

⁶¹⁶Ragozina, 1910b, **a.g.k.**, 54.

benzerlikler üzerinden inşa ettiğini görülür. İlk bakışta seyahatname okuyucusuna sempatik gelen benzerlik, “ötekini” tarif etmede kullandığı karşıtlık retoriğinin ikiz kardeşi gibidir. Çünkü, Spivak’ın da belirttiği gibi “emperyalist özne kendi kimliğini, ötekini aynılık mantığı içinde asimile etmesiyle kurar.”⁶¹⁷

Ragozina elit Türk kadınlarının giyim tarzlarının dışında, eğitim durumları ve dünya görüşleriyle ilgili yorumlar da yapar ancak, bu kez hiçbir şekilde benzerlik kurmaz. Karşısındaki, Avrupai tarzda eğitim almasına rağmen kör inançlarından kurtulamayan ve cahil Türk erkeği profilinden farklı olmayan doğulu kadındır. Tıpkı erkek seyyah Bastiç’in sınırda karşılaştığı “cahil” Türk askeriyle kurduğu diyalogdaki gibi kendini üstün özne olarak konumlandırıp, karşısındakini sınav yapar gibi bir dil kullanır. Bu bağlamda, Ragozina, konuk ettikleri Kâmil Paşa’nın eşi ve kızlarının ay tutulması hakkındaki düşüncelerini şu şekilde aktarır:

Aydın Müslüman kadınların ay tutulması hakkındaki düşüncelerini merak ederek, Ay tutulmasının ne zaman olacağı hakkında bir bilgilerinin olup olmadığını sordum. Sözü buraya getirdiğimde, Avrupai eğitim almış bir kişinin kör inançlı cahil yığınlarından farklı olacağını adam akıllı düşünmüştüm fakat eğitilmiş Türk kadını maalesef beni hayal kırıklığına uğrattı. Misyoner okullarında bunlara ne öğretiliyordu. Bana verilen cevap etkisi beklenmedikti. Elime, güçlü bir merak ve şaşkınlık ifadesiyle gözlerini kocaman açtı. Küçümseyici bir bakışla ve iddialı bir dille benimle konuştuğunda sesi gerçek bir ironi ile çınladı: kötü ruhun ayın aydınlık yüzünü kapatacağını nereden biliyorsun? Sen ermiş olmalısın. İğneleyici ve alaycı bir şekilde takvimden biliyorum matmazel, bunun için ermiş olmaya gerek yok. Kendiniz gök yüzüne bakarsanız ikna olursunuz diye cevap verdim. Hayır, merak etmeyin diye sözümü kesti. Allah iradesini sadece seçilmiş peygamber bilir, sizin takviminiz değil.⁶¹⁸

Ragozina, diyaloglar halinde devamında sözü konudan konuya getirir ve elit Türk kadınlarının ne kadar dünyadan bir haber olduklarını, Avrupalı misyoner okullarına gitmelerine rağmen kör inançlardan arınmadıklarını ve çok cahil olduklarını göz önüne sermeye çalışır ve bunu alaycı bir tavırla ve eğlenerek gerçekleştirir.⁶¹⁹

3. 6. Türk Kültürü

3. 6. 1. Türklerin eğitim anlayışı

⁶¹⁷G. C. Spivak (1988). “*Can the subaltern speak*”. Marxism and the interpretation of culture, Urbana and Chicago: Illinois University Press, s.294’ten aktaran Yeğenoglu, 2017, **a.g.k.**, s. 113.

⁶¹⁸Ragozina, 1910b, **a.g.k.**, 57.

⁶¹⁹Ragozina, 1910b, **a.g.k.**, 57-63.

Bu alanla ilgilenen ve eserinde yer veren tek yazar olan Smirnov, Türk eğitim sistemi ile ilgili görüşleri eserine yansıtmaya ilk olarak bakanla görüşmek için gittiği Ayasofya'nın karşısındaki taş binalarda bulunan Maarif Nezaretinde karşılaştığı manzarayla başlar. Rusya'daki hizmetçi girişlerine (Çörnıy Hod) benzettği bakanlık binasına girdikten sonra, “pis kokulu” bir koridordan girdikten sonra burada sınav için gelen, ıvır zıvır şeylerden konuşan, oraya buraya koşuşturan, başıboş gezip sigara içen çocuklarla karşılaşır ve bir dizi kapının bulunduğu makam katını şu şekilde betimler.

Her kapının üstünde devlet dairesinin isminin yazıldığı bir levha vardı. Bakan başkentte yoktu. Henüz valilik yaptığı taşradan dönmemişti ve bana da müsteşarla görüşmek kaldı. Makam odası ikiye bölünmüş, kötü haldeki halılarla döşeli küçük bir odadan ibaret. Duvarlar boyunca aralıksız olarak kırmızı çuha ile kaplamış, fena halde yıpranmış hatta tamamen parçalanmak üzere olan koltuklar serpiştirilmiş. Pencerenin kenarına müsteşarın da oturduğu küçük masalar yerleştirilmiş. Çünkü, Türkler dizlerinin üstünde yazı yazdıklarından bizimki gibi yeşil çuhalı, geniş büyük masalara ihtiyaç duymuyorlar.⁶²⁰

3. 6. 1. 1. *Darülfünun*

Smirnov, İstanbul ziyareti sırasında, Darülfünundaki bazı derslere katılma fırsatı da bulur ve orada okutulan derslerle ve hocalarla ilgili gözlemlerini anlatır. Burada okutulan derslerin içeriğini yetersiz, eğitim yöntemini çağdışı bulur. Hocaları işe çoğu zaman kinayeli bir şekilde, bazen de açık açık cahillikle suçlar.

Pers dilinde bir şeylerin okunduğu bir ders salonuna girdim. Bir profesör “sarıklı” kürsüde oturmuş yorumlarla birlikte Sadi'nin “Gülistan” eserini okuyordu. Biraz oturduktan sonra aşağıya indim ve orada da alt sınıflara ait iki derslik buldum. Bu dersliklerde ne bir sandalye ne bir masa bulunuyordu. Öğrenciler, saman bir minder üzerinde bağdaş kurup oturuyorlardı. Birisine dersin ne olduğunu sordum; bana “küre” diye cevap verdi. Bu coğrafya anlamına geliyordu. Üniversite coğrafya dersi ne içermekteydi?⁶²¹

Smirnov, bu sorunun cevabında, içeriği, tahtaya kaldırılan bir öğrencinin, dünyanın yörüngesini çizmesinden, dünyanın güneşle ilişkisini tamamlamasından ibaret olan dersin, bir üniversitede okutulması gereken nitelikten yoksun olduğunu ima eder. Dersin, Cevdet Paşa'nın o sıralarda Darülfünunda açılmış olan bir sergiye gelişiyle kesildiği anı ise,

⁶²⁰Smirnov, 1876a, a.g.k., 530-531.

⁶²¹Smirnov, 1876a, a.g.k., 543.

Dersi dinleyen kalabalık aniden kalktı ve ayakta durmaya başladı. Ne olduğuna baktığımda, Maarif Nazırı Cevdet Paşanın arkadaşları ve birkaç devlet görevlisiyle sergiyi ziyarete geldiğini gördüm. Yaşlı adam, sevgiyle öğrencilere dönüp başıyla selamladıktan sonra derse devam etmelerini işaret etti ve ilerledi”⁶²²

Şeklindeki cümleleriyle aktarır. Monoton bulup, sıkıldığı dersten ayrılan Smirnov, ertesi günün programında görünen Nehir Bey’in “emliya” (dikte) ve “inşa” (yazma) dersine katılmaya karar verir ve saati geldiğinde derse girer.⁶²³

Nehir Bey’in dersini de içerikten yoksun bulan Smirnov, dersin hocasını ise, “tema üzerine ve bilim yararına hiçbir yorum yapmadan, sadece dikte edip yazdırmakla” eleştirir.⁶²⁴ Smirnov’ dersi ilkökul sevisine indirdiğini düşündüğü ve “profesör efendi” diye adlandırdığı Nehir Bey’in karakterini de şu sözlerle eleştirir.

Öğrencilerin efendisi, son derece yanlış yazma bilgine sahip ve Türk grameri bilgisi çok kötü... Son derece yüksek bir ego ile dolu bu küçük adam, profesör efendi, dinleyicilerine en ufak bir hoşgörü göstermiyor ve bilgisizliklerini yüzlerine vuruyor. Birisi derslikten dışarı çıkmak istediğinde onu durdurarak niçin ve nereye gittiğini sordu ve yerine dönmesini istedi. Bu istek sorgusuz sualsiz ve itaatle yerine getirildi. Böylelikle Üniversite dersi tam anlamıyla ilkökul dersine dönüştü.⁶²⁵

Smirnov, “Derslerin içeriğinin, herhangi bir bilimsel özellik taşımamasına ve ona ilgi çekici bir şeyler sunmamasına rağmen, dil pratiği yapmaktan memnun olduğu için Darülfünun’ da bir süre daha bulunmaya devam ettiğini” belirtir.⁶²⁶

Bu kapsamda Smirnov, orada bulunduğu sıralarda, Darülfünunda açılan sanat sergisine de katılmayı ihmal etmez. “Katılımcıları, “tipik Türkler”, İtalyanlar, kadın ve erkeklerden oluşan sergide, genelde yağlı boya ve az sayıda suluboya çalışmalardan oluşan, konuları ağırlıklı olarak savaş sahneleri olan tabloları da niteliksiz eserler olarak görür.”⁶²⁷ Sergide gösterilen eserler arasında, Nuri Bey, Ahmet Bey, Hamdi Bey, Ermeni ressam İbrahim Zakaryan’ın eserlerinin bulunduğunu belirten Smirnov’un bu koleksiyonda en tolere edilebilir tablolar olarak, ressamlar Abraham ve Moşhe Jerihan’ınkileri görür. Smirnov, mahiyeti ile ata binerken resmedilen II. Mahmut tablosunun, benzer bir simetri, doğallık eksikliği, aynı perspektif ve aynı korkunç

⁶²²Smirnov, 1876a, a.g.k., 543.

⁶²³Smirnov, 1876a, a.g.k., 543.

⁶²⁴Smirnov, 1876a, a.g.k., 544.

⁶²⁵Smirnov, 1876a, a.g.k., 545.

⁶²⁶Smirnov, 1876a, a.g.k., 549.

⁶²⁷Smirnov, 1876a, a.g.k., 540

fizyonomiyle resmedilen bir Rus popüler baskısını anımsadığını belirtir. Smirnov'un, bu serginin görünümünden çıkardığı sonuç, resmin Türkler için hala alışılmadık bir sanat dalı olduğu yönündedir.⁶²⁸

Yazar, sergilenen eserlerin sanatsal teknikleri ile ilgili olarak, olumsuz bir yaklaşım sergiler. “Sergilenen eserlerin çoğunda bulunan gölgelerin uyumsuzluğu, insan vücutlarındaki orantısızlık, renk ayrıntılarındaki uyumsuzluk, başarısız gruplandırmalar, doğal olmayan duruşlar, figürlerin çarpıklığı gibi ayrıntılar bu küçük sergide, çok büyük bir oranda kendisini gösteriyor”⁶²⁹ şeklindeki teknik değerlendirmelerinin yanında, resmin İslam dinindeki yerine dair de bir yorumda bulunur.

Doğrusunu söylemek gerekirse, bu türdeki resim sergileri açmak, Kuran ayetlerinden ve bilge sözlerden oluşan konuların süslü Arap harfleriyle yazılması haricinde diğer betimlemeleri yasaklayan Muhammed'in buyruklarına açıkça karşı çıkmak anlamına geliyor. Ancak, böyle bir tahkir, tek tanrıya inanmış Müslümanı, putperestliğe ilgi duyma noktasına getirebilecek eserlerin değerinin baştan çıkarıcılığına değiyor.⁶³⁰

3. 6. 1. 2. *Medrese*

Smirnov, Türk eğitim kurumları ziyaretlerine Süleymaniye'de bulunan medreseyle devam eder. Buradaki ezberci eğitimi, yaşını almış bir medrese öğrencisiyle olan diyaloguyla birlikte aktarır.

Ardına kadar açık bir kapıdan bir bölmeye girdim. İlk gençlik çağlarını çoktan geçirmiş, sakallı birisine dikkat kesilip, okuduğunu papağan gibi ezberleyen öğrenciye ne okuduğunu sordum. “Mantık” dedi ve Arapça yazılmış kitabı bana uzattı. Bunun bizdeki “mantık” dersi ile hiç alakası yoktu ancak, öğrencilerin kelime kelime ezberlemek zorunda olmaları, son derece karmaşık oluşu ve kurnazca lafazanlığı ayırt edici özelliği idi. Medresede başka neler öğrendiklerini merak ettim. Öğrenciler, ezelden beri Müslüman yüksek okulunda okutulan dersleri sıraladılar: Kuran ve Yorumu, Hadis, Yorumlarla Arap Grameri, Mantık vb...⁶³¹

Camilerin etrafındaki İstanbul medreselerini, Avrupa tarzı eğitim kurumlarıyla ilişkisi bakımından karşılaştıran Smirnov, kendi ülkesinde bulunan eski tarz ruhban mekteplerinin “geleneksel sertlik, akla uygun olmayan, yıllardır süregelen ezbercilik,

⁶²⁸Smirnov, 1876a, **a.g.k.**, 541.

⁶²⁹Smirnov, 1876a, **a.g.k.**, 541.

⁶³⁰Smirnov, 1876a, **a.g.k.**, 541.

⁶³¹Smirnov, 1876a, **a.g.k.**, 552.

hantallık, kendine has tipiklik ve orijinallik”⁶³² bakımından benzerlik gösterdiğini belirtir. Gudubet olarak nitelediği öğretim sistemini de “işte bu sefil, verimsiz çalışkan şahısların doğal cehaleti ve muhafazakarlığı, herhangi bir şahsi bilimsel analizden, herhangi bir özgürlükten ve ilerlemeci düşünceden yoksun öğrenme metoduyla daha da ağırlaşıyor”⁶³³ şeklinde özetler.

Smirnov, “İstanbuluların, softalığın yerini alan imamlık, öğretmenlik, adliye memurluğu gibi görevlere gelmek için Rüştîyelere girdiği bilgisini verir. Yazar, İstanbul okullarına taşradan gelenlerin, daha çok, yabani ve fanatik şehirler olarak belirttiği Trabzon, Sivas ve Anadolu’nun diğer ücra köşelerinden olduğunu”⁶³⁴ belirtir.

3. 6. 1. 3. *Mektep-i Sultani*

Smirnov, Sarayburnu’nda eski sarayın bulunduğu yerde olan ve kendi liselerine benzettiği, yüksek eğitim kurumu olarak nitelediği Mektep-i Sultaniyi de ziyaret eder ancak, ziyareti sırasında sınıflar kapalı olduğundan ve sınavlar bittiğinden dolayı, burada eğitim hayatının nasıl olduğuna dair pek fazla fikir sahibi olma fırsatı bulamaz. Smirnov’a dışarıdan oldukça güzel görünen, girişini Türkçe ve Fransızca yazılmış bir levhanın süslediği, Fransız müdürü olan okulda, bütün ders materyallerinin Kuran haricinde Fransızca olduğunu, Türk gramerinin Fransızca verildiğini, derslerin çoğunun Avrupa dilleri Fransızca, Almanca, İngilizceye ayrıldığını ve ders konuları arasında, kozmoloji, felsefe ve hukuk olduğunu öğrenir.⁶³⁵ Öğrencileri arasında çok sayıda gayrimüslimin bulunduğunu belirttiği Mekteb-i Sultaninin eğitim sistemiyle ilgi hiçbir şey bulamayan Smirnov, bu okulun düzenlediği liseli öğrencilerin yarışmacı yazıları için gerçekleştirilen ödül törenine (tavziya) gider. Burada, okulun hocalarından birinden okuldaki eğitim sisteminin işleyişi hakkında bilgiler istediğinde bir türlü bilgi vermediğini, öğrencilerin ne tür yazılar yazdığını ve hangi ödüllerin verildiğini sorduğunda ise aldığı cevaplardan, buradaki bilimsel faaliyetin hiçbir şeyi temsil etmediği sonucunu çıkarır.⁶³⁶

⁶³²Smirnov, 1876a, a.g.k., 553

⁶³³Smirnov, 1876a, a.g.k., 552-553.

⁶³⁴Smirnov, 1876a, a.g.k., 553.

⁶³⁵Smirnov, 1876a, a.g.k., 553.

⁶³⁶Smirnov, 1876a, a.g.k., 554.

3. 6. 1. 4. Kütüphaneler

Akademik ünvanlı Prof. Smirnov'un, Türkoloji çalışmaları için aradığı kitapları bulabileceği en önemli mekanlar olması nedeniyle, kütüphaneler özel ilgi alanlarından bir tanesidir. Türkiye, Maarif Nezaretinden bağımsız kendi kurumsal statülerinin olduğunu belirttiği kütüphanelerin sistematik bir işleyişinin olmadığını aktarmaya çalışır ve “genellikle kendi ruhunu beslemek için, kitapları seven, hayatının belli dönemlerinde kitap koleksiyonu oluşturan hayırsever paşa veya şeyhlerin bu kitapları koymak için şehrin bir yerine bina yaptırmasıyla kütüphanelerin ortaya çıktığını”⁶³⁷ belirtir

Kitaplardan bin tanesi, sahibinin öldüğünde de hayatının sevdiği eşyaların etrafında hayatı devam ediyormuş gibi, binanın bir köşesinde mezar olarak ayrılmış alana yanına getirilip yerleştiriliyor. Diğerleri ise, hazine olarak ve genellikle bu ulu kitaplığın giriş kapısının üstünü süsleyen ismini anımsatmak için kullanılıyor. Bu nedenle kitapların üstünde “vakıf” diye yazıyor. Kütüphanenin kurucusunun istirahatgahı aile mezarlığı halini alabiliyor. Kendi mezarı haricinde bazen babasının, eşinin, çocuklarının, kardeşlerinin mezarlıklarını da görebiliyorsunuz. Bu tür kütüphanelere örnek olarak Ragıp Paşa, İbrahim Paşa, Atıf Efendi, Âşir Efendi kütüphaneleri gösterilebilir. Bu kütüphanelerden bazıları halk arasında kendi isminden çok, bulunduğu yerleşimin ismiyle anılır. Örneğin, Atıf Efendi Kütüphanesi, Vefa Meydan veya Meydan Kütüphanesi diye anılır.⁶³⁸

Kütüphanelerdeki eserlerin tamamıyla el yazmalarından oluştuğunu, nadirde olsa bazen baskı eserlere de rastlayabildiğini, bir kütüphanedeki katalogda II. Yekaterina zamanındaki Fransız diplomatı Kaster'in yazdığı Tarih-i Rusya başlığı altındaki eseri gördüğünde çok sevinen yazar, Âşir Efendi Kütüphanesinde araştırması için lazım olan kitaplar kendisine getirildiğinde, kataloglardaki kitapların sayısal olarak yetersizliğinden, kütüphanede kendilerindeki gibi raf sisteminin yokluğundan ve düzensizliğinden şu şekilde şikayet eder⁶³⁹

Bana üç tane defter (katalog) getirdiler. İlk bakışta çok büyük bir miktarda merakımı giderecek materyaller bulacağımı düşünerek büyük bir coşku yaşadım, ancak, defterleri açar açmaz tam anlamıyla bir hayal kırıklığı yaşadım: bu üç katalogda az çok bilinen sadece bin dört eser ismi vardı. Bu üç katalog ne için? diye soruyorsunuz. Bu kütüphanenin üç bağışçısının anısını korumak için: Âşir Efendinin avlu girişinde yatan babası, annesi ve oğlu.

⁶³⁷Smirnov, 1876a, a.g.k., 532.

⁶³⁸Smirnov, 1876a, a.g.k., 532.

⁶³⁹Smirnov, 1876a, a.g.k., 532.

Çok kötü yıpranmış, pis bir divan ve dört duvardan oluşan küçük bir oda, okuma salonu görevi görüyor. Kitaplar, genellikle, avludan merdivenlerle ulaşılan ikinci kattaki taş yapıda saklanıyor. Türkler kitapları bizde olduğu gibi raflarda muhafaza etmiyorlar, 10-15 tane kitabı üst üste yığıyorlar ve hemen bir kitaba ihtiyaç duyulduğunda bütün hepsini aşağı çekip indirmek gerekiyor.⁶⁴⁰

Smirnov, “Kütüphaneleri, herkesten çok, dini görevler için medresede okuyan softaların ziyaret ettiğini fark ettiğini, buralarda kimisinin, el yazmalarından alıntılar, “Kuran metinlerinin yorumlarından ve hadislerden gevezeliklerden” oluşan dersle kimisinin ise, teolojik materyallerle ilintili, eski edebi metinler ve derlemelerden oluşan dersleriyle ilgilendiğini belirtir ve Nuru Osmaniye Kütüphanesinde Mektep- i Sultaniden bir liseli gençle karşılaşması üzerinden kütüphanede oluşan bilimsel araştırma dışındaki havayı eleştirir.

Bana söylediğine göre tarih araştırması için kütüphaneye gelmiş. Biraz sohbete durdum ve sahiden akıllı bir çocuk. Ancak, kütüphanedeki araştırmasının ne üzerine olduğu ağzından almayı başaramadım. Bazen ulemadan kişiler kütüphanelerde bulunuyor ancak, sadece okuma için değil, sıcağından kurtulup serinlemek ve biraz çene çalmak için buralara geliyorlar. Kütüphanecinin yardımcısı, onlara kahve ve nargile hazırlıyor, elini eteğini öperek olağanüstü bir saygı gösteriyor.⁶⁴¹

Smirnov, “biri oturuyor, diğeri sırt üstü yatmış, üçüncüsü sırt üstü burnunu kitaba sokmuş, öbürü ilgi çekici bir okumaya merak salmış bir diğeri tatlı bir rüyaya dalmış” şeklinde betimlediği kütüphanelere gelen okuyucu kitlesini ise çok komik bulur. Sonunda, ziyaretçilerden her birisi abdest alıp ve namaz kıldıkları sırada “mekanik bir şekilde sağa sola selam vermeleri ve bu esnada aralarında kıs kıs gülmeleri de”⁶⁴² yazar tarafından eleştirilir.

Smirnov, İstanbul’da bulunduğu sıralar, kitapların matbaalarda basıldığını ancak, dindar Müslümanlar tarafından bağış olarak kabul edilmediği için pek değer görmediklerini belirtir.⁶⁴³ Bu nedenle, Smirnov, kütüphanelerde bunlara önem verilmediğini ve kendilerinin yaptığı gibi koleksiyonlarının düzenli olarak tamamlanmadığından yakınır Dahası mevcut kütüphaneler, kitaplarıyla birlikte ortadan kaybolmaktadır. Bununla ilgili “vurdumduymazlığı” ise başından geçen bir olayla aktarır.

Bir keresinde şöyle bir olay yaşadım: Stambul kütüphanelerindeki kataloglarda Hafız Ahmet Kütüphanesinde oryantalist Flügel’in basılmış kitabı bulunuyordu. Bu arada “Tarih-i

⁶⁴⁰Smirnov, 1876a, a.g.k., 533.

⁶⁴¹Smirnov, 1876a, a.g.k., 534.

⁶⁴²Smirnov, 1876a, a.g.k., 536.

⁶⁴³Smirnov, 1876a, a.g.k., 537.

Nemçe”, “Defter-i Nemçe”, “Vakay-ül Azak” eserleri de katalogda vardı. Bu üç eser ilgimi çekti ve özellikle de sonuncusu merakımı uyandırdı. Çünkü bizim hakimiyetimiz altındaki topraklarla ilintiliydi. Bu nedenle bahsi geçen kütüphaneyi gayretli bir şekilde aradım. Nerde olduğunu bulmak için çalıştım ama bulamadım. Bakanın arkadaşından yardım istemek için Millî Eğitim Bakanlığına gittim ancak ne o ne de emrindekilerden hiçbiri kütüphanenin nerde olduğundan haberleri yoktu. Bana sadece bunun herhangi bir küçük kütüphane olabileceğini söylediler. O zaman, münferit kişilere sormaya başladım. Sonunda bir hoca Fatihte olabileceğini söyledi ve oraya gittim. Kapıyı çaldım ve oranın Hafız Ahmet Paşa Medresesi olup olmadığını sordum. Kapıdan başını uzatan kişi doğruladı. Kütüphaneyi sordum, burada yok dedi. Nereye kayboldu diye sorduğumda ise, belki yirmi yıl belki de daha fazla bir zaman önce bütün kitapların yandığını söyledi.⁶⁴⁴

3. 6. 1. 5. *Kitapçılar ve edebi eserler*

Smirnov’un bir bilim insanı olarak ilgilendiği konulardan bir tanesi de. İstanbul’a her gidişinde çatısındaki küçük pencereleriyle kötü aydınlatılmış, kıvrımlı koridorlarıyla sonsuz bir labirenti andıran “Sahaflar Çarşısı”dır. Yazarın, çarşıyla ilgili çizdiği manzara oldukça karmaşıktır. Burada, seyyahların sık sık dile getirdiği “doğu şehri” İstanbul’un karmaşası hakimdir.

Aradığınız kitapları, hiç ummadığınız yerlerde, kâh bir derici dükkanının tezgahının altında kâh bir tütüncü çuvalının yanında bulabilirsiniz. Spesifik olarak bulabilecek kitapçı sayısı bu karmaşanın içinde oldukça zordur ve öyle ki, bu karmaşaya alışık olmayan bir Avrupalının nerde neyin olduğunu anlaması oldukça zordur. Ancak, bu karmaşa arasında, dükkanların üst raflarında veya tezgahların altında, normal bir kitapçada bulunamayacak miktarda kitap bulmak mümkündür ve bu konseptte satış yapanların çoğu ise, tütün ve kitap üretiminde meşhur olan İranlılardır.⁶⁴⁵

Konstantinapol’daki kitap ticaretiyle ilgili konuşmanın, aynı zamanda Türk literatürü hakkında konuşmak anlamına da geldiğini düşünen Smirnov, durumla ilgili şu açıklamayı yapar.

Türkler, şu veya bu kitabın çıkışı, satışı ya da gazetelerde çıkan önemsiz yayınlar hakkında yazılanlar hariç, içinde herhangi bir eleştiri yazısının, yeni çıkan bir kitabın veya sistematik bir bibliyografik araştırmanın bulunduğu dergiler çıkarmıyorlar. Yeni çıkan kitapların bulunduğu doğru düzgün katalog ve bültenler, nadiren her birinin kendi yayınları için bastığı

⁶⁴⁴Smirnov, 1876a, **a.g.k.**, 537-538.

⁶⁴⁵Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 8.

basın evlerinde çıkıyor. Bunlara da ya ulaşılmıyor ya da tesadüfen rastlanıyor, satışları ise neredeyse hiç yok. Böylelikle ve şu hâlde, kitapçıları gezmek ve kitap satıcılarıyla konuşmak, bugünkü Türk Literatürünün durumu hakkındaki araştırmam için bana kalan tek kaynak olma özelliğini taşıyor.⁶⁴⁶

Smirnov, kitapların büyük kısmının basıldığı Gülhane'deki lisenin yakınındaki devlet basımevini ve taş baskı ve dizgi harf yöntemiyle baskı yapan basımevlerini, rastgele oraya buraya yerleştirilmiş dizgi tezgâhları, baskı makineleri ve düzenleyicileriyle, silikleşmiş harfleriyle, düzensiz ve hatalı sayfalama düzenleriyle bir çeşit nalbant dükkanına benzetir. Yazar, kişisel çabalarla nadir olarak ortaya çıkan ve olağanüstü değer gören düzgün redaksiyonlara ise en iyi örnek olarak Şinasi Bey'in ortaya çıkardığı işleri gösterir.⁶⁴⁷

Bunun yanında Smirnov, Cevdet Paşa Tarihinin yayın hakkını elinde bulunduran tek kişi sahaf Mehmet Efendi Kayserili gibi, yazarların eserlerini satın alıp kendi mülkiyetinde satan bazı kitap satıcılarının da yayıncılıkla ilgilendiğini belirtir ve sahaf Mehmet Efendi'nin kurnazlığına “Bana söylediğine göre, Cevdet'in son yazdıklarına kadar her şeyi 5000lira ya satın almış ve Cevdet'in kendisinde bile tek bir nüsha bırakmamış.”⁶⁴⁸ şeklindeki sözleriyle değinir.

Smirnov, Türkiye'deki kitap satıcılarıyla ilgili düşüncelerini de eserinde yer verir. “Türklerin şüphe götürmez dürüstlüğünü okuyarak, duyarak, kanaatkâr bir halde” kitapçılara gittiğini belirten Smirnov, kitapçılarla olan maceralarını ise şu sözlerle dile getirir.

İlk önce bana karşı çok özenli davrandılar ve hiçbir aldatmaca ile karşılaşmadım. Ne var ki, Hüseyin Efendi adında birisi, eserin tam olduğuna dair garanti ile bir el yazması sattı ve sonra içinde bazı sayfaların eksik olduğunu fark ettim. Ertesi gün, bu aldatmacanın düzeltileceği düşüncesiyle oraya gittiğimde, Hüseyin Efendi, hiçbir şey olmamış gibi “satılmış satılmıştır”, “aldığında iyi kontrol etseydin”, burası Stambul, Paris değil” şeklinde cevap verdi. Özellikle son argümanı çok hoşuma gitti. Bazı Türklere bunu anlattığımda, kitabı yüzüne fırlatmamı söylediler, kitapçılar kahyası ise hiçbir şey yapmaya gerek olmadığını, bu madrabazın mahkemeye çekileceğini söyledi. Tacirler, kendi aralarında yarım ağızla gerçek bir Türk'ün böyle bir alçaklığı yapmayacağı imajı yaratarak, onun saf bir Türk olmadığını, Arap olduğunu konuşuyorlardı. El yazmasına çok ödeme yapmadım, üstelik onu tamamlamak da çok zor değil fakat, dolandırıcılık benim için son derece öğretici oldu.⁶⁴⁹

⁶⁴⁶Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 8.

⁶⁴⁷Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 8-9.

⁶⁴⁸Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 9.

⁶⁴⁹Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 10.

Smirnov, kitapçıların son derece cahil olduklarını, gerçekte değerli olmayan ıvır zıvır şeyleri antika diye kendisine satmaya çalışan madrabazlar olduğunu başından geçen olaylarla birlikte anlatır Bunun yanında, herhangi birinin ilgilenmiş olduğu çarşıda bulunmayan yasaklı bir eseri, fahiş fiyatlarla satmaya çalışan açık göz yayıncıların varlığından da bahseder.⁶⁵⁰

Bu küçük sahtekarlık dışında, kitap satıcılarının elde edebilecek kadar yaygın olmayan bibliyografyalar hakkında çok bilgileri olmadığını fark ettim. Üstelik bazıları bunların kendi dükkanlarında bulunduğundan bile haberleri yok. Onlara bir şey sorduğunuzda tembelce başını geriye doğru sallayıp, olumsuzluk işareti olarak dilini damaklarında cıktatıyorlar. Dükkanındaki kitap yığınlarını arama izni isteyip tam gerekli olan kitabı bulduğunda, kitapçı, kitabı başka bir durumda güya dürüstçe çıkarmak için bir boşluğa atıyor.⁶⁵¹

Smirnov, Türkiye’de yasaklı eserlerin bulunabileceği konusunda ikna olamaz. Ona göre, yasaklama, sosyal ve politik sorunlara değinen eserlerin başına gelen bir şeydir, bu türdeki literatürün ortaya çıkabilmesi, halk arasında bilimsel olgunluğun ve belli seviyede politik gelişmenin olması koşuluna bağlıdır. Ancak, “Türkiye’de böyle bir şeyi tabii ki görmek mümkün değildir.”⁶⁵² Türkiye’de yasaklı literatürün olduğunu ise, imalı bir şekilde biraz da küçümseyerek, “meğer yasaklı literatür Türkiye’de çıkıyormuş ve varmış. Ne hikmetse?” şeklinde aktarır⁶⁵³

Çok az sayıda da olsa bu yasaklı politik eserlerden bazılarını görme şansını bulduğunu belirten Smirnov’a göre, bu eserler olağanüstü bir beğeniden mahrumdur ve onun için Avrupa özentisinden başka bir şey değildir.

Avrupalı örneklerine göre zayıf ve yetersiz olmasına rağmen, her ne pahasına olursa olsun Avrupalılara benzemek için son zamanlarda başvurdukları bazı tek tük yasaklı politik esere rastladım. Düşüncemi kanıtlamak için okuyucuları, Türklerin bazı yasaklı içerik barındıran eserleriyle tanıştırmaya gereği duydum. Edebi açıdan önemli bir değer ve zengin bir içerik taşımaları da son zamanlardaki Osmanlı aydınlarının düşünce tarzını yansıtmaları açısından ilgiye değer bir yanları var. Diğer taraftan, şimdiki Osmanlı yazarlarının Avrupalı edebi eserleri hangi derecede özümsemiş ve anlamış olduklarını buradan görmek mümkün.⁶⁵⁴

Smirnov bu çerçevede Namık Kemal’in “Vatan yahut Silistre” eserini ele alır ve neredeyse tamamını eserine aktarır. Piyasin kahramanlarını değerlendiren yazar, ön plana

⁶⁵⁰Smirnov, 1876b, a.g.k., 11-12.

⁶⁵¹Smirnov, 1876b, a.g.k., 11.

⁶⁵²Smirnov, 1876b, a.g.k., 12.

⁶⁵³Smirnov, 1876b, a.g.k., 12.

⁶⁵⁴Smirnov, 1876b, a.g.k., 14.

vatan sevgisinin çıktığını belirterek, eserde adı geçen kişilerin özelliklerini açıklar. Sonrasında eserin genel değerlendirmesini şu şekilde yapar.

Eserdeki perdelerin ani değişimi çok fazla – bir taraftan savaş tamtamları ve top atışları diğer taraftan ise aşk ilanı, İslam Bey’in yaralanması, hastalığı ve hızlı bir şekilde yeni bir muharebeye hazır hale gelmesi- bu güvenilirlikten yoksun ve edebi tutumda ise, sadece kendini beğenmiş Osmanlıların tadını çıkarabileceği bir çocukluk hâkim. Modern Avrupa edebiyatı açısından piyes ne anlam ifade ediyor? Açıkçası, yazarın dile getirdiği düşünce akımı, başarısız bir edebi formda lanse ediliyor. Ancak, bu akım nedir? Genç eğitilmiş(?) Türklerin Avrupa’ya yaklaşması mı? Maalesef burada ilericiliği çok az görüyoruz.⁶⁵⁵

Smirnov’a göre “piyesten anlaşılan bazı altı çizilecek konulardan bazıları şunlardır ki, “bu ala franga giyinen ve tıraş olan Türkler, kendilerini Avrupalı sanıyor. Kabul etmek gerekir ki, Türk yazarların eğitimleri Ala Franga ancak, görünüşte; kendi “vatanlarının” politik ve sosyal sistemlerinin bozukluğuna ve gudubetliğine gözlerini kapamış durumdalar.”⁶⁵⁶

Smirnov, piyesin neden yasaklandığına bir türlü karar veremez ve “Bu piyes neden yasaklanmış olabilir? Uzunca bir süre bu soruyla kafa patlattım ama yine de tatmin edici bir sonuca ulaşamadım”⁶⁵⁷ diye fikir beyan etmesine rağmen piyesin yasaklanması konusunda birkaç düşünceyi dile getirmekten kendini alamaz. Ona göre “Türklerin eski ve dar kafalı düşünce tarzından kaynaklı kadına bakış açısı etkenlerden bir tanesidir. “Zekiye modern bir kadın figürü olarak, sosyal hayatın içine dalıyor ve Türklerdeki kadının yeri evidir şeklindeki düşünce yapısının zincirlerini kırıyor. Yasaklanmanın bir sebebi bu olabilir.”⁶⁵⁸ İkinci sebep ise Ruslarla ilgi politik bir neden olabilirdi. Türklerin Avrupalı milletler olarak sadece İngilizleri, Fransızları, Nemçelileri ve İtalyanları bildiklerini, kendilerine Rusların da Avrupalı olduğu söylendiğinde buna inanmadıklarını belirten yazar, Türklerin bütün bu cehaletlerine rağmen, içlerinde Ruslara karşı bir korku beslediklerini, bu nedenle Ruslara politik olarak yaranmak için “Vatan yahut Silistre” eserini yasaklamış olabilecekleri tahmininde bulunur.⁶⁵⁹

Türkiye’deki yasaklı edebi eserler hakkında yukardaki gibi düşünen Smirnov, Türklerde orijinal bilimsel eserlerin neredeyse hiç olmadığı, edebi eserlerin ise oldukça

⁶⁵⁵Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 22.

⁶⁵⁶Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 22-23.

⁶⁵⁷Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 23.

⁶⁵⁸Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 23.

⁶⁵⁹Smirnov, 1876b, **a.g.k.**, 23-24.

az olduğu düşüncesindedir. Yazar bu düşüncesini açıklamak içinse bir Türkçe sözlüğün oluşturulmasını örnek verir. “Çalışma çok mekanik, özel bir bilimsel hazırlık yapılmamış ve sıradan Türkler için kullanışlı. Bu arada, bugünlerde kitap okuyan Stambulluların elinde bulunan ve on tane bile baskısı bulunmayan Rodgau’nun Arap ve Pers kelimelerden oluşan ve Türk dilinde kullanılan sözlüğü ile yetiniyorlar”.⁶⁶⁰

3. 6. Müzeler

Markov, sarsıcı bir etki bıraktığını düşündüğü Yeniçeri Müzesinin dış görünüşünü ve iç mekandaki müze yerleşimini

Yeniçeri müzeleri, tamamıyla Türk tarzında, pis, kaba ve hantal bir şekilde inşa edilmiş. Burada, kireçle badana edilmiş, duvarları boyunca eski bir Türk kıyafetinden oluşturulmuş korkulukların asılı olduğu, askeri bir kışanın koridorlarını andıran berbat bir odadan başka bir şey yok⁶⁶¹

şeklinde yansıtır. Korkuluk olarak nitelediği Osmanlı yönetim sisteminin üyelerinin figürlerini eski Rusya’yı temsil eden Moskova boyarlarına benzetir. “Büyük vezir, kaptan paşa, reis efendi, topuğa kadar kunduz ve samur tüyüyle bezenmiş brokar kumaştan kıyafetleri içinde tıpkı Moskova boyarları gibi ağır, korkunç ve önemli görünüyorlar.”⁶⁶²

Markov, müzede, önde gelen ulemaları, müftüleri, bahçıvanı, sucusu, aşçısı, şeyhülislamı ile ve zengin saray görevlilerinin kıyafetleri içinde zıtlık teşkil ettiğini düşündüğü harem ağası ve çocuk figürlerini ise, ırkçılığa varan hayli tahkir edici cümlelerle betimler.

Yağ bağlamış yaşlı vücutları ve tiksindirici derecede hastalıklı sakalsız, bıyıksız, kadın yüzlü, siyah dudaklı maymun koleksiyonu yardımcıları ile harem ağası bulunuyor. Bunların yanında ise lüks elbiselerin içinde olsalar bile, sefiş bir görüntü yansıtan, biraz şişkin, balmumu cansızlığında, kadınsı görünümlü tuhaf kıyafetli ne erkek ne kız, sonradan vezir ve paşalara gönderilecek olan, Müslüman Jüpiterlerin gözdeleleri çocuk ganimetler yer alıyor.”⁶⁶³

Smirnov ise, burada bulunan yeniçeri korkulukları olarak adlandırdığı yeniçeri figürlerini, aşağılayıcı sözlerle hayvan bilimine layık olabilecek materyaller olarak görür.

Müze “Yeniçeri” diye adlandırılmış. Çünkü içinde, sadece eski tip kıyafetler ve yeniçeri silahlarıyla giydirilmiş korkuluklar sergileniyor. Saray ve yönetim birimlerinde, orduda askerlik hizmeti gören yeniçeriler, sadece görünüşte Avrupa tarzına dönüşen eski

⁶⁶⁰Smirnov, 1876b, a.g.k., 26.

⁶⁶¹Markov, 1890, a.g.k., 73.

⁶⁶²Markov, 1890, a.g.k., 73.

⁶⁶³Markov, 1890, a.g.k., 74.

Türkiye'nin temsilcisi durumundalar. Bu yüzden Yeniçeri Müzesi var. Avrupa toprağına serpilmiş yabani bitkinin karanlık tarihi geçmişı olsa da vezirleri, paşaları, müftüleri, yeniçerileri, haremağaları ile eski Osmanlı despotizminin faaliyetlerinin tiksiniç hatırası olsa da yine de günümüzde bilimsel arkeolojinin merakına mazhar olacak ilginç materyaller sunabilecekleri gibi, korkuluk veya ispirto içinde dondurulmuş zararlı bitkiler ve zararlı hayvanlar veya sürüngenler ailesinin üyeleri olarak bazen tam anlamıyla hayvan bilimine enteresan materyaller olarak hizmet edebilirler.⁶⁶⁴

Smirnov, Yeniçeri müzesinin, düzensizliğini de eleştiriye tabi tutar ve Yeniçeri Müzesine herhangi bir bilimsel amaçla gitmenin boşuna olduğı düşüncesindedir.

Korkuluklar, herhangi bir düzen ve gruplandırma olmadan, bütün duvar boyunca dizilmişler. Her birinin etrafında kimi ve neyi betimlediğini belirten Türkçe yazılmış levhalar sallanıyor ancak, bunun dışında ne kronolojik ne de diğeri herhangi bir bilgiyi içeren bir levha var. Genellikle biraz düzenli olan Avrupa koleksiyonlarının sahip olduğı gibi bir katalogdan bahsetmek mümkün değıl. Bu müzenin girişinde, sizden bahşış koparma beklentisinde olan bir rehber sizi karşılar. Ancak, ondan, levhalarda bulduğunuzdan fazla bir bilgi öğreneceğiniz beklentisine kapılmayın. Üstelik, cehaletten veya ihmalkarlıktan, ziyaretçinin fark etmeyeceğini varsayarak yanlış bilgiler veriyorlar. Sergilenen örneklerin ve kronolojik göstergelerin, sistematik bir şekilde gruplandırılması, koleksiyonun başlığından anlaşılacak spesifik bilgiler gerektirir ancak, görünüşte boş bir sadelik ve her zaman kullanılan, karmaşık olmayan bir hal var. Bu bedbaht vezirlerin, ağaların, çorbacıların, kazaskerlerin, yeniçeri ordusunun sair rütbelilerinin nasıl bir görüntüde olduğunu görmelisiniz! Bu kötü şekilde ağaçtan yapılmış olağanüstü çirkin kalıplar, kaba bir şekilde tutkal boyasıyla boyanmış. Bazılarının, yamulması, bazılarının parmaklarının kopukluğu çirkinliklerini artırmış.⁶⁶⁵

3. 7. Türk Müziğı

Avrupa müziğinde, 17.yy'dan itibaren Türk müziğinin etkilerini görmek mümkündür. Özellikle mehter takımının kullandığı vurmali çalgıların sesleri Avrupa orkestralarında duyulmaya başlamıştı. Mozart, Beethoven, Wagner, Ravel gibi büyük besteciler Türk kültür motiflerini içeren besteler üretmişlerdi.⁶⁶⁶ Aynı şekilde Doğı

⁶⁶⁴Smirnov, 1876a, a.g.k., 557.

⁶⁶⁵Smirnov, 1876a, a.g.k., 557.

⁶⁶⁶Ayrıntılı bir değıerlendirme için bkz: Natalya Antipova (tarihsiz). *Orientalism i Yeniçarskaya muzika kak fenomen kulturi*.

https://beldshi.crm.muzkult.ru/media/2020/04/14/1252895694/Muzy_kal_naya_literatura_zarubezhny_x_stran_Petrov_Aver_yanova_Zhukovskaya.pdf (Erişim tarihi: 11.15.2019.)

müziğinin yansımalarını, Rus beşleri olarak bilinen ve oryantalist müzik akımından etkilenen Balakirev, Borodin, Musorgski, Rimski-Korsakov gibi ünlü Rus bestecilerin de eserlerinde görmek mümkündür.⁶⁶⁷ Bu bestecilerin eserlerine aşina olan Rus entelektüel seyahatname yazarlarının, doğu müziğine, operalarla, senfonilerle aşina oldukları belirtebilir ancak, seyahatleri sırasında karşılaştıkları Türk müziği örneklerine karşı pek pozitif bir yaklaşıma sahip değillerdir.

Örneğin Berezin, Türk müziğini kederli, parçalayıcı, çalgıcıları tarif edilemez müzik aletleri gıy gıylatan kişiler olarak kabul eder ve kahvehanelerde çalınan müziği ve oradaki atmosferi şu şekilde yansıtır.

Çok ziyaret edilen ve aşırı süslü kahvehanelerde, üç ya da beş kişiden oluşan ve tarif edilemez müzik aletlerini gayretle gıy gıylatan çalgıcılar çıkıyorlar. Her beş dakikada bir beş para ve az miktardaki bahşişlerini topluyorlar... Eğer, kederli, daha doğrusu parçalayıcı doğu müziğini savunmayı düşünseydim, günah işlemiş olurum. Ama doğu kulağı, hiçbir şeyin farkında olmadan bu kederi çok seviyor. Bu arada, çalgıcıların, oldukça başarısız bir şekilde, Asya müziğini Avrupa müziği ile çeşitlendirmeye çalıştıkları kahvehanelere yarım yamalak bir aydınlanma gelmiş. Türk çalgıcıları insanı isyan ettiren müzik aletleriyle baş başa bırakalım ve sarkıcılara dikkat kesilelim.⁶⁶⁸

Berezin'e göre duygusal Türk müziğindeki zangırdayan notaların ve tiz sesli melodilerin çekiciliği, başka topraklarda bir anlam ifade etmeyen bir özellik taşıyordu. Ayrıca Türk şiirinde aynı kelimelerle başlayan cümleler hariç, bir uyak özelliği görememişti.

Etkileyici sesiyle birlikte enfes bir esmer, kendine özgü tiz bir sesle, bir sağa bir sola dönerek ve gözlerini yuvarlayarak, duygusal Türk romansının bütün gücünü yansıtarak, yüksek bir sesle şarkı söylüyordu; ruh, burada zangırdayan notaların ve tiz sesli melodinin çılgılığında ifadesini buluyordu. Bütün Türk şarkılarında ana rolü şarkıcının bütün gücüyle yırtınarak söylediğinde sevimli olan nakarat “aman aman” oynuyor. İnce imalar ve cesur metaforlar içeren ve dindarları büyük coşkulara sürükleyen Türk şarkılarının çekiciliği, başka topraklarda, başka dinleyiciler için çok anlam ifade etmiyor. Dini bütünlerin sevdiği, aynı kelime ile başlayan kıtalar haricinde, Türk şiirinde zengin uyak özelliğini neredeyse göremiyorsunuz. Bu arada dört mısraının hepsinde “yüz olsa” ile başlayan bir şarkı hatırlıyorum.⁶⁶⁹

Teplov da Berezin'in düşüncelerine benzer bir şekilde Türk müziğinin “bayağılığını” ortaya koymaya çalışan küçümseyici bir yaklaşım sergiler. Müzik

⁶⁶⁷A. Sultanova (2012). Rus beşlerinin eserlerinde oryantalizm akımı. *İdil Dergisi*, 1(5), s. 192.

⁶⁶⁸Berezin, 1856, a.g.k., 688.

⁶⁶⁹Berezin, 1856, a.g.k., 688.

teknikğine de hâkim olduğı anlaşılan Teplov, Türk müziğini kulakları sağır eden bir gümbürtüden ve kaostan ibaret bir müzik olarak yansıtır.

Kahvehanelerde bazen Türk orkestrası müzik yapıyor. Genellikle, enstrümanlar, keman, kanun ve darbukadan oluşuyor. Müziğin sesi genellikle inceden başlıyor ve giderek artarak garip bir uğultuya dönüşüyor. Müzisyenlerden biri (aynı zamanda şarkıda söylüyorlar) biraz çınlayan, hım hım notalarla bağırıyor ve sonra susuyor. Kısa bir arayla diğeri kendi repliğini veriyor ve o da susuyor. Orkestral uyumdaki uğultu giderek artıyor, herkes kendi kafasına göre şarkıya girerek ve enstrümanlara vurarak melodiye bozuyor. Her şey tangır tungur, zingırdayan ve kulakları sağır eden bir gürültü oluşturuyor.⁶⁷⁰

Teplov’a göre,

Türk melodileri hüznölü bir tonda ve bemol ve diyezlerle kaplıydı. Ritimler kesik kesik, güçlü bir ihtiras yansıtıyorlar ve şaşırtıcı bir etkiye sahiptirler. Ahenkli Avrupa müziğı buradaki dinleyicilere hiçbir etki bırakmazken, Türk müziğinin düzensizliğı, oynatıcısının flütünü dinleyen yılanınki gibi, düzenli bir şekilde sallanan kafalara bir tempo getiriyordu.⁶⁷¹

Teplov, müzik eğitimi vermek için İstanbul’da çalışmalar yapan İtalyan Guseppe ve Guatelli Paşaların eğittiğı bandonun performansını ise pek beğenmez ve şöyle bir yorumda bulunur

Konstantinapol’deki eğitimli İtalyan orkestra şefleri Guseppe ve Guatelli’nin yönetimindeki bando fena çalmıyor, operalardan alıntılar haricinde hiç başarılı değiller: Türk müzisyenler için ton inceliğı hiç yok, makamları değıştiriyorlar, bazen dinliyorsun, dinliyorsun ve melodi tanıdıkmiş gibi geliyor, ama nerden geldiğini tahmin etmek oldukça zor ve Vagner’den olmadığı kesin.⁶⁷²

Smirnov’un Türk müziğı hakkındaki düşünceleri de Berezin ve Teplov’un düşüncelerinden farklı değildir. Smirnov, “amaçsız bir şekilde aylaklık etmeyi çok seven, Müslümanların ibadetleri için tatil olan cuma günleri ile yetinmeyen ve pazar günleri de halkın toplandığı alanların etrafında bir şeyler görme beklentisiyle dolaşan Türk kadınlarının”⁶⁷³ seyirlik eğlencesine konu olan sokak çalgıcılarının “maskaralıklarına”⁶⁷⁴ tanıklık eder ve sokak çalgıcıların ve dansçısının yanı sıra, etrafını saran Çingeneler de oryantalist yorumlarından nasibini alır.

⁶⁷⁰Teplov, 1890, a.g.k., 610.

⁶⁷¹Teplov, 1890, a.g.k., 611.

⁶⁷²Teplov, 1890, a.g.k., 611.

⁶⁷³Smirnov, 1876b, a.g.k., 611.

⁶⁷⁴Smirnov, 1876b, a.g.k., 611.

Etrafı meraklı kalabalıkla sarılmış, birinde keman, diğerinde darbuka bulunan iki çalgıcıdan oluşan gruplar bazı yerlerde oturuyordu. Bu sanatçılar, biraz hışırtı yapıp, komik sahneler sergileyerek maskaralık yaptılar. Her şeyden çok bir börekçinin yaptıkları milleti eğlendirdi: Asyatık-milli bir dansı icra etti; en şık figür, geniş bir kemerle sıkılmış göbeğinin etrafında dönmesiydi. Bu keyfin kendisine ödül olarak geri dönmesi için bu beklenmeyen ziyafet için isteyerek veya istemeyerek kendisine ödeme yapan etraftaki ziyaretçilere yaklaştı. Beni ise alışılmış fala bakma teklifleri ile, saç başı dağınık, pis çingene sürüsü sardı.⁶⁷⁵

⁶⁷⁵Smirnov, 1876b, a.g.k., 46.

4. SONUÇ

Bu tez çalışması kapsamında, Rusya’da, 19. yy.nin ikinci yarısında Türkiye çalışmaları yapan akademik ünvanlı, akademide aktif çalışan veya eğitim, tarih ve edebiyat alanında çalışmalar yürüten Rus bilim insanlarının ve Rus aristokrat ailelerden gelen iki kadın seyyahın yazdığı Türkiye seyahatnameleri, oryantalizm bağlamında değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada, incelenen dönemde ve genel olarak 19. yüzyıl boyunca Rusya’da yazılmış olan seyahatname eserlerinde Türkiye doğu devleti, Türkler ise doğulu bir halk olarak oryantalist bir bakış açısıyla ötekileştirildiği, çalışma boyunca ortaya konulan sebepler, örnekler ve açıklamalarla birlikte ortaya konmuştur.

Dönemin Rusya’sında, seyahatname yazarlarının Türkiye ve Türklere yönelik gösterdikleri oryantalist yaklaşımın ve kullandıkları ötekileştirici dilin arka planında 18. yy.da başlayan ve 19.yy boyunca yoğun bir şekilde devam eden kimlik tartışmaları vardır. 18. yy’ın başında Petro reformlarıyla, Rusya, teritoryal bir imparatorluk olma yolunda önemli adımlar attı. Petro’nun orduda, devlet yönetiminde, eğitim alanında gerçekleştirdiği yenilikler ve özellikle hayatın her alanına yayılan Avrupa tarzı sosyal reformları, kimlik tartışmalarına zemin hazırladı. Petro döneminde yaratılmaya çalışılan Avrupa İmparatorluğu kimliğinin oluşturulması amacıyla dönemin tarihçilerinden Tatişev’in çizdiği yapay sınırın, Türkiye’yi de kapsayan doğusundaki halklar, artık sınırın batısında kalan Avrupa Rusya’sının “ötekisi” konumuna gelmişti.

Bununla birlikte, Petro’nun sosyal hayatta yaptığı Avrupa tarzı yenilikler, Rusya’yı köklerinden kopardığı iddiasıyla birlikte bazı muhafazakâr Rus entelektüeller tarafından tepkiyle karşılandı. Bu bağlamda Rusya, 1830lu yıllarda “Zapadnik” (Batıcı) ve Slavyanofil (Slavcı) entelektüellerin kimlik tartışmalarına şahitlik etti. Avrupa değerlerini benimseyen Çadayev gibi bazı Batıcı yazarlar, Rusya’yı dünya medeniyetine hiçbir şey katmamakla ve köksüzlükle itham ederken, Slavyanofil yazarlar bunu reddederek Rusya’nın köklerini Bizans’a kadar dayanan Ortodoks geçmişlerinde aradılar. Avrupa tarzı liberal anayasal reformlar isteyen Dekabrist (Aralık) Hareketin kanlı bir şekilde bastırılmasından sonra Rusya’da oluşan siyasi ortamdan dolayı felsefi bir çerçevede yürütülen bu tartışmalar, 19. yy.ın ikinci yarısında, politik bir nitelik kazanarak, yine Avrupa değerlerini savunan liberallerle, Rusya’nın Ortodoks inancıyla bağlantılı

geleneksel değerlerini savunan muhafazakarlar arasında devam etti. Bununla birlikte, 15. yy.da ortaya atılan “Moskova III. Roma” düşüncesi değişime uğrayarak, Türkleri İstanbul’dan atıp, Bizans’ı yeniden dirilterek, şehri Slav birliğinin başkenti yapma düşüncesi “Panslavist” düşüncenin ana iddiası haline geldi. Bu ideolojik tartışmalarla birlikte, Çarlık Rusya’sının bu dönemde de güncel olan geleneksel güneye inme politikası Türkiye ve Türklere olan bakış açısını olumsuz etkilemiştir. Bu tartışmalarla ortaya çıkan “Avrupalılık” ve “Rus” kimliği, bazen ayrı ayrı bazen de ikisi birlikte, ele alınan seyahatnamelerde kullanılan dile yansımıştır.

Kimlik tartışmalarıyla birlikte, Rus oryantalizminin gelişimine katkı yapan gelişmelerden bir tanesi de 19. yy.ın başında, Kazan Üniversitesinde Doğu Dilleri Bölümünün ve yüzyılın ikinci yarısında St. Petersburg Üniversitesinde Doğu Dilleri Fakültesinin kurulmasıdır. Rusya’da bu okulların kurulması, Avrupa oryantalizminin etkilerinin yanında Rusya’da kendine has bir oryantalist geleneğin gelişmesine neden olmuştur. Berezin gibi bazı oryantalistlerin, akademik kariyerlerine “doğuya” gerçekleştirdikleri bilimsel seyahatnamelerle başlamaları; Smirnov örneğinde olduğu gibi bilimsel araştırma için Türkiye’ye gelen bilim insanlarının yapmış oldukları akademik çalışmaların yanında, oryantalist söylemlerle yazmış oldukları seyahatnameler, Rus oryantalizminin gelişimine, Türkiye ve Türklere karşı olumsuz bir yaklaşımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Akademik hayatına devam eden oryantalist seyahatname yazarlarının yanında, yukarıda belirtilen ideolojik çevrelerle dolaylı veya dolaysız olarak bağlantılı; tarih, edebiyat ve eğitim alanında çalışmalar yürüten Rus yazarların da yazdıkları seyahatnamelerde, Türkiye ve Türklere karşı benimsemiş oldukları ideolojik düşüncenin yansımalarının da görüldüğü bir oryantalist yaklaşım sergilemişlerdir.

Oryantalist söylemin gözle görülür bir şekilde hâkim olduğu birçok seyahatname, bu çalışmanın kapsadığı dönemde kitap olarak yayınlanmalarının yanında, çoğunlukla ideolojik ve siyasi tartışmaların taraflarının çıkarmış olduğu süreli dergilerde yayınlanmıştır. Liberal eğilimli “Vestnik Yevropı” ve muhafazakâr yayın politikası güden “Russkiy Vestnik” dergileri, genellikle kendi ideolojisine yakın yazarların seyahatnamelerin yanında, bazen de dönemin siyasi atmosferine göre, yazarının hangi ideolojik düşünceye sahip olduğuna bakmaksızın, seyahatnamelere sayfalarında yer vererek Rus oryantalizminin aracı haline gelmişlerdir. “Vestnik Yevropı” dergisi, Balkan meselesinde (Balkan Sorunu), Balkanlarda, Osmanlı hakimiyetinde bulunan Ortodoks Slavların ayrılıkçı hareketlerine, her milletin kendi kaderini belirleme hakkına sahip

olduğu düşüncesini kapsayan bir özgürlükçü yaklaşımla, sorunun barışçıl yöntemlerle çözülmesini savunmaktaydı. Bununla birlikte, Osmanlı Devleti'nin Sırbistan ve Karadağ'a bağımsızlık, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'e özerklik tanıyan İstanbul Konferansının şartlarını reddetmesiyle, 1877-78 savaşından önce durum değişmişti. Bu tarihten itibaren liberal yayın politikası güden derginin yazarları Rusya'nın Balkan politikasını destekler hale geldiler. "Vestnik Yevropı" dergisi, savaştan önce, savaş sırasında ve sonrasında yayınlanan Türkiye karşıtı makalelerin yanında, propaganda malzemesi olarak kullanılabilecek Türkiye seyahatnamelerine sayfalarında yer vermiştir. Muhafazakâr yayın politikası güden ve muhafazakâr politikalara destek veren "Russkiy Vestnik" te aynı şekilde bu dönemde çok sayıda Türkiye seyahatnamesi yayınlayarak Türkiye aleyhinde bir kamuoyu oluşmasına yardımcı olan ve Çarlık rejiminin yayılcı politikalarına meşruiyet sağlayan bir yayın organı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.

Bu çerçevede, Rus seyahatnamelerinde, Türkiye ve Türkler hakkında oryantalist bir yaklaşımla "ötekini" tarifleyen ve ötekinin gündelik hayatına, kültürüne, inanç sistemine, değerlerine dair değerlendirmeler yapılmaktadır. Çoğu zaman, Avrupa seyahatnamelerindeki oryantalist yaklaşıma benzer bir dil kullanılan Rus seyahatnamelerinde, Ruslar açısından simgesel değeri olan İstanbul ve İstanbul'da bulunan Ayasofya, Büyükdere, Hünkâr İskelesi gibi mekanlar, ideolojik ve siyasi temelleri olan bir yaklaşımla ele alınmıştır. Avrupalı seyyahların bakışına benzer bir şekilde, panoramik manzarasıyla uzaktan görünen doğunun büyüleyici şehri İstanbul, içine girildikçe kendisini hak etmeyen bir milletin yaşadığı, kaosun hâkim olduğu, pis ve kirletilmiş bir şehir olarak tarif edilir. Ancak, burada oryantalize edilen şehir, Türklerin hakimiyetindeki İstanbul (Stambul) dur. Rus seyyahlar (özellikle muhafazakâr ideolojiyi benimsemiş olanlar) Avrupalılardan farklı olarak, İstanbul'u sahip oldukları Ortodoks inancının merkezi ve kimliklerinin bir parçası olarak görürler. Bu bağlamda, Türklerin İstanbul'unu ötekileştirirken, diğer taraftan inançlarının ve kültürlerinin köklerini aradıkları, Ayasofya'yı da kapsayan şehrin Bizans geçmişini idealize ederler ve yüceltirler. Bu nedenle, "Konstantinapol" ile ilk kronik eserlerinden beri kullandıkları çarların şehri anlamına gelen "Tsargrad" (Çargrad) ismini kullanarak şehrin Bizans geçmişine simgesel bir vurgu yaparlar. Bununla birlikte seyahatnamelerde, Rus oryantalizminin simgeleri olarak, büyükelçilik yazlık sarayının bulunduğu Büyükdere, Hünkâr İskelesi Antlaşması sırasında Rus ordularının kamp kurduğu Hünkâr İskelesi, Rus devletinin büyüklüğünü ve yüceliğini gösteren öğeler olarak ortaya çıkarlar. Ayasofya,

İstanbul'daki simgesel mekanlardan biri olarak Rus seyyahların özel ilgi alanlarından birisidir. Her şeyden önce Ayasofya, Rusların atalarının vaftiz edildiği ve ruhani dünyalarında önemli bir yer tutan kutsal bir mekân olarak görülür. Bu nedenle, Ayasofya'ya hem ruhani hem de sanatsal bir kutsiyet atfedilir. Bu şekilde Ortodoks Hristiyanlığın mabedi olarak ve Rus kimliğinin bir parçası olarak simgeleştirilen Ayasofya; Türkler tarafından camiye çevrilmesiyle “ruhani olarak kirletilmiş”, mimari olarak ise “fanatik” ve “barbar” ellerde bozulmuş, sanatsal estetiğine darbe vurulmuş bir mekân olarak görülür. Bu bakış açısıyla Türklerin Ayasofya'sı oryantalize edilmiş olur.

Bunun yanında Rus seyyahlar, Türkiye ve Türklerle ilgili diğer konularda da çok büyük bir oranda olumsuz bir yaklaşım sergilerler. Türk devletini, “vahşi sultanları ve vezirleriyle”, “sahtekâr ve beceriksiz yönetici sınıfıyla”, “geri kalmış, disiplinsiz ordusuyla”, ölmek üzere olan bir “hasta adama”, “kadavraya” dönmüş bir hastaya, Avrupa aşısının tutmadığı “parazitli bir bitkiye” benzeterek politik olarak oryantalize ederler.

Rus seyyahlar tarafından gösterilen aynı oryantalist yaklaşım, Türklerin İslam inancı için de geçerlidir. Genel olarak onlara göre, Türklerin İslam inancından kaynaklı “fanatizmi” ve “barbarlığı”, seyahatname metinleri boyunca neredeyse her konuda kullanılan ötekileştirici bir söylem olarak göze çarpar. Özel olarak konuyla ilgilenen İ. N. Berezin ise İslam inancını bilimsel bir üsluptan ziyade, polemik yaratacak oryantalist bir yaklaşımla ele alır.

Rus seyyahların Türk mimarisi konusunda da oryantalist bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Türk mimari geleneğinin olmadığı iddiasıyla Türk anıtsal yapılarını (çoğunlukla camiler) ve sivil mimarisini, genel olarak Bizans mimarisiyle ve özel olarak Ayasofya ile kıyaslarlar. Bu çerçevede özellikle sultan camilerini, Ayasofya'ya öykünen mimari örnekler olarak betimlerler. Bu konuda seyyahların kullandıkları bir başka oryantalist söylem ise Türklerin mimari eserlerini Bizans dönemi yapıları üzerine kurdukları ve Hristiyanlık sembollerini yok ettikleridir.

Rus Seyahatnamelerinde Türk insanının dış görünüşü, karakteri, gündelik yaşamı gibi konular, Avrupa merkezci bir oryantalist yaklaşıma benzer bir şekilde ele alınır. Türklerin “fanatizmine”, barbarlığına”, “cehaletine”, “tembelliğine”, kültürlerinin “geriliğine” ve eğitim anlayışlarının “kıtlığına” her fırsatta vurgu yapılır.

Türk kadını da aynı şekilde erkek seyyahların gözünde, Avrupa merkezci bir oryantalist yaklaşımla, ulaşılmak ve keşfedilmek istenen, keşfedildiğinde ise hayal

kırıklığı yaratan “doğulu bir figür” olarak ötekini temsil eder. Kadın seyyahlar ise Türk kadınının daha çok toplumsal statüsüyle ilgilenirler. Kendilerinin Avrupalı kadın kimliklerini ön plana çıkararak Türk kadınının toplumsal statüsünün, Avrupa’dakinden daha düşük olduğunu ve ikinci sınıf bir muamele gördüğünü vurgularlar. Bu şekilde üstün Avrupalı kimlikleriyle kendilerini konumlandırdıktan sonra, Türk kadınının kapalı hayatı ve cehaletine vurgu yaparlar. Elit Türk kadınları da iyi bir eğitim almalarına rağmen, içinde bulundukları “fanatizm” ve “cehalet” dolu toplumsal düşüncenin etkisinden kurtulamayan “doğulular” olarak zaman zaman alaycı bir üslupla betimlenirler.

Türklerin eğitim anlayışı, Darülfünun, Medrese, Mekteb-i Sultani gibi eğitim kurumları, kitapçıları, edebiyat alanında üretmiş oldukları eserleri gibi Türk kültürünü ilgilendiren konularla spesifik olarak ilgilenen tek yazar Smirnov’dur. Yazar diğer konularda olduğu gibi, bu konuda da yukarıdan bakan ötekileştirici bir dil kullanır.

Bu çalışmanın ilk bölümlerinde değinilen kimlik tartışmalarının seyahatname yazarlarının kurmuş oldukları oryantalist söyleme yansımaları çok açıktır. 19. yy.ın ikinci yarısında Ortodoks inancıyla bağlantılı Rus kimliğinin ön plana çıkmasının yansımalarını Türkiye ve Türklerle ilgili ideolojik ve siyasi değerlendirmelerde (özellikle İstanbul, Aya Sofya, Büyükdere, Hünkar İskelesi, Osmanlı Devleti, gibi başlıklarda olduğu gibi) görmek mümkündür. Muhafazakâr seyahatname yazarları kategorisine dahil edilebilecek olan Berezin, Smirnov, Markov, Vsevoljki, Skalon, gibi yazarların yorumlarında bunu durum daha belirgindir. Bunun yanında, Türk insanının dış görünüşü, karakteri, yaşam biçimi, Türk kadını gibi başlıklar altındaki yorumlarda, muhafazakâr yazarların ve batıcı yazarların yorumlarındaki farklılıklar giderek azalıyor gibi görünmektedir. Aynı zamanda muhafazakâr yazarların bu konulardaki yorumları, Avrupa merkezci oryantalist söylemle benzerlik gösterdiği gibi bir izlenim yaratmaktadır. Şunu unutmamak gerekir ki, 19. yy.ın ikinci yarısında Rusya’da muhafazakar dalga yükselmiş olsa da, batılılaşmanın ve batılı yaşam tarzının ve bakış açısının etkileri devam etmektedir. Bu çalışmaya dahil edilmiş olan muhafazakâr seyahatname yazarları da Avrupa’ya aşina olan, hayatının belirli bölümlerinde Avrupa’da bulunmuş, Avrupa oryantalizmini bilen kişilerdir. Ayrıca, Rusya’da Avrupa seyahatnamelerinin birçoğu hem çeviri olarak hem de orijinal dillerinde yayınlanmıştı. Bu nedenle, söz konusu bu yazarlar, Avrupa seyahatname yazma geleneğine hiç de yabancı değillerdi. Dolayısıyla, Türk insanıyla ilgili yorumlarında Avrupa merkezci klasik oryantalist bakış açısına sahip olmaları şaşırtıcı değildir. Ancak, “ötekine” karşı üstün özne olarak konumlandırılmış olan kimlik “Avrupalı Rus”

kimliğıdır. Bütün bunların yanında, yine çalışmanın kimlik tartışmaları bölümünde belirtildiğı gibi, batıcı ve muhafazakâr düşünceye sahip yazarlar, kendilerinden aşağı gördükleri toplumlara, Rusya'nın “medeniyet taşıma” misyonunda birleşmişlerdi.

Bu seyahatnamelerin yazıldığı dönemden yüz elli yılı aşkın bir zamanın geçtiğı bugüne gelinecek olunursa, değışen dünya koşullarında, Rusya ve Türkiye bölgelerinin iki önemli ülkesi olmaya devam etmektedir. Elbette, gelişen iletişim kanalları, geliştirilen ticari ve ekonomik iş birliğı, karşılıklı atılan siyasi adımlar, turizm sektöründeki gelişmeler, kurulan aile bağıları, Rusların ve Türklerin birbirlerine karşı sahip oldukları önyargıların önüne geçmeye başlamıştır. Bunlarla birlikte, akademik alanda atılacak yeni adımlar, iki ülke araştırmacılarının zaten azalmış olan önyargılarının, karşı ülkenin kültür ve tarihi hakkında yapacakları bilimsel çalışmalarda, daha da fazla azalmasına katkı sağılayacaktır.

KAYNAKÇA

- Aksakov, K. S. (1884). Polnoye sobraniye soçineniye K. S. Aksakova. Moskva: Universitetskaya Tipografiya, 1.
- Aksenova, Y. P. (2004).). A. N. Pipin o razvitii slavyanovedeniye v Rossii. *Slavyanovedenie*, İzdatelsvo Otdelenie İstoriko-Filologičeskih Nauk RAN, Noyabr-Dekabr, 6, 3-18.
- Andreeva, E. (2008). *Russia and Iran in the "Great Game": travelogues and orientalism*, London: Routledge.
- Antipova, N. (...). *Orientalism i Yeniçarskaya muzika kak fenomen kulturi*. https://beldshi.crm.muzkult.ru/media/2020/04/14/1252895694/Muzy_kal_naya_literatura_zarubezhny_x_stran_Petrov_Aver_yanova_Zhukovskaya.pdf (Erişim tarihi: 11.15.2019).
- Baratınskaya, O. A. (1893). Aleksandır Kasimoviç Kazembek k yego biyografii. *Ruskiy Arhiv*, Moskva: Universitetskoy Tipografii na Strastnom Bulvare, 10.
- Bartold, V. V. (1927). İ. N. Berezin kak istorik. *Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Muzeye*, Leningrad: İzdatelsvo Akademii Nauk, 2, 50-72.
- Basetiç, F. (1878). İz putevıh zapiskah Serbii i Tursii. *Russkiy Vestnik*, Moskova: Universitetskoy Tipografi Katkova, 119.
- Bassin, M. (1991). Russia between Europe and Asia: the ideological construction of geographical space. *Slavic Review*, Cambridge University Press, 50(1), 1-17.
- Bassin, M. (2006). Geographies of imperial identity. *The Cambridge History of Russia Imperial Russia 1689-1917*, (Ed: D. Lieven). Cambridge: Cambridge University Press, 45-63.
- Bazili, K. (1835). *Oçerdki Konstantinapolya*. St. Peterburg: Tipografiya N. Greça.
- Bazili, K. (1836). *Bosfor i novoye okerdki Konstantinapolya*. St. Peterburg: Tipografiya N. Greça.
- Baziyats, P. (1990). Vostokovedniye sentrı Rossii v pervoy polovine 19 veka, *İstororiya Oteçestvennogo Vostokovedeniya do Seredinı 19 veka*, (Redaktör: N. F. Kim, P. M. Şastitko) Moskova: Nauka, 96-194.
- Belinskiy, V. G. (1900). Oçerki Konstantinapolya soçineniya Konstantina Bazili. *Soçineniya V. G. Belinskovo v Dvadsati Tomah*, 2.
- Belova, K. A. (2004). Konstantinapol i Tretiy Rim v dnevnika picatelya M. F. Dostoyevskoga 1876-1877. *Vostok v Russkoy Literature XVIII Naçalo XIX Veka*, Moskva: İMLİ RAN, 197-215.

- Berezin, İ. N. (1847). Obzor tröhletniyago puteşestviya po vostoku magistra Kazanskogo Universiteta İ. Berezina. *Jurnal Minestersvo Narodnogo Prosveşeniya*, St.Petersburg: Tipografii İmperaterskoy Akademii Nauk 4, 1-30.
- Berezin, İ. N. (1854). *Tsaregradskih dostoprimeçatelnostey vo vremya prebivanya v Konstantinapole Yego İmperatorskogo Visoçesvo Velikogo Knyazya Konstantina Nikoloyeviça v 1945 godu*. St. Petersburg: Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Berezin, İ. N. (1855). Diplomatıçeskiye otnoşeniye Turtsii s Yevropeyskimi derjavami. *Sovremennik*, 51 (2), 89-112.
- Berezin, İ. N. (1855). *Pravoslavnyaya i drugie Hristiyanskıe serkvi v Turtsii*. Tipografiya Ştaba Otdelennogo Korpusa Vnutrennet Straji.
- Berezin, İ. N. (1856). Ramazan v Stambule. *Russkiy Vestnik*, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova, 1, 683-704.
- Berezin, İ. N. (1856). Sovremennaya Turtsiya, *Oteçestvenniye Zapiski*, 104, 29-58.
- Berezin, İ. N. (1867). Blajensvo Müslümanına k fizyologii sumaşestviya. *Russkiy Vestnik*, Moskva: V Universitetkoy Tipografiya (Katkov i K.), 67, Yanvar-Fevral, 289-317.
- Beyoğlu, S. (tarihsiz). Yusuf Kâmil Paşa. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kamil-pasa-yusuf> (Erişim tarihi: (11.10.2019))
- Bogatyrev, S. (2006). Ivan IV. 1153-1584 *The Cambridge History of Russia From Early Rus to 1689*, (Ed: M. Perrie) Cambridge: Cambridge University Press, 240-263.
- Bridge, R. (2002). Exploration and travel outside Europe (1720-1914). *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Ed: P. Hume and T. Young), U.K: Cambridge University Press, 51-67.
- Buzard, J. (2002). The grand tour and after (1660–1840). *The Cambridge Companion to Travel Writing* (Ed: P. Hume and T. Young), U. K: Cambridge University Press, 37-53.
- Çaadaev, P. Y. (1906). *Filosofiçestkiye pisma*, Kazan: Tipografiya D. M. Gran.
- Çelik, H. (1994). *Ali Suavi ve dönemi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Danilevski, N. (1991). *Rossiya i Yevropa*. Moskva: Kniga.
- Dansing, B. M. (1973). *Blijniy vostok v Russkoy nauke i literatüre*. Moskva: İzdatelsvo "Nauka".
- Demiray, K. (2019). *Alman seyyahların gözündə İstanbul'da sosyal ve kültürel hayat*. İstanbul: İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Dickinson, S. (2002). Russia's first "orient": characterizing the Crimea in 1787. *Explorations in Russian and Eurasian History, Kritika*, 3(1), 3-25.

- Davidova, E. (2012). Gender and culture in the Turkish provinc the observations of a Russian woman traveler (1868). *Aspasia*, 6, 79-95.
- Eagleton, T. (2005). *Kültür yorumları*. (Çev: Özge Çelik), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fedorova, E. Y. (2012). Slavyanskiy vopros na stranisah na jurnaläh “Vestnik Yevropı” 1870-naçalo 1877. *Vestnik MGOU: Seriya İstoriya i Politiçeskiye Nauki*, 3, 276-281, <https://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/956> (erişim tarihi. 15.01.2022).
- Freeze, G. L. (2006). Russian Orthodoxy: Church, people and politics in imperial Russia. *The Cambridge History of Russia 1689-1917*, (Ed: D. Lieven), UK: Cambridge University Press, 284-305.
- Gavrilov, B. (2018). M. N. Katkov, jizni, trudi, mirovoztrenie. *Trudi Kafedrı Bogossoviya*, 1 (2), 136-177.
- Geraci, R. P. (2001). *Window on the east national and imperial identities in late tsarist Russia*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Gordlevskiy, V. A. (1968). Pamyati V. D. Smirnova. *İzbranniye Soçineniya, Etnografiya, İstoriya Vostokovedeniye Resenzii*, Moskva: Nauka, 4, 408-414.
- Grigoryev, A. P. (1973). Hronologičeskiy pereçen trudov V. D. Smirnova i literatura o nöm. *Turkologičeskiy Sbornik*, Moskva: Nauka, 268-281.
- Gürer, S. (2010). *XVII-XVIII ve XIX. yüzyıllarda Fransız seyahatnamelerinde Osmanlı toplumu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Haldrup M, Koefoed L, Simonsen, M. H, (2006). Practical orientalism bodies, evryday life and the construction of otherness. *Geografiska Annaler, Series B, Human Geografi*, 88(2), 173-184.
- Hamburg, G. M. (2006). Russian political thought 1700-1917. *The Cambridge History of Russia, Imperial Russia 1689-1917*, (Ed: D. Lieven), Cambridge: Cambridge University Press, 116-144.
- Hamikov, A. S. (1900). *Polnoye Sobraniye Soçineniye Alekseya Stepanoviça Hamikova*. Moskva: Universtetskaya Tipografiya, 3.
- Hentsch, T. (2016). *Hayali doğu, batının Akdenizli doğuya politik bakışı*. (Çev: Aysel Bora), İstanbul: Metis Yayınları.
- Hokanson, K. (1994). Literary imperialism, narodnost and Pushkin's invention of the Caucasus. *The Russian Review*, 53(3), 336-352.
- İnanır, E. (2013). *Rusların gözüyle İstanbul*. İstanbul: Kitabevi.
- İvanov, S. N. (1960). *Kafedra Turskoy filologii. vostokovedeniye v Leningrastkom Universitete*, (Ed: A. N. Kananov), Leningrad: Tipografiya LOLGU
- Jersild, A. (2002). *Orientalism and Empire: North Caucasus Mountain Peoples and the Georgian Frontier, 1845–1917*. Montreal: McGill University Press.

- Jigarev, S. (1896). *Russkaya politika v vostočnom vaprose*. Moskva: Universitetskaya Tipografiya, 1.
- Kahraman, H. B. ve Keyman, F. (2007). *Kemalizm, oryantalizm ve modernite. Doğu Ne? Batı Ne?*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Kananov, A. N. (1960). *Vostočnyy Fakultet Leningradskogo Universiteta. Vostokovedeniye v Leningrastkom Universitete*, Leningrad: Tipografiya LOLGU.
- Kapıcı, Ö. (2014). 18.yy.dan 19.yy.a Rus Hariciyesinde Turkologiya, Osmanistika, Oryantalistika. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 247, 74-85.
- Kapıcı, Ö. (2016). Çarlık otokrasisinin hizmetinde bir Şarkiyat ve Türkoloji Mektebi: XIX.yüzyılda Ermeni Lazarev Şark Dilleri Enstitüsü'nün kuruluşu ve faaliyetleri, *Türkbiliğ*, 31, 1-32.
- Kapıcı, Ö. (2016). Tsargrand'ın düşüşü, Moskova'nın yükselişi: Çarlık dönemi Rusya'sında 1453 üzerine apokaliptik söylemler ve oryantalistik söylemler. *Halil İnalçık Armağanı III*, (Ed: A. Özcan) Ankara: Doğu- Batı Yayınları, 23-61.
- Kapıcı, Ö. (2019). 19. Yüzyıl Rus oryantalizminde şarklı bir müsteşrik: Konstantin M. Bazili'nin İstanbul izlenimleri. *Osmanlı İstanbul'u VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler Kitabı*, (Ed: F. M. Emecen, A. Akyıldız, E. S. Gürkan), İstanbul: Gök Matbaacılık, 323-374.
- Kapıcı, Ö. (2020). Çarlık Rusya'sında Osmanlı tarihçiliği. *Dünya'da Osmanlı Tarih Yazımı I*, (Ed: A. Özcan, Ö. Kapıcı, Y. Murgul)Ankara: Doğu-Batı Yayınları, 13-85.
- Karlova, M. F. (1870). Turetskaya provinsiya i yeyo selskaya i gorostkaya jizni Puteşestviye po Mekodonii i Albanii. *Vestnik Yevropı*, 3, İyun, 721-753.
- Kayl, A. V. (2009). “Grajdanin” i “Vestnik Yevropı” o politike Aleksandra III prosveşenie. *İstoriya Rossii*, 274-282.
- Kayl, A. V. (2010). Naçalo izdaniya liberalnogo jurnala “Vestnik Yevropı”. *Nauçnaya Vedomosti Seriya İstoriya, Politologiya, Ekonomika, İnformatika*, 7(78), 118-124.
- Kazembek, M. (1841). *Plan uçenogo puteşestviya po vostoku magistrov Kazanskogo Universiteta Dittelya i Berezina*. Kazan: Tipografiya Kazanskogo Universiteta.
- Kemaloğlu, İ. (2015). *Rusların gözüyle Türkler*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Khalid, A. (2000). Russian history and the debate over orientalism explorations in Russian and Eurasian History. *Kritika*, 1(4), 691-699.
- Kirievskiy, İ. V. (1911). O harektire prosveşeniya yevropı i otnaşenie k prosveşenniye Rossiya (pismo k graf E.E. Komaraskomu 1852). *Polnoye Sobraniye Soçineniye İ. V. Kriesvskogo*, Moskva: Tipografiya İmperatorskogo Moskovskogo Universiteta.
- Kitaev, V. A. (2014). “Vestnik Yevropı” versus Russkiye konservatorı 1890 -e godı). *İstoriya, Vestnik Nijegoradskogo Universiteta imeni Lobaçevskogo*, 6, 32-40.

- Klevenskiy, M. (tarihsiz). Y. L. Markov. *Fundamentalnaya Elektronnaya Bibleoteka Russkaya Literatura i Folklor*, <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/le6/le6-8151.htm> (Erişim tarihi: 21.06.2022).
- Knight, N. (2000). Grigor'ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the service of empire. *Slavic Review*, 59(1), 74-100.
- Kozlov, A. E. (2017). Desit dney na bosfore: travelogi "Ruskogo Vestnika" kak sosialny ideologicheskiy proekt. *İmalogia i Komparativistika*, 8(6), 107-123.
- Kraçkovski, İ. Y. (1953). *Oçerki po İstorii Ruskogo Vostokovedeniya*. Moskva: Şastina İzdatelsvo Akademii Nauk, (Redaktörü: V. İ. Avdiyev i N. P. Şastina), 7-22.
- Kulçistkiy, L. S. (1908). *İstoriya russkogo revolisionnogo dvijeniya*. St.Petersburg: İzdaniya L. B-skova.
- Lamp, S. (2009). *Bringing travel home to England: tourism, gender, and imaginative literatüre*. University of Delaware Press, <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=280> (erişim tarihi: 11.12.2021).
- Layton, S. (1994). *Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Pushkin to Tolstoy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Layton, S. (2009). The divisive modern Russian tourist abroad: representations of self and other in the early reform era. *Slavic Review* 68 (4), 848-871.
- Lazzerini, J. Brower, D. R. (1997). *Russia's Orient: imperial borderlands and peoples*. Bloomington: Indiana University Press.
- Leontyev, K. N. (1879a). Mayi vospominaniya o Fraki. *Russkiy Vestnik*, 140 Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova.
- Leontyev, K. N. (1879b). Mayi vospominaniya o Fraki. *Russkiy Vestnik*, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova 141.
- Leontyev, K. N. (1879c). Mayi vospominaniya o Fraki. *Russkiy Vestnik*, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova 142.
- Leontyev, K. N. (1879d). Mayi vospominaniya o Fraki. *Russkiy Vestnik*, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova , 143.
- Lincoln, W. B. (1976). A re-examination of some historical stereotypes: an analysis of the career patters and background of decembirist. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 24.(3), 357-368.
- Linitiski, P. (1882). *Slavyanofilstvo i liberalizm*. Kiev: Tipografiya G. T. Korçak – Kovskova.
- Liprandi, İ. P. (1868). İz dnevnika i vospominaniy İ. P. Liprandi, *Russkiy Arhiv*.
- Liprandi, İ. P. (1877). *Klimat Yevropeyskoy Turtsii*. Moskva.
- Liprandi, İ. P. (1878). *Vzgilyadı Nastoyaşiy Teatr Vayennih Deysviy na Dunaye*, Moskva.

- Litvinov, V. V. (1904). Yevgeniy Lvoviç Markov. *Pomyatnaya Knijka Varonejkaya Gubernii*, Voronej: İzdanie Voronejkogo Guberskogo Statistiçeskogo Komiteta.
- Loomba, A. (2005). *Colonialism/postcolonialism*. London and New-York: Routledge.
- Lunin, B. V. (2021). *V.V. Bartold ve Rus oryantalizminde Orta Asya*. (Çev:Cengiz Buyar), Ankara: T.T.K. Yayınları.
- Markov, Y. (1890). *Puteşestvie na Vostok (Tsargrad i Arhipelag. V Strane Faraonov)*. St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasuleviça.
- Maştakova, Y. (1971). V.D. Smirnov-isledavatel Turetskoy literaturı. *Sovetskaya Turkologiya*, 4, 115-123.
- Mayga, A. A. (2014). Literaturnıy travelog: spesifika janra. *Filologiya i Kultura*. 3(37), 254-259.
- Mazitova, N. A. (1972). *İzuçeniye blijnogo i srednogo vostoka v Kazanskom Universiteta (pervogo palovina 19. veka)*. Kazan: İzdatelsvo Kazanskogo Universiteta.
- Miller, D. B. (2006). The Orthodox Church. *The Cambridge History of Russia from early Rus to 1699*, (Ed: M. Perrie), UK: Cambridge University Press, 338-359.
- Milukov, A. (1859). *Afım i Konstantinapol (Puteviya Zapiski A. Milukova 1857 goda)*. St. Petersburg: Tioğrafiya Rumina i Komi.
- Muravyev, N. N. (1855). *Voyna sa Kafkazom v 1855*. St. Petersburg.
- Muravyev, N. N. (1869). *Russkie na bosfore v 1833 godu*, Moskva: İzdaniye Çertkovskoy Biblioteki.
- Muravyev, N. N. (1877). Pervoye vzyatiye Russkimi voyskami Kars'a (İyun v 1828 g), *Russkiy Arhiv* 3.
- Napomnyaşiy, A. A. (2015). Naçalo nauçnogo etapa razpabotki istoçnikov po istorii Krimskogo Hansva:V. D. Smirnov. *Zalatoordinskiye Obozreniye*, 3, 113-142.
- Nazarova, V. (2013). Formı propagandı ideey konsarvativnoye razvitie v “Ruskom Vestnike”. *Vestnik Volgu*, seriya 8, vip. 12.
- Neglia, G. A. (2008). Some historiographical notes on the İslamic city with particular reference to the visual representation of the built city. *The City in the İslamic World*, Leiden-Boston: BRILL, 3-46.
- Nerval, G. (1929). *The woman of Cairo, scenes of life in Orient*. Londra: George Routledge and Sons, 1.
- Nikolayev, N. Y. (2011). Vastoçnyy krizis Russko-Turetskogo voyna na stranisah “Vestnik Yevropı” v 1875-1877 godah. *İstoçniki İstoriyografiya, Vesti Volgogr. Gos. Un-ta*, 4(1), 140-145
https://volsu.ru/upload/medialibrary/6d6/1_osywhxrhvbpvpxwu.pdf (erişim tarihi:10. 01.2022).

- Oldenburg, S. (1925). İ. N. Berezin kak puteşestvennik i isledavatel İranskih nareçiy. *Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Muzeye*, Leningrad: İzdadelsvo Akademii Nauk, 1, 172-176.
- Osorgina, A. M. (1955). *İstoriya Russkoy literaturı*. Paris: UMCA-Pres.
- Ostrowski, D. (2006). The growth of muscovy (1462-1533). *The Cambridge History of Russia From Early Rus to 1689*, (Ed: M. Perrie), Cambridge: Cambridge University Press, 213-239.
- Oye, D. V. (2010). *Russian Orientalism: Asia in the Russian mind from Peter the Great to Emigration*. U.S.A: Yale University Press.
- Pagodin, M. (1854). Paseşeniye Tsaregradskih dostoprimeçatelnostey vo vremya prebivaniya v Konstantinapol yego visoçestvo velikogo knyazya Konstantina Nikolayeviça v 1845 godu İ. Berezina. *Moskovityanin*, 24, Kn. 2.
- Perevalova, Y. V. (2016). Missiya jurnalistiki: vzglyad iz prošlogo (po materialam izdaniy M. N. Katkova). *Jurnalistikiy Yejegodnik*, 51-57.
- Perevalova, Y. V. (2016). İstina ne doljna boyatssa glasnosti, Jurnal Russkiy Vestnik i tsensura b perviye godı reform Aleksandra II). *Lokus: Lyudi, Obşectvo, Kultura, Smışl*, 1, 21-31.
- Perevalova, Y. V. (2018). Eta bıl gumannıy i zabotlivıy hozyain tipografi M. N. Katkov kak izdatel. *Tekst, Kniga, Knigoizdanie*, 16, 119-147.
- Pıpin, A. N. (1877). Gersegovinskiye gayduki sto let nazad: povest iz narodnoy jizni yujnogo slavyansva. *Vestnik Yevropı*, St. Petersburg: Tipografiya M. M. Staculeviça, 6, 713-746.
- Pıpin, A. N. (1877). Puteşestviya Mekkezzi i İrbi v Slavyanskikh zemliyah Turtsii. *Vestnik Yevropı*, St. Petersburg: Tipografiya M. M. Staculeviça KN. 9, Sentyabr, 280-300.
- Plotkin, L. A. (1965). *Oçerki po istorii Russkoy jurnalistiki i kritiki vtoroya polovina 19 veka*. Leningrad: İzdadeltsvo Leningradskogo Universiteta, 2.
- Pozharliev, L. (2020). State goals and private interests in the development of transport infrastructure in the Russian Black Sea region in the second half of the nineteenth century. *Journal of Balkan and Black Sea Studies* Year 3, December, Issue 5, 71-96.
- Pratt, M. L. (2008). *Imperial eyes, travel writing and transculturation*. London and New-York: Routledge.
- Ragozina, E. A. (1910a). İz dnevnika Russkoy v Tursii pered voynoy 1877-1878. *Ruskaya Starina*, Fevral, 377-391.
- Ragozina, E. A. (1910b). İz dnevnika Russkoy v Tursii pered voynoy 1877-1878. *Ruskaya Starina*, Mart, 566-586.
- Ragsdale, H. (1988). Evaluating the traditions of Russian aggression: Catherine II and the Greek project. *The Slavonic and East European Review*, 66(1), 91-117.

- Ragsdale, H. (2006). Russian foreign policy 1725-1815. *The Cambridge History of Russia 1689-1917*, (Ed: D. Lieven), UK: Cambridge University Press, 504-529.
- Rami, İ. (2015). Rus gezgin E. A. Ragoza'nın hatıralarında Türkiye ve Türkler, *Turkish Studies*, 10 (12), 943-952.
- Raymond, A. (1994). Islamic city, Arab city: orientalist myths and recent views. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 21(1), 3-18.
- Razumnik, İ. (1918). *İstoriya Russkoy obşestvennoy misli*. St. Petersburg: İzd. 5-toe pererabotannoy.
- Rephikov, A. (2018). Russkiy konservatizm: Mihail Nikiforoviç Katkov, *YDK* 1, 96-103.
- Riasanovsky, N. V. Steinberg, N. V. (2014). *Rusya tarihi*. (Çev: Figen Dereli), İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Said, E. (2010). *Şarkiyatçılık batının şark anlayışları*. (Çev: Berna Ülner), İstanbul: Metis Yayınları.
- Said, E. (2016). *Kültür ve emperyalizm*. (Çev: Necmiye Alpay), İstanbul: Hil Yayınları.
- Samoyleviç, A. (1923). Pomyati Prof. V. D. Smirnova. *Vostok, Vsemirnaya Literatura*, Moskva: Gocudarstvennoye İzdatselstva, 3, 207-209.
- Samoyleviç, A. (1925). İ. N. Berezin, kak Türkolog. *Zapiski Kollegii Vostokovedov Pri Aziatskom Muzeye*, T. Leningrad: İzdadelsvo Akademii Nauk, 1, 161-171.
- Savenkov, A. A. (1965). *Oçerki po istorii Russkoy jurnalistiki i kritiki vtoroy polovino 19 veka*. İzdadelsvo Leningradskogo Universiteta.
- Senkovskiy, O. İ. (1822). Kratkoye načertaniye puteşestviya na v Nubiyu i Verhniyu Etiyopiyu. *Severnıy Arhiv*, 1, 70-113.
- Senkovskiy, O. İ. (1822). Vozvratny put iz Egipeta çerez Arhipelag v Konstantinapole. *Severnıy Arhiv*, 5, 421-443.
- Senkovskiy, O. İ. (1822). Poseşeniye Piramid. *Sın Oteçestvo*, 1.
- Senkovskiy, O. İ. (1836). Oçerki Konstantinapolya soçineniya Konstantina Bazili. *Literaturnaya Letopis, Bibleoteka dla Çitenye*, 14.
- Senkovskiy, O. İ. (1858). Turetskaya tsanga. *Sobraniye Soçineniye Senkovskogo*, St. Petersburg, III.
- Sennet, R. (2013). *Kamusal insanın çöküşü*. (Çev: S. Durak ve A.Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Shepard, J. (2006). The origins of Rus (900-1015). *The Cambridge History of Russia From Early Rus'to 1689*, (Ed: M. Perrie), Camdbrigde: Cambridge University Press, 47-72.
- Sherman, W. H. (2002). Stirrings and searchings (1500-1720). *The Cambridge Companion to Travel Writing*, U. K: Cambridge University Press, 17-37.

- Stein, H. F. (1976). Russian nationalism and the divided soul of the Westernizers and Slavophiles. *Ethos, Willey*, 4(4), 403-438.
- Skalon, D. A. (1881). *Puteşestviye po vostoku i svyatoy zemle v svite Velikogo Knyazya Nikolaya Nikolayeviça v 1872 godu*. St. Petersburg: Peçetano v Ekspeditsii Zagatovleniya Gocudarsvennih Bumag,
- Slezkine, Y. (1994). Naturalist versus nations: eighteenth century Russian scholars confront ethnic diversity. *Special Issue: National Cultures before Nationalism*, California: University of California Press, 47, 170-195.
- Smirnov, V. D. (1876a). Turestkaya sivilizasiya yeyo şkolı, softa, biblioteka, knijnoye delo (iz poyezki Konstantinapol letom 1875 godu). *Vestnik Yevropı*, 60, 527-566.
- Smirnov, V. D. (1876b). Turestkaya sivilizasiya yeyo şkolı, softa, biblioteka, knijnoye delo (iz poyezki Konstantinapol letom 1875 godu). *Vestnik Yevropı*, 61, 7-57.
- Smirnov, V. D. (1878). Ofisalnaya Turtsiya v lisah. *Vestnik Yevropı*, 1, Yanvar. 280-311.
- Smirnov, V. D. (1896). İ. N. Berezin. *Jurnal Mnistersvo Narodnogo Prosveşeniya*, Tipografiya V. S. Balaşeva, 79, 29-34.
- Sounders, C. B. (2014). *Women, travel writting and truth*. New-York: Routledge.
- Sultanova, A. (2012). Rus beşlerinin eserlerinde oryantalizm akımı. *İdil Dergisi*, 1(5), 189-197.
- Şahovskiy, L. (1878). İz vospaminaniy o pervom pahode za Balkanı. *Russkiy Vestnik*, 134.
- Şamov, A. C. (1956). Nauçnaya diyatelnost O. M. Kavalevskogo v Kazanskom Universitete. *Oçerki po İstorii Russkogo Vostokovedeniye*, Moskva: İzdatelsvo Akademii Nauk, Sbornik 2.
- Şerban, N. (1878). Turtsiya i Turetskie diyateli. *Russkiy Vestnik*, Moskva: Universitetskoy Tipografi Katkova, 133, 308-365.
- Şofman, A. C. Şamov, G. F. (1956).). Vostoçnyı razrıyad Kazanskogo Universteta (kratkiy oçerk). *Oçerki po İstorii Ruskogo Vostokovedeniya*, Sbornik 2, (Redaktör: V. İ. Avdiyev i N. P. Şastina), Moskva: İzdatelsvo Akademii Nauk, 418-448.
- Tabor, J. A. (2003). *In the Service of the Russian Tsar: The Life and Work of Konstantin Mikhailovich Bazili, 1809-1884*. Minesota Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Taki, V. (2011). *Orientalism on the margins the Ottoman Empire under Russian eyes*. Slavica Publishers. Slavica Publishers, 311-351.
- Taki, V. (2016). *Tsar and Sultan (Russian Encounters with the Ottoman Empire)*. London-New York: I.B.Tauris,
- Sverçeskaya, A. K. , Çerman, T. P. (tarihsiz). *Bibliografiya Turtsii*.

- Temirbekov, R. M. Valeyev, R. M. (tarihsiz). *İlyā Nikolayevič Berezin: Türkolog, İranist i Puteşestvennik*. <https://textarchive.ru/c-1745872.html> (Erişim tarihi: 21.03.2021).
- Teplov, V. A. (1880). Adrianopol i Frakiya v 1874 godu iz vospaminaniy puteşestvennika. *Russkiy Vestnik*, 147, 410-435.
- Teplov, V. A. (1890). Po Maloy Azii iz putevih zapicok. *Vestnik Yevropı*, St. Petersburg: Tipografiya A. S. Suvorina, 6, 571- 618.
- Teplov, V. A. (1890). *Predstavileti Yevropeyskiy derjav v prejnöm Konstantinapole*, St. Petersburg: Tipografiya A. S. Suvorina.
- Teplov, V. A. (1891). *Russkiye predstaviteli v Tsargrade 1492-1891*. St. Petersburg: Tipografiya A. S. Suvorina.
- Teplov, V. A. (1903). Albanskaya apasnost. *Russkiy Vestnik*, 5.
- Teplov, V. A. (1903). Makedonskaya smuta. *Russkiy Vestnik*, 4.
- Teplov, V. A. (1903). Nıneşniy fazis Makedonskogo voprosa. *Russkiy Vestnik*, 12.
- Todorova, M. (2010). *Balkanları tahayyül etmek*. (Çev: Dilek Şendil), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tolz, V. (2003). *Inventing the nation Russia*. New York: Arnold Publisher.
- Tolz, V. (2011). *Russia's own orient the politics of iidentity and oriental studies in the imperial early soviet period*. New York: Oxford University Press.
- Tolz, V. (2015). Orientalism, nationalism, and ethnic diversity in late imperial Russia. *The Historical Journal*, 48 (1), 127-150.
- Trubetskoy, Y. N. (1915). Nasyonalniy vopros, Konstantinapol i Svyataya Sofiya. *Voyna i Kultura*, Moskva: Tipografiya T-va İ. D. Sıtina, 1-31.
- Tumanyan, G. (2018). Vostoçniy vopros v Rossiyskoy publisistike ot filosofii k politike. *Vestnik SPBGU Filosofiya i Konfliktologiya*, 34 (4), 543-555.
- Turan, İ. (Tarihsiz). *Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde öğrenci siyasal faaliyetleri*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/8580> (Erişim tarihi:30.09.2022).
- Tveritinova, S. (1971). V. D. Smirnov-istorik Turtsii. *Sovetskaya Turkologiya*, 4, 105-114.
- Utin, Y. (1877). Bulgariya vovremya voynı. *Vestnik Yevropı*, St. Petersburg: Tipografiya M. M. Staculeviça , Kn.11, 314-358.
- Ünal, F. (2013). Ruslar tarafından 1833'de Beykoz/Serviburnu'na dikilen kaya anıtı "Moskof Taşı". *Türkiyat Mecmuası*, 23/Güz.

- Vengerov, S. A. (1891). *Kritiko-biografičeskiy slovar Russkikh pisateley i učenih*. St. Petersburg: Semenovskaya Tipografiya, 2.
- Viktorovna, L. O. (2016). Rasskaz o putešestviy: formı literaturnov resepsii traveloga. *Gramota*, 9(63), 38-40. <https://www.gramota.net/materials/2/2016/9-3/8.html> (Eriřim tarihi: 23.03.2021).
- Vitman, A. P. (1890). *Vospominaniye o Konstantinapole iz dnevnika sibiryački, putevaditel po Konstantinapolyu i yego Okrestnostyam*. Odessa: Tipografiya Pilečki.
- Vsevolojkiy, N. S. (1839). *Yujnuyu Rossiyu, Kırım i Odessu, v Konstantinapol, Maluyu Aziyu, Severnuyu Afriku, Maltu, Sisilyu, İtaliyu, Yujnuyu Fransiyu i Paris v 1836'i1837 godah*. Moskva: V Tipografii Agusta Semena pri İmperatorskoy Mediko-Hirurgičeskoy Akademii.
- Vyazemskiy, P. A. (1883). *Putešestviye na Vostok Knyaz P. A. Vyazemskogo 1849-1850*. İzdaniye Grafa S.D. Șeremeteva, St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasuleviça.
- Walicki, A. (1977). Russian social thought: an introduction to the intellectual history of nineteenth century Russia. *The Russian Review*, 36(1), 1-45.
- Weeks, T. R. (2004). Russification: word and practise 1863- 1917. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 148(4), 471-489.
- Weisensel, P. R. (1991). Russian Self-identification and travelers' descriptions of the Ottoman Empire in the first half of the Nineteenth Century. *Central Asian Survey*, 10,(4), 65-85.
- Weisensel, T. G., Stavru, P. G. (1985). *Russian travelers to the Christian East from the twelfth to the twentieth century*. Colombus: Slavica Publishers.
- Williams, R. C. (1970). The Russian soul: A study in European thought and non-Russian nationalism. *Journal of The History of Ideas*, 31(4), 573-588.
- Yeğenoğlu, M. (2017). *Sömürgeci fanteziler oryantalist söylemde kültürel ve cinsel fark*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Yıldız, Ş. K. (2021). *Byzantium between "east" and "west" perceptions and architectural historiography of Byzantine heritage*. İstanbul: Libra Yayıncılık.
- Youngs, P. H. (2002). *Introduction*. The Cambridge Companion to Travel Writing, U. K: Cambridge University Press.
- Zagoskin, N. P. (1902). *İstoriya İmperatorskogo Kazanskogo Universteta za pervıya 100 let yevo suşectvovaniya 1804-1904*. Kazan: Tipografiya İmperatorskogo Kazanskogo Universteta, 1.
- Zorin, A. (2014). *By fables alone literature and state ideology in late-eighteenth – early-nineteenth-century Russia*. (Translated by Marcus C. Levitt), Boston: Academic Studies Press.
- R. (1877). K istorii vostočnogo voprosa. *Russkiy Vestnik*, 127, 1-26.

- İ, V. (1877). Vostochnaya voyna, *Russkiy Vestnik*, 128, 817-855.
- (1877). Zapiski Generala Atreşenko, *Russkiy Vestnik*, 131, 125-183.
- (1878). Pod gromom Krımskoy voynı. *Russkiy Vestnik*, 134, 163- 197.
-(1905). *Materyalı dla istorii fakulteta vostochnıh yazıkov 1851-1864*. St. Petersburg: Tipografiya M. M. Stasuleviça, 1.
- <http://inion.ru/site/assets/files/5321/evgenii-lvovich-markov.pdf>(Erişim tarihi:30.06.2022).
- <http://militera.lib.ru/db/1812/04.html> (erişim tarihi:10.07.2022).
- <http://rulex.ru/01080337.htm>, (Erişim tarihi:11.12.2020).
- <http://www.grwar.ru/persons/person/2097> (Erişim tarihi: 20.06.2022).
- <http://www.ref-history.ru/soft/ref-markov.htm> , (erişim tarihi: 20.06.2022).
- https://biblioclub.ru/index.php?page=author_red&id=13928. (2022, 04 14).
- https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BB%D1%8E%D0%BA%D0%BE%D0%B2,_%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (Erişim tarihi: 11.10.2021).
- https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%B2,_%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80 (Erişim tarihi: 11.15.2022).
- <https://www.britannica.com/biography/John-Bell-Scottish-physician>, (Erişim tarihi: 11.12.2021).
- <https://www.ippo.ru/historyippo/article/velikiy-knyaz-nikolay-nikolaevich-starshiy-na-svyaya-201680> Erişim tarihi: 12.10.2020).
- <https://www.rsl.ru/ru/events/afisha/vistavki/tipografiya-vsevolozhskogo> (erişim tarihi: 12.07.2022).